

Turán

İLİM FİKİR VE MEDENİYET DERGİSİ SAYI 18 / 2013

TÜRK İSLAM TARİHİNDE ŞOKAN VELİHANOV
Dr. Nahide Şimşir

OSMANLI DÖNEMİ TURANCILIK TASAVVURU
İkbal Vurucu

ŞARK MESELESİNİN BAŞLANGICI ve ŞİPKA KAHRAMANI SÜLEYMAN PAŞA
Ekrem Özdemir

TELE ve ALTAYLILAR ETNONİMİ
L.P. Potapov

KAPİTALİST KALKINMA MODELİ ve LATİN AMERİKA ÜLKELEBİ
James petras

SEKİ HANLARININ MUHTASAR TARİHİ
Muhammet Kemaloglu

Editör'den

Saygıdeğer okurlarımız,

Dergimiz 2012 yılını geride bırakırken, 18. nüshasıyla yeni bir yıla daha girmiş bulunuyor. Hemen hemen pek çok yayın organının, geride kalan yıla ait önemli olay ve vitrindeki kişilerin dökümünü yapmak gibi bir âdet uyguladıkları hepimizin malûmudur. Ancak, bizim dergimiz popüler bir dergi olmadığından, böylesi bir döküm ve değerlendirmeye girişmek anlamsız olacaktır. Belki de, dergimizin kendisi, gelecek ve gelecek nesiller için envanterin bizzat kendisi olacaktır. Kaldı ki, kişiler ve olaylar üzerine değil de, daha ziyade olgular ve fikirler üzerinde yapmış olduğumuz tahliller, bir diğer anlamda böylesi bir envanter oluşturmaktadır.

Bu barede ancak şu kadarını ifade etmek gerekir ki, o da “Dünya sistemi” açısından bakıldığında “uluslararası finans oligarşi” devletleri (!) ve onların kukla rejim ve hükümetlerinin Doğu halklarına karşı giriştikleri neo-liberal militarist saldırılara, Orta Doğu’ya Afrika’da eklenmiş, fakat bu durum finans oligarşinin içine düştüğü bunalımdan çıkmasına yetmediği gibi, bunalımı daha da derinleştirmektedir. Küresel finans çevreleri 19.yy İngiliz emperyalizminin uyguladığı iç savaş taktiğine açık militarizmi ekleyerek, şimdilik bu bunalımı aşmaya çalışmaktadırlar. Biz bu aşamada, dergimizin daha önceki nüshalarında da belirtmiş olduğumuz gibi, genel geçer bu hakim ideoloji karşısında yeni bir paradigma kurma gerekliliğinden söz etmiştik. Bundan hareketle yapmamız gereken, bir yandan mevcut paradigmanın iflasının gerekçelerini ortaya koyarken, diğer yandan daha önemlisi yeni paradigmanın kavramlarıyla, onun tarihi, coğrafi ve felsefi arkaplanını oluşturmaya çalışmaktır.

Ancak, bunu gerçekleştirmeye çalışırken, elimizdeki en önemli araç tarih ve olguların arkeolojik bulgularını tahlil edip, paradigmanın temelini kurmak zorunda olduğumuzu da belirtmek zorundayız. Bundan hareketle, dergimizin bu nüshasında tarihimizde “Balkan Bozgunu”nu-aslında 1912 değil, 1873’dür-içten bir bakışla, bozgunun birinci dereceden merkezinde yeralan ünlü müşir (Mareşal) Süleyman Paşa’nın müdafası üzerinden sunuyoruz. Tarihlerimize Şıpa kahramanı olarak geçen Süleyman Paşa’nın kendi kadar ünlü “Müdafanâmesi” Paşa’nın adalet önünde savunması kadar, aynı zamanda bir “Devlet”in nasıl çöktüğünü de ortaya koyması bakımından oldukça dikkâte değer tarihî bir vesikadır. Elbette burada mevzubahis olan “Devlet” günümüzde yazılı ve görüntülü yayın organlarında

ayağa düşen, uluslararası emperyalizmin “şirketler ve ticarî ortaklar” birliğinin oluşturduğu “devlet” değil, tarihin, coğrafyanın ve binlerce yıllık irfanın ruh üfleyip, “Devlet” adıyla can bulduğu müşahhas Türk Devletidir. Bu “Devlet”in ne olduğunu ve ne anlama geldiğini Batılıların anlaması mümkün olmadığı gibi, Batının gönüllü ajanlığını bir ibadet rüknü olarak gören nev zuhur tacir siyasetçilerin anlaması da asla mümkün değildir. Nitekim ezeli Doğu-Batı/ Kara-Deniz düalizminde “dünya sistemi”nin Doğuya karşı giriştiği topyekun saldırıda dünya tarihini kaderinin belirlenmesinde Balkanlar, bir dönüm noktasıdır. Balkanların “Devlet”ten ayrılmasıyla, devletin hızla çözülüşü, bir yandan Doğu’nun son büyük imperatorluğunu yıkma götürürken, diğer yandan bütün mazlum Doğu, topyekun kapitalist emperyal Batıya teslim yolu açılmış oluyordu. Şıpka kahramanı Süleyman Paşa Hazretlerinin nezdinde Balkan bozgununu kaleme alan arkadaşımız Ekrem Özdemir Bey’e emeğinden dolayı teşekkür ederken, okuyucularımıza yayınevimizden (Doğu Kütüphanesi) Süleyman Paşa’nın bu ünlü “Müdafanâme”sinin tam metninin yayımlanmak üzere hazırlıklarının devam etmekte olduğunu da duyururuz.

Balkanlarla ilgili olarak, savaş yıllarında cephe gerisinin durumunun anlaşılması açısından, Balıkesirli sevgili hocamız Aydın Ayhan Beyefendinin hazırlamış olduğu “Dr. Cemil Beyin Balkan Savaşı Hatıralarında Kolera Salgını” isimli makalesi, savaşın cephe gerisindeki sosyal hayatın dramatik yönünü ortaya koyarken, aynı zamanda sosyal tarihe de önemli katkı sağlıyor ki, bu vesileyle bir defa daha Aydın hocaya her zamanki minnettarlığımızı bildiririz.

Yukarıda mezkur satırlarda işaret edildiği üzere kendi paradigmamızı inşa etme gayreti içinde kavramlarla ve bu kavramların zemininin önemi-ne dair yaptığımız vurgudan mülhem olmak üzere, tam da Balkan savaşlarına tekaddüm eden yıllarda T.Lothrop Stoddart isimli Alman bir yazar ve gözlemcinin kaleme aldığı “Pan Turanizm” adını taşıyan bir makaleden söz etmek gerekir. Avrupa’da “ırkçılık” nazariyelerinden başlayıp, Balkan savaşlarıyla, bu savaşın sonuçları açısından son derece önemli gözlemleri ihtiva eden bu makale, Turan kavramının nasıl ortaya çıktığını “öteki”nin (Avrupalılar) nazarından dikkatlerimize sunuyor. Adı pek çok kaynaktan geçmesine rağmen, bugüne kadar yayımlanmayan bu makaleyi ilk defa orjinalinden bulup, aziz dostumuz doktor Hilmi Özden Bey’in tercümesiyle siz okurlarımıza sunuyoruz. Bu arada doktora (Hilmi Bey), onca tıbbî anatomi ve ikinci öğrenciliğinin olağanüstü mesaisi içinde ricamızı kırmayıp Bosna-Hersek ziyaretlerinin seyahat notlarını da hazırlayıp göndermesinde gösterdiği cehd ve hamiyetinden dolayı da ayrıca teşekkürü kendisine bir borç biliriz.

Yine sözkonusu paradigmanın kurulmasında “Turan” kavramıyla, bu kavramın yeniden teşekkülünde fedakâr katkılarıyla Konya’dan genç arkadaşımız İkbâl Vurucu’nun kaleme aldığı “Osmanlı Dönemi Turan Tasavvuru” adını taşıyan makalesi, Balkan bozgununun içtimâî hayatta yarattığı travmanın sonuçlarının Osmanlı-Türk siyasi entelijansiyesi nezdindeki “Turan” ve “Turancılık” oluşumunun anlaşılması açısından olduğu kadar, paradigmanın tarihi envanterine yaptığı katkı hiç şüphesiz her şeyin fevkinde olup, İkbâl arkadaşımızın bundan böyle yapacağı analitik çalışmalarla, geleceğe yeni ufuklar açacağı kanaatindeyiz.

Dergimizin “Turan Hatıraları” içinde olduğu kadar, gerçekten de büyük Turan coğrafyasının yetiştirdiği nadir isimlerden biri olan, ancak pek çok kişinin tanımadığı alim Şokan Velihanov’un Türkistan Tarihinin oluşumundaki rolüyle, eserlerine ilişkin makalesiyle mesaisini bize harcayan Balıkesir’den Dr. Nahide Şimşir hanım hocaya katkılarından dolayı teşekkürü bir borç biliriz.

Konu Türkistan olduğunda, bozkır dünyasının anlaşılması açısından son derece önemli olan etnolojik malzemenin tanınip, üzerinde bu dünya üzerinde fikir yürütebilecek malzemenin teminde, tanınmış Rus Türkologlarından L. P. Potapov’un Tele ve Altay Etnonimi makalesi, Ankara’dan aramıza katılan Atilla Bağcı Bey’in tercümesiyle bu konuda çalışan ilim adamı arkadaşlarımıza nadir bir kaynak sunmaktadır.

Maksadımız, kendi tarihi coğrafyamız olduğu kadar, dünya ve uzamın da kavranması ve anlamlandırılması olduğundan, ki-bu aynı zamanda yeni bir medeniyet ibdasının vazgeçilmez şartıdır-dünya adasının bir başka ucunda yer alan Latin Amerika ülkelerinde sahasının tanınmış isimlerinden James Petras’ın 21.yy Kapitalist Kalkınma Modeli, adını taşıyan makalesi, Petras’ın yetkin bakış açısıyla, “dünya sistemi”nin tahlilini bir tenkidini gözler önüne seriyor.

Dünya “finans oligarşisinin” yeni zamanların, yeniden zenci avından mülhem yeni av sahası ilân ettiği günümüzde kara Afrika’ya yönelmesi, hemen hemen ilgi sahamızın tamamen dışında kalan bu devasa kıtanın dünü, bugünü ve geleceği açısından topyekun bir değerlendirmeyi (buna şimdilik bir giriş demek daha doğru olur) gerekli kılmaktadır. Bunu da aramıza Ankara’dan katılan Turan Can Bey “Afrika; Sömürülen Topraklar, Kaybolan Hayatlar, Yeşeren Umutlar” adını taşıyan seyahat intibaları ve incelemesiyle katılıyor ki, kendisine teşekkür ederiz.

Ve her zamanki gibi, belki de bu derginin yaşamasının en önemli müsebbibi sessiz kahramanı olan aziz dostumuz Atilla Ayva Bey’e teşekkürlerimizi sunarken, dergimizin gelecek yeni sayısında yeniden buluşmak dileğiyle, saygılarımızı sunarız.

*Saygıdeğer okurlarımız,
Sizler için açmış olduğumuz bu sayfalarda dergimizin
mündercatına uygun olan her türlü haber, teklif, temenni,
tavsiye ve tenkitlerinizi bekler, saygılarımızı sunarız.*

Türk Dünyasının Aksakalı Prof. Dr. Turan Yazgan Hakk'a Yürüdü

Hayatını Türklüğe, Türk Dünyası'na hizmete adanmış, bu uğurda elinden geleni ardına koymamış dava ve bilim adamı Prof. Dr. Turan Yazgan 21 Aralık 2012'de uçağa vardı.

1938 yılında Isparta'nın Eğirdir ilçesinde doğmuştu koca çınar. Ailesi ona Turan adını vermişti, o da hayatını Turan'a adanmıştı.

Turan Yazgan, 1948'de Eğirdir Zafer İlkokulu'nu, 1951'de İstanbul Vefa Lisesi orta kısmını, 1955'de parasız yatılı olarak Kastamonu Lisesi Fen Bölümü'nü pekiyi dereceyle bitirmiştir. 1959'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdikten sonra askerlik görevini yerine getirmiş, İmar ve İskân Bakanlığı Bölge Planlama Daire Başkanlığı'nda "İktisadi Araştırmacı" ve "Bölge Plancısı" unvanlarıyla beş yıl görev yapmıştır. 1966 yılında İktisat fakültesine asistan olarak girmiş, 1967'de "Şehirleşme Açısından Türkiye'de İşgücünün Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bünyesi" adlı tezle doktorasını tamamlamış, 1971'de "Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik" konulu teziyle doçent olmuştur.

1977 ve 1978'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi Planının Genel Koordinatörlüğü görevini yüklenmiş, bölgede yapılan araştırmaları sonucunda hazırladığı yedi cilt-

lik Güneydoğu Anadolu Gelişme Planını, Başbakanlık Tarım ve Toprak Reformu Müsteşarlığına sunmuştur.

1979'da İktisat Fakültesinde Profesör unvanını almış, Üniversite Senato üyeliği, Üniversite Yönetim Kurulu üyeliği ve Anabilim dalı Başkanlığı görevlerinde bulunduktan sonra 2000 yılında üniversite görevinden emekliye ayrılmıştır.

Turan Yazgan 1980 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nı kurmuş ve uçağa vardığı bu güne kadar bu vakfın genel başkanlığı görevini yürütmüştür. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı çatısı altında Türk dünyası kültür ve sanatının tanıtılmasına büyük katkılar sağlayan Yazgan,

Türk Dünyası müziği, tiyatrosu ve resminin tanıtılması, Türk Dünyası liderlerinin ve gençlerinin Türkiye ile kucaklaşması, Türk Dünyası çocuklarının şöenlerde buluşması, Türk dilli eğitimin yaygınlaştırılması ve bu amaçla pek çok bilimsel konferans ve toplantılar düzenlenmesine öncülük ederek, Türk kültürünün korunması ve tanıtılması alanlarında çok büyük işlere imza atmıştır. Vakıf bünyesinde hazırlanan Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi ve diğer yayınlar ise, Türk kültürünün dünyaya tanıtılmasında önemli bir rol oynamıştır. Turan Yazgan yaptığı çalışmalar sonucunda, Türkiye’de ve Türk Dünyasındaki hizmetleri nedeniyle 200’den fazla plakette ödüllendirilmiş, yurtiçi ve yurtdışındaki pek çok üniversite tarafından kendisine fahri doktora unvanı verilmiştir.

Prof. Dr. Turan Yazgan’ın önem verdiği konuların başında dil konusu gelmekteydi. İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sözlerini kendisine şiar edinen Yazgan, “Dünyada hiçbir dil yoktur ki ikinci bir alfabesi olsun. Türkler alfabe ile bölünmüştür, alfabe ile sömürülmüştür. Türk Dünyası bir alfabede buluşmalıdır” diyordu. Kurmuş olduğu Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı’nın tüzüğünde de Vakfın kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktadır: “İsmail Gaspıralı’nın ‘dilde, fikirde, işte birlik’ umdesine uygun faaliyetler yaparak

Türk Dünyası’nı kültürel anlamda işbirliğine kavuşturmak birinci amacımızdır.”

Ve bugün, takvim yaprakları 22 Kasım 2012’yi gösterdiğinde adı gibi hedefi de Turan olan, Türk Dünyasının bilge oğlu, günümüzün İsmail Gaspıralı’sı, büyük fikir, dava ve bilim adamı Prof. Dr. Turan Yazgan uçmağa vardı. Yazgan’ın ölüm haberi kurucusu olduğu Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının internet sitesinden şu şekilde duyuruldu: “Türk Dünyası kavramını ilk kullanan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının kurucusu, hayatını Türk Dünyasına adayan, son anına kadar Türk Dünyası için yaşayan, çalışan, düşünen, yüreği Türk Dünyası, Türk Dünyası diye çarpan; akıl, gönül ve dava adamı, Türk Dünyası’nın bilicisi, Türk Dünyası’nın boy boylayıcısı, soy soylayıcısı, Türk Dünyası’nın ad koyucusu, yaşayan son Korkut Atası, Türk Dünyası’nın aksakalı; Güler Hanımefendi’nin eşi, Karahan, Korhan ve Közhan’ın babası, hepimizin hocası; Turan’ın yol göstericisi, adı ile müsemma Prof. Dr. Turan Yazgan hocamız Hakkın rahmetine yürümüştür.”

Türk Dünyası’nın, Turan’ın, Dünya Türklüğünün başı sağ olsun, nur içinde yatsın, ruhu şad, ardında kalanlar Kür Şad olsun.

Tanrı Türk’ün yadını dillerden düşürmesin!

UKİD (Uluslararası kalkınma ve İşbirliği Derneği) ile Macaristan Turan Vakfı Arasında İşbirliği Anlaşması

Türkiye'nin uluslar arası ilişkilerde etkinliğini genişletme ve geliştirmeye yönelik çabalarında uluslararası niteliğe sahip sivil toplum kuruluşlarının en önemlilerinden biri olan UKİD, mevcut çalışmalarına Macaristan Turan Vakfı Başkanını davet ederek, faaliyetlerine bir yenisini daha ekleyerek, bu yolda öncü kuruluşlardan olduğunu bir defa daha göstermiştir. Kamuoyu nazarından uzakta bu kuruluş, uzun yıllardan beri Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Batı Avrupa Türk topluluklarına, Bosna-Hersek'ten, Pakistan'dan kadar geniş bir coğrafyada insani yardım yanında, sosyal ve kültürel faaliyetlerle oldukça geniş bir hinterlanda hitabediyor. Bu faaliyetlerden olmak üzere UKİD, geçtiğimiz yılın Ağustos ayında Macaristan'da gerçekleşen Türk-Hun Turan Kurultayı'na katılmış, bir nevi mütegalibiyet gereği olduğu kadar, soydaş olma-

nın da gereği olarak Macar Turan Vakfı Başkanı Andras Biro'yu Türkiye'ye davet ederek, ülkemizde başta üniversitelerde konferans ve mülakatlar yanında, önemli devlet erkânıyla karşılıklı kültürel ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesine yönelik yoğun bir program gerçekleştirmiştir. Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği (UKİD), Eylül 2012'deki aylık Yönetim Kurulu toplantısında Başkan Musa Serdar Çelebi'nin teklifi ile konuyu gündeme getirmiş, davet tarih olarak Aralık ayının ilk haftasını tesbit ederek, UKİD adına programın hazırlanması ve gerçekleştirmesi için dernek genel müdürü Şefik Kantar'ı görevlendirmiştir. Bunun üzerine programın muhtevası hazırlanırken başta Başbakanlığa bağlı Türk İktisadi Kalkınma Ajansı Başkanlığı, yine Başbakanlığa bağlı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, TBMM Türk-Macar Parlamen-

tolararası Dostluk Grubu, Topkapı Sarayı Müzesi Başkanlığı, Türk Ocağı, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, Gazi Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi, Kocaeli Belediyesi gibi kurum ve kuruluşlarla temasa geçilerek gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra, Vakıf başkanı davet edilmiştir. Macaristan'dan THY'nin Budapeşte-İstanbul Seferi'nin yapan uçağı ile gelen Andras Biro ve Ahmet Barışçıl, 3 Aralık günü saat 14,30'da havaalanından alınmış ve planlandığı üzere, önce Topkapı Sarayı müzesine gidilerek, Topkapı Sarayı Müzesi Başkanı Doç. Dr. Haluk Dursun tarafından tahsis edilen özel mihmandar eşliğinde müzede ziyaretinin ardından H. Dursun Beyin makamında iki saati bulan bir görüşme ve istişare yapılmıştır.

Daha sonra Genel Müdür Şefik Kantar ve misafirler Ankara'ya geçerek.

UKİD Genel Başkanı Musa Serdar Çelebi ile buluşarak programa uygun olarak ilk önce Gazi Üniversitesi

Sosyoloji bölümündeki öğretim üyeleri ve program için Tokat'tan gelen Danışmend Okçuluk Klübü üyeleriyle görüşülmüş ve Macar Turan Vakfı Başkanı Andras Biro "Antropolojik ve Genetik Yeni Bulgulara göre Macarların kökeni ve Türk-Macar akrabalığı" konulu konferans vermiştir. Geniş bir öğrenci kitlesiyle, öğretim üyelerinin katıldığı konferans ilgiyle izlenmiştir.

Üniversitedeki konferansın ardından T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ziyaret edilmiş, görüş alış verişinde bulunulup, geleceğe ait projeler üzerinde durulmuştur.

TBMM'nde Dostluk Grubu Başkan yardımcısı Sayın Selçuk Özdağ dışında Sayın Nabi Avcı ile görüşülmüş ve Eskişehir Valisi toplantıya davet edilerek, 2013'te Eskişehir'in Türk Dünyası Kültür Başkenti oluşu çerçevesinde Macaristan bağlantılı nelerin yapılabileceği üzerinde durulmuştur.

Ankaradaki temas ve görüşmelerin ardından Sakarya'ya hareket edilerek, 5 Aralık Çarşamba günü Sakarya Üniversitesi'nde

Sosyoloji Bölümünde öğretim üyeleriyle yapılan toplantının ardından saat Andras Biro tarafından burada da uzmanlık alanı olan antropolojik açıdan Türk-Macar akrabalığı üzerine bir konferans vermiş, aynı konferans Koceli üniversitesin dede geniş katılımlı bir dinleyici kitlesi tarafından ilgiyle takibedilmiş, daha sonra ünlü Macar hürriyet ihtilalcilerinden olup, Osmanlı Devletine iltica ettikten sonra yaşayıp, vefat ettiği Köye gidilerek, Tökeli İmre'nin anıt mezarı başında çeşitli konuşmalar yapılmış ve dönüşte Kocaeli Belediyesi tarafından yaptırılıp ziyarete açılan Tökeli İmre Müzesi (Hatıra Evi) gezilip görevlilerden bilgi alınmıştır. Kocaeli programının bitirilip İstanbul'a döndüğünde 6 Aralık Perşembe günü Üsküdar'da UKİD Başkanı Serdar Çelebi Bey'in üyeler ve basın mensuplarıyla, Turan Kültür Vakfı Başkanı Rasim Ekşi, Turan Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Erol Cihangir, TUSİŞ Pruduksiyon başkanı Cevat Saraç ve basın mensuplarının katıldığı kahvaltılı bir toplantı sonunda

UKİD ile Macar Turan Vakfı arasında geniş kapsamlı bir İşbirliği Protokolü imzalanmış, bu vesile ile programın o zamana kadar olan kısmı değerlendirilerek, basın mensupları bilgi verilmiştir. Aynı gün UKİD heyeti

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na bir müddet önce vefat ederek aramızdan ayrılan Prof. Dr. Turan Yazgan için taziye ziyaretinde bulunmuş,

Ve ziyaret çerçevesinde ileriye dönük dilek ve temenniler ile müşterek çalışma noktaları üzerinde durulmuştur.

Programın sonunda UKİD üyeleri tarafından bir değerlendirilme yapılarak, programdan beklentilerin üzerinde yarar sağlandığı kanaatine varılarak, Türk-Macar dostluğunun geliştirilmesi ve daha da derinleştirilmesi için temennisiyle Macar Turan Vakfı Başkanı Andras Biro ve Ahmet Barışçıl Macaristan'a uğurlanmışlardır.

Türkistan Tarihinin Oluşumunda Şokan Velihanov ve Eserlerinin Önemi

Şokan Velihanov (1835 -1865) Kazak Türklerinin yetiştirmiş olduğu tanınmış bilim adamı, oryantalist, tarihçi, etnograf, coğrafyacı, halk bilimcisi ve araştırmacıdır. Ömrünün büyük bir kısmını ayırdığı saha araştırmaları sayesinde Türkistan'ın o zamana kadar doğu alimleri ve Avrupalı bilim adamlarının ihmal ettiği pek çok bilgi ve belgeye ulaşmıştır. Şokan Velihanov'un saha çalışmaları Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine kendisinden sonra çalışan Türkologlara önemli tespitler ve derlemeler yapması sebebiyle ışık tutmuştur. Sadece tarih ve etnografya ile meşgul olmamış, edebiyata büyük önem vermiştir. Kırgızların Manas destanının farklı bir nüshasını derleyip, dünyaya tanıtmıştır. Halk ağzından bir çok masal, efsane, menkıbe ve destan derleyip değerlendirmiştir. Türk Tarihi ve edebiyatı ile ilgili sözlü bilgilerin yazıya aktarılması, her türlü övgünün üstündedir. Ruslar tarafından milletin "anlayışı kıt Kırgız –Kaysaklar" diye aşağılandığı bir devirde, ilim ve bilgisiyyle "alim" olarak tanınmıştır. Biz bildirimizde Şokan Velihanov'un hayat hikâyesinden bahsettikten sonra, Kazakistanda defalarca basılan eserlerini Şokan Velihanov'un muhtelif konular ile ilgili kendi el çizim ve yazılarından örnekler de sunarak, değerlendirmeye çalışacağız.

Hayatı Ailesi ve Eğitimi

Şokan Velihanov, Abılay Han'ın doktoru Kurman'ın oğlu Kazaklar arasında Maral Baba olarak bilinen Kalkay İşan, Şokan Velihanov için, "Kazakların gelecekteki Muhammed Hanefisi" olsun diye dua etmiş ve adını Muhammad Hanefi koymuştur.¹

Şokan Velihanov (1835 -1865) Kazak Türklerinin yetiştirmiş olduğu tanınmış bilim adamı, oryantalist, tarihçi, etnograf, coğrafyacı, halk bilimcisi ve araştırmacıdır. Ömrünün büyük bir kısmını ayırdığı saha araştırmaları

sayesinde Türkistan'ın o zamana kadar doğu alimleri ve Avrupalı bilim adamlarının ihmal ettiği pek çok bilgi ve belgeye ulaşmıştır. Şokan Velihanov'un saha çalışmaları Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine kendisinden sonra çalışan Türkologlara önemli tespitler ve derlemeler yapması sebebiyle ışık tutmuştur. Sadece tarih ve etnografya ile meşgul olmamış, edebiyata büyük önem vermiştir. Manas destanının farklı bir nüshasını derleyip, dünyaya tanıtmıştır. Halk ağzından bir çok masal, efsane, menkıbe ve destan derleyip

1 Ş.Ş. Velihanov, **Sabraniye Saçineniy v Pyati Tomah**, T.1, Alma – Ata: Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy En-siklopediy, 1984, s.17.

değerlendirmiştir. Türk Tarihi ve edebiyatı ile ilgili sözlü bilgilerin yazıya aktarılması, her türlü övgünün üstündedir. Bütün bunları 30 yıl içerisinde yapmıştır.² Bu sebeple de Şokan, Kazakların “ilk alimi” olma sıfatını kazanmıştır.³

Şokan Velihanov, Abılay Han'ın üçüncü göbekten torunudur. Babası (Şingis/Çingiz) Cengiz Sultan oğlunu, Kazak örf ve adetlerine göre yetiştirmiştir. Babası ailenin kökeni hakkında oğlunu küçük yaştan itibaren bilgilendirmiş, böylece Şokan meşhur Abılay Han'ın torunu olması ve soyunun Cengiz Han'a kadar dayanmasıyla gurur duyarak büyümüştür.⁴

Atayurdu Kökşetav'da seçkin ve kültürlü bir zümre içinde, demokrat bir görüşte yetiştirilmiştir. Kazak halkının büyük alimi Şokan Cengiz oğlu Velihanov'un doğduğu Kusmurın nispeten kapalı kalmış, şimdiki Kostanay eyaleti Semiozer (Ortagöl) bölgesi “Şöptiköl”(Otubol) sovhozunun Kirov askeri birliğine 3-4 kilometre mesafede bulunmaktadır.⁵

Şokan'nın babası Cengiz Velihanov Kusmurın'ın ağa sultanı olup, “Karaşanırak” sahibi yani Kusmurın onun “baba ocağı”dır. Şokan Kusmurın'da bulunan ağaç evde 1835 yılı Kasım ayında dünyaya gelmiştir. Şokan'ın annesi Zeynep, Sibir Kazaklarından idareci Şorman Bey'in kızı idi.⁶

Şokan'ın oluşturduğu şecerede Han Abılay Batır olarak geçen asıl adı Abilmansur olan Abılay, Orta yüz hanı olup, Şokan'ın dedesi Veli'nin babasıdır.⁷

Veli'nin iki kışlağı bulunuyordu. İlki Hangölü, Hankızılağacı ile dağı olup, Gökçetav'ın doğusundaki topraklardı. İkincisi Veli'nin küçük zevcesi Ayhanım'ın babasının evlendiklerinde evlilik hissesi olan Sırimbet civarındaki topraklardı. Ayhanım'ın, Abden, Mamke, Şepe(k), Hankoja, Aljan isimli beş oğlu Rakiya, Nurila adlı iki kızı oldu. Şoka'nın büyük ninesi yani Ayhanım 3 yüze birden ünü yayılmış, ferasetli bir hanımdır. O ülke yönetiminde basiretli olup, Rusya ile ilişkileri başlatmıştır.⁸

Şokan Velihanov'un daha küçük yaşlarda yapmış olduğu çocuk edebiyatı ile ilgili ilk çalışma henüz 10 yaşında iken “Edige” şiiri ile “Kozı Körpeş-Bayan Sulu” şiirini kağıda aktarmasıdır.⁹ Şokan'ın gençliği koyu milli bir atmosfer içinde geçmiştir. Türküler, destanlar, masallar ve halk hikâyeleri dinleyerek büyümüştür.¹⁰

Şokan Ombı şehrindeki Batı Sibirya Askeri lisesinde okumuştur.¹¹ Öğretmenleri daha 14-15 yaşlarından ona, geleceğin âlimi gözüyle bakıyorlardı. Genç Şokan daha bu sıralarda tarih ve coğrafya kitaplarını büyük bir şevkle okuyordu. Şokan Rusçayı, Arapçayı ve bütün Türk lehçelerini öğrenmiştir.¹²

Şokan Askeri Okul'da okurken coğrafya dersinde Sırimbet'in topografyası ile ilgili bir çalışma hazırlamıştır. Böylece Velihanov'un kaleminden Sırimbet Dağı'nın çizimleri, Kırgız Bozkır'ı Sırimbet'in coğrafyası ve etnografyası ile ilgili bilgiler bize ulaşmıştır.¹³

2 “Çokan Valihanov”, **Velikiye Uçeniye Svrnesi Azii i Kazahstana**, Alma-Ata, 1965, s.218 -234.

3 “Şokan – Kazaktın Tungış Galımı”, **Bilim jene Enbek**, Nu:12, 1961, s. 4 – 6.

4 Subhanberdina, Üşkşlay, **Kazak Halkının Atamuraları**, Almatı, 1999, s.90.

5 Muktarulı, Ceysen, **Şokan Jane Öner**, Almatı, 1985, s.9.

6 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.9.

7 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.13.

8 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.14.

9 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.17.

10 Kurban, İklil, “Şokan Velihanov (1835 -1865)”, **Kardaş Edebiyatlar Üç Aylık Edebî Dergi**, S.2, Erzurum, 1982, s.40.

11 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.20.

12 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.21.

13 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, s.23.

Şokan'ın babası Cengiz Kusmırı'nda doğmuştur. Şokan'ın eğitimi ile yakından ilgilenen babaannesi Ayhanım'ın öldüğü 1853 yılında Şokan, Askerî okulu bitirmiştir. Okulu bitince Batı Sibir Eyalet Valiliği'nde göreve başlamıştır.¹⁴ Sırimbet Han Ordası (merkezi) olup, Ayhanım da burada ikâmet etmiştir.¹⁵

Ombı Şokan ile ilgili pek çok hatırayı barındırmaktadır. Bunlardan biri de Şokan'ın okumuş olduğu Yukarı Askerî Teknik Okul'da anısına konulan levha ile yaşatılmasıdır.¹⁶ Şokan'ın Ombı'da çalıştığı Eyalet Valiliği binası Sanat Müzesi olarak hizmet vermektedir.¹⁷

Şokan Velihanov Ombı'da 1854 yılında Fyodor Mihayloviç Dostoyevski (1821-1881) ile tanışmıştır. Yine çalışmaları esnasında K.K. Gutkovski, P. P. Semenov-Tyanşanskiy, G.N. Potanin ...v.b. onun temas içinde bulunduğu araştırmacılar arasındadır.¹⁸

Şokan'ın gerek öğrenim ve gerek çalışma hayatı boyunca bulunduğu özellikle Omsk/ Ombı, Moskova, Petersburg, Almatı, Tomsk ve diğer batı Sibir şehirlerinde ona ait zengin arşiv ve el yazıları bırakmıştır. Buralarda oluşturulan arşiv ve müzelerde bu malzemeler muhafaza edilmektedir.¹⁹

Seyahatleri ve Eserleri

Şokan Velihanov 1854-58 yılları arasında yapmış olduğu Kaşgar gezisinde topladı-

ğı materyalleri 1860'da Petersburg'ta kaleme almıştır. "Jungarya Denemeleri" de 1861'de Rus Coğrafya Cemiyeti Yazmaları arasında yayınlanmıştır. Bu çalışmada Semey ve Yedisu çevresi ile Çin hakkında bilgiler de bulunmaktadır.²⁰ Bu tarihlerdeki Şokan'ın seyahatlerinin 1856 tarihli Çin-Rus ticaret ve sınır meselelerini halletmek idi. Kulca/Gulca şehrinde 3 ay kalıp, bu görevi başarı ile yerine getirmiş ve Ombı/Omsk'a dönmüştür.

Şokan, General Gasfort ile 17 Aralık 1855'te Ombı'dan Semey'e, oradan Ayagöz, Kapal aracılığıyla Alatav (dağ)'a değin yolculuk yapmıştır. Bu yolculuk izlenimleri "Kosımşa Haberleri"nde anlatılmaktadır.²¹

1856'da Kırgızistan ile Doğu Türkistan'a araştırma gezisi yapmıştır. Bu gezisi hakkında "Şokan Velihanov'un Tandamaldı (Seçmeleri)" başlıklıyla Margulan'ın, A. H. Şokan Şingisuğlu Velihanov'tun Ömiri men Kızmeti" Almaatı, 1980, s.41 adlı eserde bilgi bulunmaktadır. Şokan 1856'da Ombı'da Gutkovski'nin dairesinde P.P. Semenov Tyan-Şanskiy ile tanışmıştır. Böylece Istıkköl (Isıkgöl) inceleme gezisinde bir çok bilgiler derleme imkânına sahip olmuştur. Şokan Kırgızların meşhur Manas Destanı'nı,²² bu seyahati esnasında yazıya geçirmiştir.²³ Kapşagay Tamgalı taşı ile Kozi Körpeş-Bayan Sulu türbesi suretlerini çizip, hikâyelerini kağıda aktarmıştır. Gözlemleri-

14 Muktarulı, Ceysen, a.ge.,24.

15 Muktarulı, Ceysen, a.ge.,26-27.

16 Ş.Ş. Velihanov, a.g.e., T.1,20 -21;Muktarulı, Ceysen, a.ge.,47.

17 Muktarulı, Ceysen, a.ge.51.

18 Margulan, A., "Çokan Valihanov pa Atzıvam Russkih Savremennikov", *Vaprosa İstorii*,1967, Nu:4, s.33-46.

19 Margulan, A.H., "Noviye Pis'ma Çokana Valihanova", *Prostor*, 1960, Nu:9.Burada Şokan'ın babasına bir, babasının Şokan'a yazdığı iki mektup üzerinde durulmaktadır. ; Ayrıca diğer bazı mektuplar için bkz. Margulan, A.H., İvlev, N.P., "Niizvestniye Pisma Çokana Valihanova", *İzvestiya Akademi Nauk Kazahskoy SSR Seriya Obşerom*, Venaya, Nu:6, 1970, s.61-64.

20 Muktarulı, Ceysen, a.ge.61.

21 K.S.E. Velihanov Şokan, 2.Cilt, Almatı, 275s.; Muktarulı, Ceysen, a.ge.65. 22 Manas destanı ile ilgili Türkçe kitaplar arasında İnan, Abdülkadir, *Manas Destanı Üzerine Notlar*, Ankara, 1959; Aynı yazar, *Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*, Ankara, 1960; Aynı yazar, *Manas Destanı*, Ankara,1972; Naskali, E.Gürsoy, *Manas Destanı*, Ankara, 1995; *Manas Destanı ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995; Türkmen, Fikret, *Manas Destanı Üzerine İncelemeler*, Ankara, 1995; Yıldız, Naciye, *Manas Destanı (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, 1995; Kayhan, Şurubu, *Manas Destanı'nın Tarihi Tabakaları*, Ankara, 2005; Yusupov, Keneş, *Manas Destanı* (Türkiye Türkçesine Aktaranlar:F.Türkmen, A. İnayet), Ankara, 2009.

ni günlüğünde şöyle anlatmaktadır: "...18 Nisan'da biz Semey'den Ayagöz'e yüz çevirdik... Ayagöz'de Sulu Bayan'ın Altın perçemli Kozi Körpeşe aşık olması hikâyesini Isık Göl'ün kenarında dileyip, yazdım..." (Isıkköl Seferinin Gündeliği'nde)²⁴ Böylece Şokan, Kozi Körpeş Men Bayan Suluv adlı trajik aşk hikâyesini ilk derleyen olmuştur. Aynı zamanda ilk Kazak ressamlarından. Hem coğrafyada karşılaştığı objeleri hem de bazı masal ve hikâyelerin mevzularıyla ilgili resimler çizmiştir.²⁵

Şokan Ayagöz'deki türbenin içindeki insan vücudu şeklindeki mezar taşlarını kara kalemle çizmiştir. Bu taşlar İslâm devrinden çok öncesine yani VI.- VII. Asırlara ait olup, 4 adettir. "Kozı Körpeş, Bayan Sulu"²⁶ şiirinde bunlar hakkında bilgi verilmektedir. Onların 3'ü kadın biri genç yiğit (delikanlı)dır. Bu resimdekiler soldan sağa Kozi Körpeş er kişi ile ikincisi Bayan Sulu, üçüncüsü Aytansık ile Aykız'dır.²⁷

1856'da seyahati esnasında uğradığı, Semey şehrinde beş-altı ev arasında ağaçtan yapılan mescid hakkında da bilgi vermektedir.²⁸ 1718 yılında Semey kalesi içinde sadece kilise, merkez komuta binası, kışla v.b. askerî tesisler bulunuyordu. Bunların dışında ağaçtan ve keçeden evler ahalinin çoğunluğunun ikâmet alanını oluşturunuyordu. 1937'de ise Semey'de 12 mescit bulunuyordu. Mescitlerden en önemlileri taştan, 1905 yılından kalma ağaçtan, Tatar Mescidi ve Kazak Mescidi idi. İşte Şokan'ın sözünü ettiği mescid

bu ağaçtan olan idi. Ağaçtan mescid 1907'de çıkan yangında tahrip olmuştur.²⁹

1857'de Kaşgar, Aksu, Kulca'daki Çin'e karşı ayaklanmalarını takip etmek için Alatav/Aladağ Kırgızlarının arasına gönderilmiştir. Bu seyahati birkaç eser yazmasına vesile olmuştur. Istık Köl Saparının Gündeliği (Isık Göl Seferinin Günlüğü), Kitay İmperyasının Batı Provinsiyası Men Kulca Kalası (Çin İmparatorluğunun batı bölgesi ve Kulca şehri),³⁰ Kırgızlar Turalı Cazbalar (Kırgızlar hakkında Yazılar) gibi eserleri, bu sefer neticesindeki gözlem ve derlemelerini kaleme almıştır. Henüz yirmi yaşında olan bir kişinin böyle önemli ve ilmi eserler neşretmesi, Rusya ve Almanya'da takdirle karşılanmıştır. Şokan'ın tarih, coğrafya sahasındaki çalışmalarının ünü Petersburg ilim çevrelerinin dikkatini çekmiş ve 27 Şubat 1857'de yirmi yaşındaki bu dehayı Rus Coğrafya Cemiyeti'nin asıl üyeliğine seçilmiştir.³¹

Şokan Aladağ Kırgızlar ülkesine seyahati neticesinde Orta жүз Hanı Er Esim Han, onların tarihi, kültürü, Kırgızlardaki Şamanizm kalıntıları hakkında bilgi vermiştir.³²

Şokan Kırgızların sanat ve mimari eserleri hakkında da bilgi vermiştir. Kaşgar'dan Yarkent'e kadar olan bölgenin ve yerleşim birimleri hakkında ansiklopedik bilgi derlemiştir.³³

Şokan Velihanov görevli olarak Kuljağa (1856)'da, Kaşgar'a (1.VII.1858 -1759)'da, Yarkend'e (10.X.1858 -14.10.1858)'de ve Verniy Kalesi'ne (Almaati'ya) (11.3.1859 -12.

22 Margulan, Älkey, "Manastın Şokan Jazıp Algan Nushası Tabıldı", **Kazak Ädebieti**, 1965, 2 Sevir; Margulan, Älkey, "Şokanın Janadan Tabilgan Maglumattarı", **Kazak Ädebieti**, 1957, 7 Mavsım; Margulan, Ä, "Şokan Jazıp Algan 'Manas' Jırı", **KazSSR Gılım Akademiyasının Habarşısı**, Nu:8, 1965, s.10 -29.

23 Margulan, Älkey, **Şokan Jane Manas**, Almatı: Jazuşı Baspası, 1971, 3-21; Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, 64.

24 Kurban, İklil, **a.g.m.**, s.40.

25 Kozi Körpeş - Bayan Suluv şiirinin Kazakça ve Türkiye Türkçesi neşri için bakınız. **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kazak Edebiyatı I** (Haz. Prof.Dr. Mekemtaş Mirzahmetulı), C. 27, Ankara:T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2004 s.226 - 236.

26 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, 67.

27 Ş.Ş.Velihanov'ın 5 Tomluk Şıkmaları, T. 5, s.102.(Kosımşa derektege)

28 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, 73.

29 Bknz. Ş.Ş. Velihanov, **a.g.e.**, T.2, Almatı, 1985, muhtelif sayflar.

30 Ş.Ş. Velihanov, **a.g.e.**, T.1, 86.

31 Muktarulı, Ceysen, **a.ge.**, 95.

IV.1859'da seyahat etmiş ve buralara dair gözlemlerini kaleme almıştır.³⁴ 1858-59 senelerindeki Kaşkariye (Güney Doğu Türkistan) seyahati Şokan'ın ilmî çalışmalarında yeni ufuklar açmıştır. Avrupa bu tarihe kadar Kaşgariye coğrafyası, siyasî, ictimai ve medenî durumu hakkında bilgi sahibi değildi. Bu mechlul yurdun sırrını dünyaya açan Şokan'dır.³⁵

1 Temmuz 1858'den 12 Nisan 1859'a kadar Şokan sözü edilen bölgeyi iyice gezip, araştırmıştır. Halk arasında kendisine Rus ajanı denildiğini duyunca, acele ile geri dönmüştür. Şokan'ın Kaşgariye'den getirdiği bilgiler, derhal Almanya'da Almanca, 1865 yılında Londra'da İngilizce olarak basılmıştır. Böylece Kazak âlimi Avrupa'da tanınmıştır.³⁶

Şokan araştırmalarına dayanarak haritalar çizmiştir. İngilizce, Almanca ve özellikle Fransızca'yı iyi bildiği için, yabancı haritaları da inceleyerek İlim Cemiyeti üyelerine Doğu Türkistan, Tanrı Dağları ve Kırgızistan konularında konferanslar vermiştir. Özellikle Kazakistan ve Orta Asya ile ilgili çizmiş olduğu haritalar bölgenin tanınmasını sağlamıştır. Tyanşan, Doğu Türkistan, Altay bölgesi, Tarbagatay, Pamir, Orta Kazakistan v.b. bölgelerin ayrıntılı haritaları ile coğrafya ilmine katkı sağlamıştır.³⁷ Bu zeki ve sevimli hatip Petersburg ilim camiasıyla çabucak dost olmuştur. Bu şehirde eski dostu Dostoyevski ile karşılaşmış, pek çok kez görüşmüştür.

Bu seyahatlerin ardından Şokan Velihanov bir yıldan biraz daha uzun bir süre Petersburg'ta kalmıştır. Bu süre zarfında

Kaşgar'a yaptığı 6 aylık, yine bu seferlerinin neticesinde topladığı "Kırgızistan Hakkındaki Yazmaları", "Doğu Türkistan'a Seyahat Günlüğü'nü", "Kitay (Çin) İmparatorluğu'nun Batı Ülkesi ile Kulja Şehri", "Kaşkar ile Kaşgar'dan Aladağ Bölgesine Seferi" Altışehir veya Nan-Lulı" gibi yerlere yaptığı seyahat neticesi gözlem ve topladığı bilgileri değerlendirmiştir. Petersburg'ta Ermitaj'da bulunan "Sibir'in Eski Çağ ve Medeniyeti ile Sanatı" hakkında yazdıkları ile Türk medeniyetinin Rus sanatına katkısı hakkında yorum yapmıştır. Şokan'ın diğer eserleri arasında Çungarya Oçerkleri (Denemeleri, 1861), Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleleri, Kazak Silahları, Ablay Han bulunmaktadır.³⁸

Sonuç

Şokan Velihanov (1835 -1865) Kazak Türklerinin yetiştirmiş olduğu tanınmış bilim adamı, oryantalist, tarihçi, etnograf, coğrafyacı, halk bilimcisi ve araştırmacıdır. Ömrünün büyük bir kısmını ayırdığı saha araştırmaları sayesinde Türkistan'ın o zamana kadar doğu alimleri ve Avrupalı bilim adamlarının ihmal ettiği pek çok bilgi ve belgeye ulaşmıştır.

Şokan Velihanov'un saha çalışmaları, Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine kendisinden sonra çalışan Türkologlara önemli tespitler ve derlemeler yapması sebebiyle son derece değerli bir miras bırakmıştır. Bu bilgi ve malzemeye bakılmaksızın Türkistan tarihini yazmak mümkün değildir.

32 Muktarulı, Ceysen, a.ge.97.

33 Kaşgar Günlüğü için bkz. Ş.Ş. Velihanov, a.g.e., T.3, Alma -Ata, 1985, muhtelif sayfalar.

34 Margulan, Älkey, "Kazakistan Gılımının Kökşetavdagi Künderi Şokan Kaşkar Sayahatına Jürer Adlında", **Kökşetav Pravdası**, 1970, 31 Kantar.

35 İklil Kurban, a.g.m., s.39.

36 Margulan, A.H., "Noviye Materialı a Çokane Valihanove", **Vestnik Akademii Nauk Kazahskoy SSR**, Nu.12(153) Dekabr' 1957, Almaata, s. 34 - 48; Margulan, A., "Hoviye Materialı Çokana Valihanova", **Kazakstanskaya Pravda**, 23 Maya, 1941; Margulan, A.H., "Ç.Ç.Valihanov po otzivam Ruskih i Zapadnoyevropeyskih Uçenih", **Vestnik**, Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1966, Nu:10, 16 -41; A.H. Margulan, "Valihanov Kak Hudojnik", **Vestnik Akademii Nauk Kazahskoy SSR**, Nu.8(65) Avgust, 1950, Almaata, s.86 - 94.

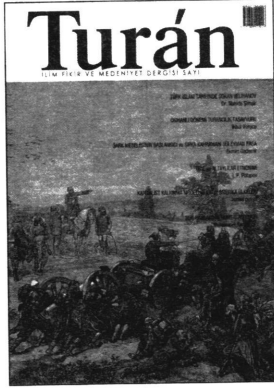
37 İklil Kurban, a.g.m., s.39.

38 Ablay, Kırgızlar, Kazak silahları, Türkmenler ...v.b. ile ilgili yazılar için bkz. Ş.Ş. Velihanov, a.g.e., T.4, Almatı, 1985, muhtelif sayfalar.

Turán 18

AKADEMİK TEJME EKİTİF VE MÜDİRİTİ

Turan Postası	V	
Türkistan Tarihinin Oluşumunda Şokan Velihanov	VII	Dr. Nahide Şimşir
Osmanlı Dönemi Turancılık Tasavvuru	1	İkbal Vurucu
Şark Meselesinin Başlangıcı ve Süleyman Paşa	17	Ekrem Özdemir
I. Dünya Savaş Yıllarında Pan-Turanizm	47	T. Lothrop Stoddart
Turan Coğrafyasında Bosna Hatıraları	65	Dr. Hilmi Özden
Tele ve Altaylılar Etnonimi	85	L. P. Potapov
Kapitalist Kalkınma Modelinde Latin Amerika Ülkeleri	91	James Petras
Afrika		
Sömürülen Topraklar, Yeşeren Umutlar	101	Turan Can
Kitabiyât		
Rus Edebiyatında Kuran-ı Kerim	115	Erol Cihangir
Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi	125	Muhammet Kemaloğlu

Turán /18

AKADEMİK İLİM, FİKİR VE MEDENİYET DERGİSİ

6. Dönem / 2013

Beher fiyatı, 20,00 TL

ISSN

1305-4244

KAPAK

Balkan Savaşları'ndan Bir Sahne

YAYIN TÜRÜ

YEREL SÜRELİ YAYIN

YAYIM HEYETİ

- Şaban Teoman Duralı** Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli
Orhan Kavuncu Ankara, Türkiye,
Hakan Poyraz Sakarya Üniversitesi, Sakarya
Filoriau Farkas Amsterdam, Hollanda
Thierry Zarcone Paris, Fransa
Julia Barta Karczag, Macaristan
Danuta Chemilovska Varşova Üniversitesi, Polonya
Özkul Çobanoğlu Hacettepe Üniversitesi, Ankara
Necati Gültepe İstanbul, Türkiye
Atilla Jorma Turku, Finlandiya
Metin Özarslan Hacettepe Üniversitesi, Ankara
Sebahattin Şimşir Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir
Ali Fuat Örenç İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Dr. Hilmi Özden Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir
K. Veli Nerimanoğlu Aydın Üniversitesi, İstanbul
Laszlo K. Maracz Amsterdam University, Hollanda
Rasim Ekşi İstanbul, Türkiye

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Doğu Araştırmaları Merkezi Adına
EROL CİHANGİR

Dış İlişkiler Sorumlusu
DERYA AYDIN

Editör
KADİR YILMAZ

Redaktör
EKREM ÖZDEMİR

İdare Merkezi
Doğu Araştırmaları Merkezi
Ticaret Hane Sokağı Tevfik
Kuşoğlu İşhanı No: 41/16
Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: 0212 520 27 19
Gsm: 0532 494 14 60

Teknik Hazırlık
esTanbulart (Emir Tali)

Baskı
Ofis Yayın Matbaacılık
Güven Sanayi Sitesi B Blok No: 386
Tel: 0212 576 47 15
Topkapı/İstanbul

Yurtiçi Abonelik Bedeli
Yıllık 4 sayı 80 TL

Yurtdışı Abonelik Bedeli
Avrupa 60 Euro
ABD 70 Dolar

Erol Cihangir adına;
Garanti Bankası (TL Hesabı)
IBAN: TR64 0006 2000 1660 0006 6875 68

Posta Çeki
5861498

bilgi@turanjeopolitigi.com

Turan Dergisi, Doğu Araştırmalar Merkezi tarafından Düşünce. Fikir ve Siyaset sahasında yayınlanan üç aylık bir dergidir. Dergide, içtimai, beşeri, coğrafi, jeopolitik, ve tarihi ilimler yanında, derginin gündeme aldığı konularla, bu sahayla yakından ilgili olan araştırma, inceleme, tahlil ve mülakat yazılarına yer verilir. Yazıların muhtevasında yazarları sorumlu olup, gönderilen yazılar yazara aittir. Yazıların değerlendirilmesi yayın kuruluna ait olup, yazıların yayınlanıp yayınlanmaması kurulun tasarrufundadır. Dergiye gönderilecek yazıların daha önce bir yerde yayınlanmamış olması gerekir. Gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra bir ay içinde yazarına yayınlanıp yayınlanmayacağı bildirilir. Gönderilen yazıların iki nüsha olarak, Microsoft Word dosyası olarak kaydedilmiş disket veya bilgi@turanjeopolitigi.com e/posta adresine gönderilmesi gereklidir. Yazılarda sosyal bilimlerde kullanılan APA referans sistemi-ne uyulmasına itina gösterilmesi gerekir. Gönderilen makalelerin 150-200 kelimelik Türkçe özetleriyle, yazıların muhtevasını belirleyen üç anahtar kelimenin tesbit edilerek ilave edilmesi gerekmektedir. Yazılarda uydurukca kelime kullanılmaması ve özellikle İngilizce özet gönderilmemesi rica olunur.

www.turanjeopolitigi.com

Bu dergi
Atilla Ayva'nın
katkılarıyla yayınlanmaktadır.

Osmanlı Dönemi Turancılık Tasavvuru Üzerine

İkbal Vurucu

Turancılık, Osmanlı İmparatorluğunda XX.yy'ın başlarından itibaren belirginleşmeye başlamış ve Türko-lojinin ortaya çıkışına paralel bir gelişim çizgisi takibetmiştir. Türk kimliği, sadece Osmanlı devleti sınırları içerisinde halkı değil, bütün Türk ve akraba toplulukları kapsayan bir anlamda içeriğini inşa etmiştir. Turancılık kavramının ortaya çıkışı ve bugüne kadar gelen süreçte geçirdiği anlam değişmesi de, “Türk” kavramı gibi değişik çizgiler takip etmiştir. Bir coğrafi mekânın tanımlanması olan “Turan”dan jeo-politik bir tez olarak Turancılık ve günümüzdeki yaygın anlamıyla Türk topluluklarının birliği anlamında pan-Türkizm’e kadar bu çizgi uzanmaktadır. Bu çalışmamızda Osmanlı devletinin son dönem düşünce hayatında bugün Turancılık şeklinde ifadesini bulan Pan-Türkizm fikri, dönemin önemli Türkçü düşünce kaynaklarından olan, Türk Derneği, Genç Kalemler ve Turan kitabı üzerinden ele alınıp, değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Turan, pan-Türk, Osmanlı Fikir Hayatı

Turancılık, Osmanlı İmparatorluğunda XX.yy'ın başlarından itibaren belirginleşmeye başlamıştır. Türklük biliminin ortaya çıkışına paralel bir gelişim seyrine sahiptir. Osmanlı-Türk modernleşmesine bağlı olarak folklorik niteliğinden ve seçkinler nezdindeki olumsuz tahayyülünden bir kimlik ve bilim nesnesi olarak tecessümü “Türk” algısının içeriğinin biçimlenmesinde de etkili olmuştur. Türk kimliği sadece Osmanlı devleti sınırları içerisinde halkı değil bütün Türk topluluklarını kapsayan bir anlamda içeriğini inşa etmiştir. Turancılık kavramının ortaya çıkışı¹ ve bugüne

kadar gelen süreçte geçirdiği anlam değişmesi de “Türk” kavramı gibi değişik çizgiler takip etmiştir. Bir coğrafi mekânın tanımlanması olan “Turan”dan jeo-politik bir tez olarak Turancılık² ve günümüzdeki yaygın anlamıyla Türk topluluklarının birliği anlamında pan-Türkizm’e kadar bu çizgi uzanır. Bu çalışmamızda Osmanlı devletinin son dönemi düşünce dünyasında bugün Turancılık şeklinde ifadesini bulan Pan-Türkizm düşüncesi, dönemin önemli Türkçü düşünce kaynaklarından olan, Türk Derneği, Genç Kalemler ve Turan kitabı üzerinden ele alınacaktır.

¹ Turan kavramının tarihi ve siyasi gelişimini ele aldığımız şu makaleimize bkz: İkbal Vurucu, “Turancılığın Gelişim Seyri Üzerine Bazı Notlar”, TURAN Dergisi, Sayı: 14, 2011.

² Turancılık olgusunu jeo-politik bir tez olarak değerlendiren Erol Cihangir’in konuyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz: Zare Vand Nalbantyan, *Ermeni Cephesinden Pan-Turanizm*, içinde “**Turan, Pan-Turanizm ve Kitap Üzerine**”, VII-XXXVIII, İstanbul 2011.

1. Türk Derneği

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı siyasal düşüncesindeki çeşitlilik, kendini farklı biçimlerde ifâde etmeye başlamıştır. Bu ifâde etmenin en yaygın ve etkili olanı ise bir örgüt çatısında gruplaşmak ve yayın faaliyetinde bulunmaktır. Bu durum, düşünce ve eylem arasındaki diyalektik ilişkiyi de gösterir. Çünkü, her bir düşünce sistemi, hem oluşum ve hem de gelişim aşamasında bir dernek etrafında toplanıp amaç ve ilkelerini yaymaya çalışmıştır. Yusuf Akçura, "1908 Osmanlı İnkılâbından sonra Türk milliyetçiliği hareketi çok genişlemiş, derinleşmiş ve dalbudak salmıştır" demektedir.³ İnkılâp ile birlikte Türk milliyetçiliği vasfı taşıyan ilk dernek, Türk Derneği'dir.

Bu ilk Türkçü mahiyetteki derneğin kurucu önderi, Türk Dünyası mütefekkirlerinden Yusuf Akçura'dır. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanından beş ay kadar sonra Yusuf Akçura'nın öncülüğünde Türk Derneği kurulur. Akçura, Necip Asım (Yazıksız) ve Veled Çelebi (İzbudak)'ye kültür ağırlıklı milliyetçi bir teşkilat kurmak istediğini söylemiş ve başka kişilerin de katılımıyla, Mekteb-i Mülkiye müdürü Celal Bey'in odasında yapılan bir toplantıda "gayr-ı siyasî sırf harsi mahiyette" bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmış ve *Türk Derneği* isim olarak kabul edilmiştir. Kuruluş öncelik edenler arasında Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Asım, Bursalı Mehmet Tahir, Korkmazoğlu Celal, Akçuraoğlu Yusuf, Veled Çelebi, Agop Boyacıyan, Arif, Akyığızade Musa, Fuad Raif, Rıza Tevfik ve Ferid Bey'ler vardır.⁴ Türk Derneği Nizamnâmesi de bu kurucu üye-

ler tarafından hazırlanmıştır. Türk Derneği Nizamnâmesi'nin hükümete onaylatılmasından sonra, Nizamname'nin 8. maddesi uyarınca ilk idare heyeti seçilmiş ve başkanlığına Necip Asım, başkan yardımcılığına Veled Çelebi, fahri başkanlığına ise Veliaht Yusuf İzzettin Efendi getirilmişlerdir.⁵

Türk Derneği'nin amaç ve faaliyetlerini genel olarak değerlendirdiğimiz zaman ağırlıklı olarak Türkoloji çalışmaları yapmak üzere kurulduğunu görürüz. Mensupları kültürel açıdan Türkçü olmakla birlikte siyasî açıdan dönemin egemen ideolojisi olan Osmanlıcılık ağır basmaktadır. Buna uygun olarak farklı din, etnik gruplardan üyeleri mevcuttur. Türk Derneği'ndeki Türkçülerin Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden unsurları, dil yoluyla bütünleştirme amacını taşıdıkları açıkça anlaşılmaktadır.⁶ Dernek, yurtiçi ve yurt dışında da şubeler açmıştır. İlk şube Rusçuklular tarafından açılırken İzmir, Kastamonu ve Macaristan Peşte'de de şubeler açılmıştır.⁷

21 maddeden oluşan dernek nizamnamesinin ilk maddesinde "Yalnız ilimle uğraşan bir cemiyet" olduğu belirtilmekte, amacı da "Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki asar, ef'al, ahvalini ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin asar-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, ulüm ve havas edebiyatını, etnografya ve etnologyasını, ahval-i içtimaiyye ve medeniyet-i hazıralarını, Türk memleketinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp tanıtmak, ayrıca dilimizin açık, sade, güzel, ilim lisanı olabilecek geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını

3 Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 197.

4 Akçura, a.g.e., s. 197-198; Cüneyd Okay, (Haz.) *Türk Derneği*, s. 11-12; ayrıca bkz: Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1997, s. 16-18.

5 Üstel, a.g.e., s. 17; derneğin üyeleri için bkz: Türk Derneği, Yıl 1, no. 3, 1327, s. 103-104.

6 Türk Derneği, s. 11.

7 Bu şubelerin kurucuları ve bazı önemli bilgiler için bkz: Türk Derneği, Yıl 1, no. 5, 1327, s. 164-168; Üstel, a.g.e., s. 19-21.

ona göre tedkik etmek” olarak belirtilmiştir.⁸ Dernek, amacını gerçekleştirmek ve yaymak için gazeteler, risaleler, kitaplar yayınlayarak, konferanslar tertip edecekti. Bu çerçevede ilk olarak Necip Asım’ın “Türklerin Pek Eski Yazısı” ve Bursalı Mehmet Tahir’in “Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri” kitaplarını yayınlamıştır.⁹

Türk Derneği, siyasî anlamda dönemin genel havasına bağlı olarak Osmanlıcı ideolojiye sadık kalmakla birlikte, kültürel alanda ve özellikle dil konusunda Türkçü bir yaklaşım içindedir. Türkçeyi Osmanlı unsurları arasında konuşulan millî dil yapmayı ve bu yolla unsurlar arasındaki birliği sağlamayı amaçlayan Türk Derneği’nin üyelerinin kozmopolit yapısı, dil meselesindeki yaklaşımda da ortaya çıkmaktadır.¹⁰ Böylece, Türkçenin, Osmanlıcılık ideolojisi için bir araç niteliği taşıdığı görülmektedir.

Derneğin hiç şüphesiz önemi, Türkçülük tarihindeki ilk dernek olmasından gelmektedir. Cüneyd Okay, Türk Derneği’nin önemini, Meşruiyet’in yeniden ilanından sonra kurulan öncü bir Türkçü kuruluş olmasından daha çok aynı adla yayımladığı dergiden kaynaklandığını söyler.¹¹ İstanbul’da 1911’de yayımlanmaya başlayan dergi, yedi sayı çıkmıştır. İlk sayısı 40, diğer sayıları 32 sayfadan ibaret olan dergi, bu hesaplara toplam olarak 232 sayfa yayımlanmıştır. Derginin Nizamnâmesinin ikinci maddesinde yer alan amaçlar ve dördüncü maddesinde yer alan bu amaçların gerçekleştirilmesi için yapılacak faaliyetlere para-

lel olarak, dergide Türklerin tarihi, edebiyatı ve dili, coğrafyası hakkında ayrıntılı, uzun araştırmalar, makaleler, dönemin ünlü bilim adamları ve yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmet Tahir, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Yusuf Akçura, Milaslı İsmail Hakkı, Baron Cara De Vaux, Celal Sahir, Andon Tıngır, Ispartalı Hakkı, aynı zamanda Dernek’in başkanı olan ve R.M. Fuat, R.F. R.M.F., imzalarını kullanan Fuat Köseraif sayılabilir. Mehmet Emin Yurdakul da şiirleriyle dergide yer almıştır.¹² Arai, derneğin 42 üyesinin büyük bir bölümünü Darülfünun’un öğretim üyeleri dâhil, dönemin önde gelen aydınlarının oluşturduğunu, bu durumun ise derneğin kültürel ve bilimsel niteliğini gösterdiğini belirtir.¹³

Dergi, ek olarak bu kültürel ve bilimsel niteliğine uygun bir şekilde İbn Mühenna’nın “El Kitabü Lügat’it Türkiye” ve Andon Tıngır’ın “Sarfi Tahlili-i Lisan-ı Türkî (medhal)” kitaplarını okuyucularına vermiştir.¹⁴

Türk Derneği, fazla uzun ömürlü olamamış, en faal üyelerinden miralay Fuad Raif ve miralay Necip Asım’ın kıta görevine başlamaları, Veled Çelebi’nin Konya Büyük Çelebiligi’ne tayin edilmesi, Yusuf Akçura’nın İstanbul’dan ayrılması dernek toplantılarını seyrekletirmiş ve dernekle aynı adı taşıyan Türk Derneği Dergisi’nin de kapanmasıyla sonuçlanmıştır. Derneğin üyelerinin önemli bir bölümü de benzer amaçlarla kurulan Türk Ocağı’na katılmışlardır.¹⁵

Türk Derneği, fazla uzun ömürlü olamamış, en faal üyelerinden miralay Fuad Raif ve miralay Necip Asım’ın kıta görevine başlamaları, Veled Çelebi’nin Konya Büyük Çelebiligi’ne tayin edilmesi, Yusuf Akçura’nın İstanbul’dan ayrılmasıyla sekte uğramıştır.

8 Türk Derneği, s. 11.

9 Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları: 1912-1931*, 3. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2005, s. 106.

10 Sarınoy, a.g.e., s. 108.

11 Türk Derneği, s. 13.

12 Türk Derneği, s. 13-14.

13 Masami Arai, *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Çev.) Tansel Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2003, s. 26.

14 Türk Derneği, s. 14; Akçura, a.g.e., s. 117.

15 Akçura, a.g.e., s. 13.

Türk Derneği'nde Pan-Türkizm'in İzleri

Dernek, Osmanlı toplum ve kültür yapısının bir yansıması olarak görülebilir. Derneğin bünyesi, Türkler ağırlıkta olmakla birlikte, Müslüman ve Türk olmayan âlim ve yazarlara da açıktı. Osmanlıcı bir ideolojinin ağırlığını hissettirmesi bu kozmopolit yapıyı açıklamakla birlikte bu durum, Türkçülüğün kozmopolit yapısının kökenlerinin açıklanmasında da önemli bir husustur. Türk milliyetçiliği, kendine, Batı'daki muadillerinin aksine soy-ırk eksenli bir ortaklık ve değerler manzumesi yaratmamıştır. Dil başta olmak üzere kültür ve siyasî ortaklıklar öncelenmiştir. Türk milliyetçiliğinin "öteki" algısı, bu oluşum sürecinde siyasî ortamın Türkler aleyhine işlemesine rağmen Rum, Ermeni, Arap vs. etno-dinî gruplar zemininde oluşmamıştır. İlk Türkçü dernek olarak Türk Derneği, bu perspektifin, bakış açısının açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Türkçülüğün sosyal ve kültürel ilişkiler sistematığının kalıplaşmasında bu olgu, varlığını diğer kurum ve kuruluşlarda da tebarüz ettirmiştir.

Masami Arai, yaptığı kapsamlı çalışmada, Türk Derneği Dergisi'nin Türkoloji konusunda pek çok makale yayınladığını ve içeriğinin sonsuz çeşitliliğinden bahsetmektedir. Bu çeşitlilik, derginin tek bir hedef ardında koşan bir örgütün yayın organı olduğuna okurları inandırmaktan hayli uzak bir görüntü arz etse de, derneğin niteliğini ve Türk milliyetçiliğindeki akımları anlamaya çalışan herhangi bir kimse için bu çeşitlilik iyi değerlendirilmesi gereken bir husustur.¹⁶ Landau da Türk Derneği'nin siyasî bir örgüt değil, daha ziyade küçük bir seçkin aydın

grubundan oluşan bir topluluk olmakla birlikte toplantı ve dergilerinde kültürel Pan-Türkçülüğün belirgin üstü kapalı unsurlarının olduğundan bahseder.¹⁷ Bu bölümde Türk milliyetçiliğinin ilk derneği ve dergisi olması hasebiyle bu eser üzerinde, Pan-Türkizm algısının ipuçları aranacaktır.

Türk Derneği Nizamnâmesinin, araştırma nesnemiz açısından en önemli maddesi ikinci maddedir ve cemiyetin amacını gösterir. "Cemiyetin maksadı, Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki asar, ef'al, ahval ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani, Türklerin asar-ı atikasını, tarihini, lisanlarını, avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojyasını, ahval-i içtimaiyesi ve medeniyet-i hazıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını ona göre tetkik etmektir."¹⁸ Bunun için de şu vasıtaları kullanır: Müzakeratta bulunmak; tahkikat, keşfiyata girişmek; dersler, müzakereler tertip eyler ve okullarda Türkleri anlamaya yarar dersler kabul ettirmek; cerideler, risaleler, kitaplar neşretmek; bu meseleler konusunda ilmi kongreler düzenlemek.¹⁹ "Türk" diye anılan bütün kavimleri kültürel, tarihî, coğrafi vb. bütün boyutlarıyla araştırıp öğrenmeye, öğretmeye çalışmak ve bunları bütün dünyaya yaymak en önemli önceliktir. Bununla birlikte Türkçenin de medeniyete elverişli bir hale gelmesine çaba göstermek özel olarak vurgulanır. Bunlar için kullanılacak araçlarda ise bilimsel ve eğitim boyutu göze çarpmaktadır. Siyasî bir argüman ve araç ise söz konusu edilmemektedir.

¹⁶ Arai, a.g.e., s. 28-29.

¹⁷ Landau, a.g.e., s. 60-61.

¹⁸ Üstel, a.g.e., s. 35

¹⁹ Türk Derneği Nizamnâmesi'nin tam metni için bkz: Üstel, a.g.e., s. 35-37.

²⁰ Türk Derneği, s. 15-19.

Türk Derneği Beyannâmesi²⁰ ise 14 maddeden meydana gelmektedir. Beyannâme'de "Bir milletin saadeti, kaffe-i efradını aynı tarik-i tekamüle sevkle kendilerinde müşterek ve mukaddes bir vatanperverlik duygusu uyandırmak, aralarında dostluk hissini arttırmak ve kimsenin kimseye tahakkümüne imkân bırakmamak ile artacağı cihetle..."²¹ denilerek ortak ve mukaddes bir vatanperverlik merkezinde bir birlik ve dayanışma husule getirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, dostluk pekişecek, kimsenin egemenliğine girilmeyecektir. Bunun için de birinci madde olan "Türkçe hakkında şarka ve garpta ne kadar eser yazılmış ise onlar bütün Osmanlıların gözleri önüne konularak Türk lisanının eskiden beri geçirdiği safahatı hakkında herkeste bir fikr-i ihtisas husulüne çalışılacak ve böylece lisanın her cihetten sadeleştirilmesi, kolaylaştırılması esbabı araştırılacaktır" önemli vurgulanmaktadır. Osmanlı Devleti unsurları arasında bir "ortaklık" öngörülmekte bunun zemini olarak "vatanperverlik" şartının ise "lisan" noktasında öne çıkarılması dikkat çekmektedir. Derneğin beyanname-sinde dile büyük bir önem atfedilmektedir. Girişinde, Osmanlı Türkçesi'nin Arapça ve Farsça etkisi sebebiyle öğrenilmesinin zor olduğunu, bu sebeple yaygınlaşmadığını, bu durum da Türkçenin öğrenilmesinin zor bir dil olduğu yönünde bir anlayışın yaygınlaştığını belirtirler. Bu anlayışın yanlışlığını ispatlamak için de dilin esasının araştırılması gerekmektedir ve bu da derneğin önemli kuruluş gereğesidir.

Beyannamenin Türk Dünyası ile olan ilişkiler ve bu ilişkinin niteliği konusunda, dört maddede bilgi vardır. Dördüncü madde "Gerek müstakil ve gerek tabii halinde bulunan alelunun Türklerin terbiye-i il-

miyelerinin ikmalî için muktazî vasıtalarının yani bilhassa Türkçe kitapların noksanı, Türklerin terakkilerine mani olduğundan Avrupa'dan aldığımız medeniyet ışığını neşre vasıta olmak niyet-i hayriyesiyle Dernek evvel emirde terakkıyat-ı asriyyeye muvafık surette ilmi, ahlakî ve ticarî kitaplar telif edilecektir."

Beşinci maddede Osmanlı Türkleri dışındaki Türklerin anılmaları doğrudan bir birlik, dayanışma unsuru olarak değildir. Bir milletin en büyük şereflerinden birinin, diline ecnebilerce rağbet edilmesi ve konuşulması, olarak belirtilmekte ve bu eksende "konuşulan lisanın sahibi olan millet, konuşan kimselerin ve hatta milletlerin mazhar-ı hürmet ve muhabbeti olacağı gibi bir lisan birçok memleketlerde müstamel bulunması lisan sahiplerinin her türlü müsaadat-ı medeniyeye mazhar olmalarını ve ticaret ve sanatlarının memalik-i mezkurede revaç-yab olmasını teshil eder." Bu sebeple de lisanın yaygınlaştırılması için onun kolaylıkla tahsil edilmesi gerektiği üzerinde durulur ve Balkanlar'da, Avusturya'da, Rusya'da, İran'da, Afrika'da, Asya ortasında ve Çin'de bulunan Türklerin Osmanlı Türkçesi'ne alıştırılması ve böylece ticarî ve sanayi açısından menfaatlerin sağlanacağı belirtilir.

Altıncı madde, "Türk Derneği, teşebbüs- 1 ilmiyesi esnasında bütün Osmanlıları ticaret cihetinden de müstefid kılmak için onların ileride saha-i ticaretleri bulunacak olan Azerbaycan, Afganistan, Kaşgar, Buhara ve Hive gibi memalikin lisanlarını-Türklük-ten bilistifâde- Osmanlı Türkçesi'ne ve hatta merkez şivesine kolaylıkla yaklaştırmaya çalışacaktır. Ve bu maksada evvel emirde, oralara göndereceği açık yazılmış ilim ve fen kitaplarıyla vasıl olacaktır."

Osmanlı Deleti unsurları arasında bir "ortaklık" öngörülmekte bunun zemini olarak "vatanperverlik" şartının ise "lisan" noktasında öne çıkarılması dikkat çekmektedir.

20 Türk Derneği, s. 15-19.

21 Türk Derneği, s. 16.

Yedinci madde, “Türk memalikinin merakiz-i meşhuresinde Türk Derneği şubabatı ihdas kılınarak bu şubeler, oralarda mektepler küşad ve gazeteler neşrederek Avrupa ile en ziyade münasebet peyda eylediğinden naşi müterakki bulunan- Osmanlı Türkçesi’nin ve medeniyetinin neşrine çalışılacaklardır.”

Konumuz açısından derginin en önemli makalelerinden birisi, birinci sayısında yayınlanan “Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz” adlı manifesto niteliğindeki yazıdır. Bu makale, Yusuf Akçura’ya aittir. “Büyük ırkiyetler vücuda çıkarsa, küçük milliyetlerin muhafaza-i istiklal şartıyla idame-i mevcudiyetleri muhal olur. Artık, cihanda esatir-i fursü andıran dev cenkler başlamış demektir. Bunun içindir ki, yeryüzündeki mevkilerini kaybetmek istemeyen milliyetler kardeşleriyle tanışmakta, birleşmekte yarışa çıkmış gibidirler.”²² Akçura; “Cihanda Anglo-Saksonlar, Cermenler, İslavlar gibi tarihin akışını değiştirebilecek büyük ırklar vardır fakat bunlardan daha büyük bir ırk vardır ki, birkaç asırdır uyuşmuş bulunmasına rağmen, komşuları vücutlarından bile korkmaktadırlar” demektedir. Bunlar, Asya’nın ve İslam âleminin gerçek hâkimi yani, “Asya ve âlem-i İslâm Türklerinin mülk-i mevruları”dır. Bu sözleri sarfeden Akçura bu makalede, “Türklüğün en kavi ve medeni kısmı olan Osmanlılar”ı, Avrupalılarla manalı manasız savaşları sebebiyle Türk Dünyası’nı, Rusya tarafından işgal edilen Türkleri hatırlamadığı ve hala hatırlamaya vakit bulamadığı için eleştirir. Osmanlı Türkleri’nin münevver tabakasını bugün nerelerde bulunduklarını, nasıl geçindiklerini, neler düşündüklerini, neler yaptıklarını ve neler yapmak istediklerini çok az bildiklerini söyler. “Türk tarihimiz,

Türk coğrafyamız yok” diyen Akçura: “Mısır medeniyetinden bile daha eski olan ve Turanî kavimler tarafından kurulmuş bulunan “Summir-Akkad” eserlerinden bihaberiz. Tarihimiz de Süleyman Şah’tan ötesine gitmez; Timur ve Cengiz Han’a lanet yağdırırız. Tatar’ı ‘Etrak-i bidrak’ ile çiftleştiririz,” diyerek Osmanlı Türkleri’nin tarih tasavvurlarını tenkit eder. “Türk coğrafyası hakkındaki ilmimiz de buna benzer: çoğumuz için Türklüğün hududu, Ankara ve Konya’nın pek de ötesine geçmez, bir zamanlar medeniyet ocağı olup, şimdi yavaş yavaş adeta kabirlerinden kalkar gibi dirilmeye başlayan Türklük merkezleri Buharalar, Semerkandlar, Kazanlar, Tebrizler hakkında bilgimiz Allah için söyleyin, bir Fransız dükkâncının Şark hakkındaki hayali ve müphem malumatından fazla mıdır?” demektedir. Bununla birlikte, Rusya’da, Almanya’da Macaristan’da Türk âlemi ve Türklük, çeşitli yönleriyle araştırılırken Osmanlı Darülfununu’nda Türk dilini, Türk edebiyatını, Türk tarihini, Türk coğrafyasını okutan bir kürsünün bulunmamasını kıyasıya eleştirir. “Beyannâmesi’nde izah ettiği veçhile cemiyet ve risale olarak Türk Derneği’nin maksatlarından birisi budur; Türklüğü bilmeye, bildirmeye çalışanları bir araya toplamak, birleştirmek emelidir. Vakıa İstanbul’da, Semerkand’da, Tebriz’de, Bakü’de, Kazan’da hâsılı nerede olursa olsun bazı Türkologlar sırf muhaberata girişmekle bile, Türklüğün tedkikinde mühim netayic hâsıl edebilecek bir hatve atmış olurlar”.

Ünlü bir Türkolog olan Necip Asım, yazdığı “Türk Sayıları” adlı makalede, Macarca on, yüz, bin sayılarının Farsça kökenli olduğu iddiasını telaffuz benzerliğinden hareketle ortaya koyar ve bu yöntemi başka sayılarla Türkçe, Çuvaşça, Yakutça gibi Türk

lehçeleri üzerinde uygular. Yani, o dönemde yaygın kabul görmüş bulunan “Ural-Alтай dilleri kuramı”nın desteklenmesi yönünde bir çalışmadır. Dil eksenli bir ortaklık arayışı söz konusudur.

Derginin ikinci sayısında, Akyığıtoğlu Musa adlı bir yazarın kaleme aldığı, “Kazan Tatar Şivesinde Darb-ı Meseller” vardır. Bu yazının amacı da dilden hareketle, Kazan Tatarları’nın ve Osmanlı Türkleri’nin akrabalıklarının olduğunu ispatlanmaya çalışmaktır. Bunun için Kazan Tatar şivesinde kullanılan iki atasözünden hareketle, bunların Osmanlı Türkçesi’ndeki karşılıkları bulunur ve bir karşılaştırma yapılır.

M. Zühdü adlı yazar, “Ahenk Kanunu” adlı yazıda Türk, Macar, Fin, Mongol, Mançur, Samoyet, Buryat dilleri arasında âlimlerin keşfettiği ahenk kanunundan bahsederek, bu sebeple Ural Altay dilleri adıyla anıldığı üzerinde durur.

İspartalı Hakkı adlı bir yazar “Türkçenin Sadeleştirilmesi” başlıklı uzun bir yazı kaleme almıştır. Bu yazının ilk başta Türk Dünyası ile bir bağlantısı yokmuş gibi görülse de yazarın makalenin sonundaki görüşleri bu eksenle değerlendirilmesine sebep olmuştur. Yazar, başlığından da anlaşılabilir gibi Türkçenin Arapça ve Farsça etkisinden kurtarılması yönünde görüşler beyan etmekte ve eski Türkçeden bu konuda bir yardıma sıcak bakmaktadır. “Eski Türkçe diye bugünkü Buharâda, Ufa’da kullanılan veya Uygurca’yı mı alacağız?” diye sorar ve cevaplar: “Şu var ki, lisanımızın altı yüz yıl veya bin sene evvelki hayatında gömülmüş, unutulmuş bir güzelliği bir iyiliği görülürse onlar ortaya çıkarılıp canlandırılacaktır. Bugün dünyanın her tarafına, Asya içlerine yayılmış Türk kardeşlerimizle yavaş yavaş dilleşilip dertlenebilecektir. Kim bilir, kara topraktan ne çiçekler belirip çıkacak?

Kim bilir, bugünkü çalılardan, dikenlerden ne güller sürüp açacak.” Yazar, son olarak bu satırların dernek sayfelerinde yayınlanmış olmasının, derneğin görüşü olduğu anlamına gelmediğini ve bir takım haklı şikâyetler olarak değerlendirilmesini talep etmektedir.

Beşinci sayıda, Kazanlı Ayaz adlı bir yazar tarafından (Arai, “bu kişi Mehmet Ayaz İshaki, olmalıdır” der.) kaleme alınan “Tatar Edebiyatı” makalesi, Tatar edebiyatı hakkında kısa bir bilgi verir. Bu sayıda Yusuf Akçura, “Yeni Keşfolunmuş Eski Bir Türk Şehri” başlığında Kazlov’un ortaya çıkardığı ve “Kara Kato” adı verilen bir şehir hakkında haber vermektedir. Necip Asım tarafından yazılan benzer bir yazıda, Türklerin Orta Asya’da bıraktığı anıtlar hakkında bilgi vermektedir.

Sonuç olarak, Türk Derneği Nizamnamesi, Türk olarak adlandırılan kavimlerin bütün boyutlarıyla araştırılmasını amaç olarak kabul edildiğini bildirir. Derneğin beyannamesindeki maddeler, Kırım Türk mütefekkeri ve eylem adamı İsmail Gaspıralı’nın açık bir şekilde Osmanlı’daki uygulaması olarak yorumlanabilir. Türk Dünyası konusundaki maddelerinde güdülen amaç ve bu amaca ulaşmak için kullanılan araçların ortaklığı, bunun yanında derneğin kuruluşunda Yusuf Akçura’nın yeri göz önüne alındığında, iki farklı mekân ve zamandaki yapılar arasında etkileşim mümkün görülmektedir. Gaspıralı’nın amaçlarının Osmanlı ülkesinde gerçekleştirilmesi amacıyla matuf olarak bir temsilcilik vasfı, beyannamenin bu amaçları gözetildiğinde daha açık görülmektedir. Aralarında akrabalık bulunan Yusuf Akçura’nın bu yapıda büyük etkisinden bahsedilebilir. Öncelikle, Türk Derneği’nin dil görüşü ve buna yüklenen birleştirici işlev, Gaspıralı’nın, Usul-ü Cedid mektepleriyle ve Tercüman

Derneğin beyannamesindeki maddeler, Kırım Türk mütefekkeri ve eylem adamı İsmail Gaspıralı’nın açık bir şekilde Osmanlı’daki uygulaması olarak yorumlanabilir.

Gazetesi vasıtasıyla gerçekleştirmek istediği ana amaç arasında bir örtüşme vardır. Çünkü, Gaspıralı da, Osmanlı Türkçesi'nin ağır Arapça ve Farsça terkipler gibi öğrenilmesini zorlaştıran niteliğinden arındırılarak Türk Dünyası'nda ortak bir dil yaratılması hedefini gütmektedir. Fakat bunun motive edici arka planında, ekonomik etkenler ileri sürülmektedir. "Türk Derneği, teşebbüsat-ı ilmiyesi esnasında bütün Osmanlıları ticaret cihetinden de müstefid kılmak için onların ileride saha-i ticaretleri bulunacak...". Bu dilin yaygınlaştırılması, buralarda şubeler ihdas ederek eğitim kurumları ve gazeteler vasıtasıyla gerçekleştirilmesi öngörülmektedir. "Osmanlı Türkçesi'ne ve hatta merkez şivesine" yaklaştırılacak, bunun için de oralara gönderilecek açık yazılmış ilim ve fen kitaplarıyla vasıl olacağı bildirilmektedir. Bütün bu çalışmaların da ticari ve sanayi faaliyetleriyle finanse edilmesi dolaylı olarak düşünülmektedir. Osmanlı Türkçesi temelinde ortak bir dil, bu topluluklar arasında ekonomik işbirliğini yoğunlaştıracaktır. Osmanlı Türkçesi'nin kolaylaştırılarak kullanımının yaygınlaştırılması konusunda görüşler sarf edilirken bu yaygınlaştırılacak ülkelerin Türklerin memleketlerinin olması yazıyla ifade edilmemiş bir "Ön-Turancılık" yaklaşımıdır. Bu öncelikli, ekonomik temelli bir dayanışma için Osmanlı, merkez ülke ve devlet kabul edilmektedir.

Başta Yusuf Akçura'nın yazıları olmak üzere yazıların genel mahiyeti, Osmanlı Türk aydınlarına haklarında hiçbir bilgi sahibi olmadıklarını düşündükleri Türk Dünyası hakkında bilgi verme amacını taşımaktadır. Bu bilginin mahiyeti ise bilimsel olmak üzere tarihi konularda yapılan çalış-

malar hakkında haber niteliği taşımaktadır. M. Zühdü ve Necip Asım'ın dil konusunda ki makalesi dönemin kabul gören kuramına bağlı olarak Ural-Altay dilleri kuramınca Macar, Moğol, Fin, Türkçe Arsında bir bağlantı kurmakla birlikte derginin Türk Dünyası evreni, sadece Türk olan bölgelerle sınırlıdır. Ispartalı Hakkı'nın dilin sadeleştirilmesi konusunda kaleme aldığı makalede dil nokta-i nazarından Türk Toplulukları arasındaki ilişkinin sadeleştirilme vasıtasıyla eski dildeki ortaklıkların gün ışığına çıkarılmasıyla gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. Türk Derneği'nin amacı; iletişim ve bilme, aracı; dil ve tarih, sınırları; Türk topluluklarıyla kesinleşmiş olan bir ilgi alanıdır. Sosyo-politik bir bütünleşme veya ortak eylem alanı çizmek gibi amaçlar yoktur. Öncelenen amaç; Türk Dünyası bilincini hafızlarda canlandırmaktır. Bunun için de, bu gayeye matuf bilgilendirici bilimsel çalışma yapmaktır. Sonrası, iktisadi ilişkilerin görünür kılındığı kültürel bir birlik olarak tasarılanmaktadır.

Genç Kalemler

Literatürde ilk Türkçü dernek ve yayın organlarından biri olarak geçen Genç Kalemler, "Hüsnü Şiir" adlı derginin ardılı olarak Selanik'te yayın hayatına başlamıştır.²³ Hüsnü Şiir, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili üyelerinden Dr. Nazım'ın iki yeğeni tarafından Manastır'da çıkarılmıştır.²⁴ Tanınmış adıyla dergi, sekizinci sayısından itibaren "Genç Kalemler" adını almıştır. Dergi, dilde Türkçülük akımına yeni bir hız vererek milliyetçi ideolojinin oluşması bakımından çok önemli bir gelişmeye öncülük etmiştir. Selanik'in milliyetçiliği teşvik eden kozmo-

23 Derginin çıkış tarihi belirli değildir. Arai, "Genç Kalemler'in ikinci cildi yeni içeriğiyle 1911 Nisan'ında basılmaya başlamıştır. Dolayısıyla birinci cildin ilk sayısının 1910'un sonlarında yayınlandığı varsayılabilir, çünkü ikinci cildin basımı içinde hazırlık çalışmaları yapılması gerekmiş olmalı", demektedir. Genç Kalemler Dergisi için geniş bir değerlendirme için bkz: Arai, a.g.e., s. 49-79.

24 Arai, a.g.e., s. 49.

polit yapısı içinde şekillenen Genç Kalemler hareketinin temel amacı, “yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmak”tı. Bu amacı “Yeni Lisan” olarak savunan Genç Kalemler hareketinin öncülüğünü ve birleştiriciliğini Ali Canip ve Ömer Seyfettin (1884–1920) yapar.²⁵ Genç Kalemler adıyla çıkmaya başlayan derginin yazı işleri müdürü İttihat Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi kâtibi Nesimi Sarım’dır. Birinci cildin bir edebiyat dergisi hüviyetinde olduğunu ve bu sebeple birçok tarihçinin dergiyi ihmal ettiğini belirten Arai, “Bu edebiyat dergisinde Türk milliyetçiliğinin özelliklerine dair ipuçları bulabiliriz”²⁶ demektedir.

Derginin birinci cildinde bu çalışma açısından önemli olan nokta Arai tarafından açıklanmıştır: Siyaset başlığı altında sınıflandırılan yazılarda “Osmanlı imparatorluğu dışındaki Türklere hiç değinilmemesi dikkate değer... Tarih başlığı altında sınıflandırılan yazılarda Türki halkların tarihini ele almazlar.” Ayrıca beşinci sayıda yer alan Kazım Nami’ye âit “Bizde Niçin Tarih Yazılmıyor?” başlıklı yazıda “Kazım Nami’nin bahsettiği tarihin Osmanlı İmparatorluğu tarihi olmasıdır. Dolayısıyla, tarih yazılması gerekli saydığı bilgi, Türklüğün veya Türk halkının genel karakteri değil, Osmanlıların genel karakteridir.”²⁷ Arai, derginin Türk milliyetçiliği açısından “dönüm noktası”nın dördüncü sayısından itibaren başladığını vurgular. Dördüncü sayıda Kazım Nami’nin, “Türkçe mi Osmanlıca mı?” başlıklı yazısı, Genç Kalemler’de Türk dili üzerine çıkan ilk yazıdır ve Osmanlıcanın sadeleştirilmesini ve arılaştırılmasını

savunmaktadır. Yazar, Osmanlıca’yı Türkçe kabul eder. Yani, “Arapça ve Farsça unsurları atma, Osmanlıcanın mevcut durumunu eleştirme söz konusu değildir.”²⁸ Yazar, makalesinde Osmanlı Türklerini “Akdeniz’den Pasifik Okyanusu’na dek uzanan, yani Avrupa, Afrika ve Kuzey ve Orta Asya’da yaşayan Turan ailesinin” bir parçası olarak nitelendirir. Arai’ye göre Kazım Nami, Türklük dünyasını kesinlikle tanıyordu, örneğin, Osmanlı Türkçesi’ni Uygur Türkçesi ile aynı düzeye koyarak Osmanlıca’yı Türkî dillerden biri diye gösteriyordu. Ayrıca, yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı Türklerini Turan ailesinin bir üyesi sayıyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’na ve “Osmanlılık” a politik ve sosyal olarak bağlıydı.²⁹ Kısacası, Türk Dünyası, dergi politikasında özel bir önem ve önceliğe sahip değildir. Sadece o dönem bilim dünyasında genel kabul gören, Türklerin Ural-Alтай dil ailesine âit olduğu kabul edilen bir kurama bağlı olarak konu içinde atıfta bulunmaktadır.

Derginin esas dönüm noktası ise, Türk düşünce ve edebiyat tarihinde Türkçü tavırlarıyla tanınan iki kişinin katılımıyla gözlenmektedir. Bunlar; Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp’tir. Ömer Seyfettin’in Ali Canip’e bir mektup yazarak dil konusundaki görüşlerini paylaşmasıyla derginin yayın çizgisi bir netlik kazanmaya başlamıştır.³⁰ Ömer Seyfettin ile aynı dönemde Ziya Gökalp’in “Turan” adlı şiiri derginin altıncı sayısında yayınlanmış ve bu şiir devletin bunalımlı döneminde Türk gençleri üzerine büyük tesirler icra etmiştir.³¹ Bundan sonra dergi, Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça

Ömer Seyfettin ile aynı dönemde Ziya Gökalp’in “Turan” adlı şiiri derginin altıncı sayısında yayınlanmış ve bu şiir devletin bunalımlı döneminde Türk gençleri üzerine büyük tesirler icra etmiştir.

25 Sarımay, a.g.e., s. 113.

26 Arai, a.g.e., s. 51.

27 Arai, a.g.e., s. 53-55.

28 Arai, a.g.e., s. 56.

29 Arai, a.g.e., s. 58.

30 Bkz: Sarımay, a.g.e., s. 114-116.

31 Sarımay, s. 116.

tamlamaların, çoğulların ve edatların atılması açısından Genç Kalemler, özleştirmeci ve milliyetçi bir çizgiye kaymıştır. Derginin bu yeni aşamasından ve özellikle Ömer Seyfettin³² ile Ziya Gökalp'in kadroya katılması ile Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde, Türk eksensli yeni çözüm yolları dile getirilmeye başlanmış ve bu eksenle makalelerde "Turan ailesi", Osmanlı dışındaki Türkler yazılara konu olmaya başlamıştır. Arai'ye göre, "Yeni Lisan"ı savunmaktaki amaçları arasında Çağatay veya Anadolu lehçesinin kullanımını özendirmek yoktu; amaç, İstanbul Türkçesini bütün Türklere yaymaktır. Yazara göre, Osmanlı Türk milliyetçiliğinin mahiyetini derginin "Tahrir Heyeti" adına yazılan padişaha bir methiyede de görebiliriz: "Bütün Osmanlıların Padişahı, bütün İslamların Halifesi ve bütün Türklerin Hakkanı olan büyük Sultanımız", "Genç Kalemler tahrir heyeti, büyük Turan'ın öz evlatları olan... Ey muhterem babamız, milletinle, büyük ve bahtiyar Osmanlılıkla yaşa ve mes'ud ol." Bu metinlerde "Turan" ve "Han" kelimelerinin kullanılmasına karşılık son cümlede "Osmanlılık" teriminin eklenmesi Osmanlı Türk milliyetçilerinin karmaşık tutumunu açıkça göstermekte olduğunu Arai belirtmektedir.³³

Dergide Turancılık algısı açısından önemli bir tartışma mevcuttur. Bu tartışma, Fuat Köprülü ile dergi yönetimi arasındadır. Genç Kalemler'in dil politikasını eleştiren Köprülü; Irk teriminin dikkatsizce kullanımına karşı uyarıda bulunur: Bu kavram tek ve sabit bir anlama sahip değildir, coğrafi ve sosyal şartlara göre değişen bir içeriği vardır. Böyle bir tezden çıkan sonuç,

doğal olarak, Osmanlı Türkleri'ni Osmanlı imparatorluğu dışındaki Türklerden ve eski Türk tarihinden ayırmaktır." Ali Canip verdiği cevapta, Köprülü'nün "ırk" terimini yanlış kullanmakla eleştirir. Temsil ettiği kavramın ırk değil, kavim olduğunu bildirir. Ona göre, "Kavim ortak bir dil kullanan, sosyal birim demektir; dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan insanlar, 'ırk grupları' değil, 'kavim grupları'dır" der. Ali Canip, "Türklük"ün bir soy meselesi olmadığını ileri sürer: "Birçok Çerkesler, Kürtler, Arnavutlar ve melezler vardır ki, Türklüğü ıslaha çalışıyorlar; çünkü biliyorlar ki, Şark kavimlerini Garb'ın istibdat ve ihtikarından kurtaracak ancak Türklüktür". Arai, buradaki "Türklük" ile "Osmanlılık" birbirinin yerine kullanılabilir olmasını Osmanlıların Türk milliyetçiliğini incelemek açısından bir ipucu sayar.³⁴

Dergi yazarları "ırk" kavramını soy-sop, gen, kan meselesi olarak değil sosyal-kültürel bir grup anlamında algılamakta ve kullanılmaktadırlar. Batılı bir kavramın içeriği, özgün bir anlamlandırmaya maruz kalmıştır. Bu içerik, Türkçü düşüncede egemen kullanım biçimini almıştır.³⁵

Sonuç olarak, aynı dönemde kurulmuş ve aynı/benzer bir misyonun sahibi olan Türk Derneği ve Genç Kalemler, Türkçülük tarihinde özgün bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti bünyesinde dernek ve yayın faaliyetinde bulunan bu grupların yaşadıkları siyasî atmosferde "Turan"a bakış açıları, politikaları içinde öncelik sırası, ilgileri ve gündeme taşıma yoğunluğunda ciddi farklılıklar vardır. Peki, bu farklılığın kaynağı nedir? Birinde önemli bir yer tutan Dış Türkler diğ-

32 Ömer Seyfettin Türkçenin sadeleştirilmesi ile ilgili görüşleri ve milli duyguyu canlandıran hikâyeleriyle tanınmasına rağmen kendisinin önemli derecede Turancılık eksensli yazıları, risaleleri de mevcuttur. Bu yazılarından bir kısmı için bkz: Türklük Üzerine Yazılar, (Der) Muzaffer Uyguner, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

33 Arai, a.g.e., s. 66-67; ayrıca bkz: Sarıay, a.g.e., s. 115.

34 Arai, a.g.e., s. 72-73.

35 Mesela, Akçura'da "ırk", "millet" anlamında kullanır. "Türk ırkı" gibi. Bkz: Arai, a.g.e., s. 72. dipnot.

rinde neden yer almamaktadır? Bu durum, Türk milliyetçilerinin her zaman aynı kaygıları, hassasiyetleri, değerleri paylaşmadığını, iç ve dış politik gelişmeler karşısında ortak bir tavır sergilenemediğinin bir göstergesidir. Bu farklı tavır alışların en önemli sebebi olarak kurucularının ve yazarlarının yetiştirdiği sosyal-kültürel ortamda aranmalıdır. Türk Derneği kurucuları, Türk Dünyası'nın aydınlarının etkisi ve etkinliği muteberiz vasfıdır. Genç Kalemler ise Osmanlı aydınlarıdır. Bu aydınlar Türk milliyetçisi ortak adını paylaşıyor görünmekle birlikte bu ideolojinin yoğrulduğu ve anlamlandırıldığı tarihsel, sosyal, kültürel ortam işlevselliğini bu öznelde tecessüm ettirmiştir. Bu özgünlük, kendini yer aldığı dernek ve yayın organlarında da açık bir şekilde yansıtmıştır. Türk Dünyası aydınları bulundukları toplumun ve siyasî yapının hassasiyetlerini (Osmanlıcılık) paylaşmışlar, bununla birlikte Osmanlı dışındaki Türklerle de dil-din gibi kültürel unsurlar vasıtasıyla bir ilgi alanı oluşturmuşlardır. Yeni inşa edilmeye başlanan "Türk" kavramının içeriğinin sadece Osmanlı değil bütün Türk Dünyası Türklüğünü kapsayacak biçimde şekillenmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.

3. "Turan" Kitabı

"Turan" isimli kitap, 1914 yılında İstanbul'da Türkçe olarak basılmıştır. Bütün Türk asıllı insanların mutlu vatanı Turan'ın ve bunun politik geleceği üzerine çeşitli varsayımların irdelendiği "Büyük Türklük" üzerine uzunca bir çalışmadır.³⁶ Kita-

bın kime âit olduğu üzerinde bir belirsizlik olmakla birlikte bu çalışmamızda eser, Ali Birinci'nin çalışmaları doğrultusunda Ahmet Ferit Tek'e (1878-1971) âit kabul edilecektir. Landau, eserin Tekinalp'e âit olduğu konusunda, bazı şüpheler belirtse de, sonuçta Tekinalp'e mal eder.³⁷

Ahmet Ferit Tek'in³⁸ "Turan" kitabı,³⁹ keşfedicisi Ali Birinci tarafından, "İkinci Meşruiyet devri Turancılık düşüncesinin en dikkate değer beyannamelerinden biri sayılması gereken" diye taltif ettiği bir eserdir. Kitap, dönemin Turancılık algılamasının izlerinin ortaya konulabileceği kıymetli bir çalışmadır. Dönemi açısından verdiği malumatlar önemli addedilebilir. Yazar, Turan tasavvurunun genişliği ölçüsünde bu alanla bağlantılı olarak tarih, kültür, demografi, coğrafya, linguistik ve ekonomi alanlarını kapsayan çok boyutlu bir tasvire yer vermekte ve bu temelde Turancılık algısını izah etmektedir. Eserde Turan'ın kategorileri, sorunları ve bunların çözüm yolları, dostları-düşmanları, imkânları gibi pek çok alanda görüş sarf edilmiştir. Turan'ın kuruluşundan, kuruluş yöntemine ve öncelik sırasına göre kategorileştirilmesine kadar bütün ayrıntıları Avrupa ülkelerindeki muadili gelişmeler esas alınarak tasarlanmıştır. Landau, eser hakkında, "Pan-Türkizm ile ilgili oldukça uzun ve bilimsel bir araştırma" olarak niteler ve "Türk kökenli insanların anlayurdu ve gelecekte geniş ve güçlü bir devlet olarak tekrar birleşmelerinin sembolü olan Turan'ın mutlu toprakları üzerinde yoğunlaşmıştı" demektedir.⁴⁰

Ahmet Ferit Tek'in "Turan" kitabı, keşfedicisi Ali Birinci tarafından, "İkinci Meşruiyet devri Turancılık düşüncesinin en dikkate değer beyannamelerinden biri sayılması gereken" diye taltif ettiği bir eserdir.

36 Jakob M. Landau, Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961), İstanbul, İletişim, 1. Baskı, 1996. s. 28.

37 Bu tartışma için bkz: Landau (1996), a.g.e., s. 28-29.

38 Kısa bir hayat hikâyesi için bkz: E.Esin, "Ahmet Ferit Tek Kimdir?", Turancılık Tarihinin Kaynakları içinde, Necati Gültepe, Turan Yayıncılık, 1999, s. 75-79.

39 Bu kitap Tekin müstearıyla yazılmış ve önceleri M. Kohen'e âit olduğu sanılmıştır. Fakat Ali Birinci eserin A.Ferit Tek'e âit olduğunu tespit etmiş ve konuyu vuzuha kavuşturmuştur. Konuyla ilgili tartışma için bkz: A.Birinci, "Ahmet Ferit Tek ve Turan Kitabı Üzerine", Turancılık Tarihinin Kaynakları içinde, s., 81-87.

40 Landau (1996), a.g.e., s. 50.

Yazar, kitabına İtalya örneğinden hareketle, Turan'ın şimdi hayal kabul edilse de bir gün gerçekleşebileceğinden söz ederek başlar. Girişte, dönemin Osmanlısı'nın içinde bulunduğu yıkılış anının fotoğrafını çekerek bir durum tespitinde bulunur. Genel anlamda siyasî bir form olarak imparatorlukların er veya geç bir gün çökeceğini ama "milletlerin ve ırkların" payidar olacağını belirtir. Görüşlerine tarihsel temeller bulma gayretindedir. Böylece, rasyonel bir temele görüşlerini oturtmaya çalışır. Batı'daki siyasal gelişmelere dönemin egemen görüşleri paralelinde imparatorlukların çöküp milletlerin gelişeceği görüşü sarf edilir. Almanya ve İtalya örnek olarak gösterilir.⁴¹

Sonraki bölümde ise yazara göre, tarihte Turan kurulmuştur ve bu bölümde Turan devletlerinden bahsedilir. Cengiz Han ve Moğollar da Türk kabul edilerek Türk tarihine eklenir. Cengiz İmparatorluğu'ndan sonra Turan'ın bir daha kurulmadığı dile getirilir. "Osmanlı Devleti, on dördüncü asr-ı miladiden, on altıncıya kadar, iki yüz elli sene Turan'ın ve Türk ananesinin fitri müdafii oldular. Bu iki buçuk asırda, devlet, esaslarını ve paytahtı kurduktan sonra Turan'ı tevsî ve tevhide çalıştı" denilerek Turan'a dâhil edilir. Macar Turancıların anlayışı ekseninde bir yaklaşımla konu ele alınarak, Osmanlı'nın Macaristan'ı⁴², Romanya'yı⁴³ ele geçişi "Turan" olan bir çaba olarak görmektedir. Sokullu'nun "Ka-

nal teşebbüsü"nü "Türklüğün menbalarına ulaşmak" olarak yorumlar. "Bunların hepsi Osmanlı Türkleri'nin sevk-i fitratla ırklarına ettikleri hidemattan birer nebzedirler."⁴⁴ Macarlar'dan Moğollar'a bir Turan tahayyülü tarihsel açıdan ele alınmıştır. Turancılığın Osmanlı-Türk literatüründeki ilk eserlerden birinde sadece Türklerin değil de Macarların, Romanyalılar ve Moğolların da Turan'a dahil edilmesi Turan algısının tespit edilmesi açısından kayda değerdir.

"Çinli Pençesi ve Rus Çizmesi" bölümünde Turan'ın iki büyük düşmanı olarak Çinliler ve Ruslar gösterilir. Bu iki milletin Turan'ı sömürmelerinin tarihi geniş bir şekilde açıklanır. Rusların, Slav ve Türk kânının birleşmesinden doğduğunu belirtir. Ruslar'ın amacının "bütün Turan'ı bel' ve imha etmek" olduğu vurgulanır.⁴⁵ "Altun Soy" bölümünde "Bir milletin hassa-i farikası nedir?" diye sorulur. Cevap olarak da, "Lisan ve terbiye' nazariyesidir" verilir. Yani, bir milleti, diğerlerinden bu özelliklerin ayırdığını belirtir. "Aynı lisan ve aynı terbiye; işte bir milletin hassa-i farikası." Görüldüğü gibi, dil ve terbiye temelinde bir millet anlayışı, Türk Derneği ve Yeni Lisan hareketi ile ortak bir noktadır.

Turancı ve Türkçülerin dil merkezli yaklaşımları, Tek'te de teşahhus etmektedir. Yeryüzündeki milletler, lisan merkezli bir tasnife tabi tutulmakta ve Türkler Japon ve Korelilerle akraba olarak gösterilmektedir.⁴⁶

41 "Bugün, Turan ne demektir? diye Gospodin Sazonofa sorulsa, hiç şüphe yok, -Bu, bir tabir-i tarihidir! diye cevap verir. Tıpkı bundan yüz sene evvel, Meternih'in -İtalya bir tabir-i coğrafidir! dediği gibi... Halbuki İtalya bir tabir-i coğrafi olmadığını çabucak isbat etti. Nemçe başvekilinin lakayd bir tavır ile verdiği hükm-i siyasiden kırk, kırk beş sene geçmemişdi ki koca, muazzam ve vahid bir İtalya, topu, tüfeği, hükümeti, milleti, hülasa saltanat-ı milliyesiyle meydana çıkıverdi... Hem de ilk silahını metbu-ı sabıkına çevirmek, ilk süngüsünü onun sinisine saptamak şartıyla!.. -Kimbilir, Turanda bir gün, met-bu lahıkuna aynı muameleyi yapmayacak mı? - Ne zaman? Daha ne kadar bekleyecek? Ne kadar müddet esir yaşayacak?... -Bu meçhul! Fakat malumolan bir şey var ki o da şu: Bir gün gelecek -belki de pek yakın- ve muhakkak Turan da bir tabir-i tarihi olmadığını isbat edecektir. Tek, a.g.e., s. 89-90.

42 "Tuna havzası, Macaristan, Erdel! Bir Türk ovası ve büyük Turan'ın bir uzvu, bir parçası!" s. 109

43 "Romanya nedir? Eski Avarlar'ın memleketi, Kırım'ın Kazan'ın tabii yolu."

44 Tek, a.g.e., s. 94-110.

45 Tek, a.g.e., s. 110-128.

46 Bkz: Tek, a.g.e., s. 129.

Tasnifte, Avrupalılar örnek alınarak bir uyarılma yapılmaktadır. Mesela, “Avrupalılar hep aynı ırktan oldukları halde, Latin, Germen, Slav gibi şubelere ayrılıyor. İşte, biz de böylece Japonlardan ve Korelilerden ayrı bulunuyoruz... Lakin, tasnifat burada da kalmıyor. Bir kademe daha parçalanıyor. Yine nasıl, Latinler: Fransız, İtalyan, İspanyol, kısımlarına; Slavlar: Büyük Rus, Küçük Rus, Polonyalı, Sırp mecmualarına ayrılıyorlar. Bunun gibi Türkler de, Manço, Moğol, Fin, Türk mecmualarına tefrik oluyor.” Turan’ın kapsamı böylece kategorize edilmektedir. Turan’a olan iman “millet” zemininde tazelenir: “Türklük yaşıyor. O halde, Turan da bir hakikat olacaktır. Çünkü, devlet ölür. Fakat millet asla ölmez, yaşar. Millet yaşayınca da, bir vatan bir istikbal, bir Turan muhakkak doğacak ve yaşayacaktır.”⁴² İnsanlık tarihinde Türklerin konumu, Batılı devletler ve halkların kültürel daireler metaforuna dayanılarak oluşturulmaktadır. Burada “millet” ve “kültür” tanımında kendi tarihsel varlığına göre bir tasvir ve tasnif değil, Batı örneğinde bir tasvir ve tasnife öykünme vardır. Yani, tahayyül edilen sosyo-politik ve kültürel yapının ne ölçüde dışa bağımlı olduğunu göstermesi bakımından bu kısım dikkate değerdir.

“Altın Yurt” bölümünde, Turan coğrafyası betimlenmekte, sınırları “36. arz daire-sinden şimalin Buzlu denizine, Kamçatka ve Pekin’den – Finlandiya ve İstanbul’a.” kadar uzanan bir ülke olarak tasvir edilmektedir. Bu alan hakkında coğrafyasından iklimine kadar bilgiler verilmektedir.⁴³ “Yeşil ve Sarı Ova” bölümünde, Turan’ın iklime ve coğrafyaya bağlı olarak ekonomik imkânlarından ve zenginliklerinden

söz edilmektedir. Demografik yapısı da ele alınır. Ekonomik açıdan geri kalınmışlığın sebebi nüfusun azlığında görülür ve çare olarak nüfusun çoğalması gerektiği üzerinde durulur. “Nesil çoğalsa hepsinin çaresi bulunacak. Uygur daha çok çalışacak, daha çok tarla açacak; göçebe, çobanlıkla geçinemeyeceğinden, yerleşerek hayat-ı ziraat ve hazariyete girecek; Zümrütova’nın adi ot-larının yerini buğday tarlaları işgal edecek.. Batakliklar Purusyada olduğu gibi kurutulacak; kumlar, Fransa’da yapıldığı gibi sını ormanlarla tespit ve tevkif olunacak... O zaman yağmurlar çoğalacak; çaylar taşacak, göller, denizler dolacak... Ve Turan zengin ziraati, kudretli sınaati ve mesut ticareti ile zümrüdeyn ova ve yaylalarının üzerinde yükselecek ve yükselecektir.”⁴⁴ Turan coğrafyasında ekonomik ve demografik temelli sorunlara değinilmekte yapılan bazı tespitlerle de Turan’nın yeniden biçimlendirilmesi üzerinde durulmaktadır.

“Hanbalık’tan Sultanbalık’a mı? Baygöl’ den Güzel Denize mi?” bölümünde,⁴⁵ Turancılık yaklaşımı daha somut olarak takip edilebilmektedir. Bu bölümde, “Büyük Turan”, “Küçük Turan” tartışması yapılmaktadır. Burada kullanılan modelde de, dillere bağlı olarak milletlerin sınıflandırılmasında olduğu gibi Avrupa ülkelerinin izlediği politikalar ve kriterler ekseninde bir kategorileştirme yapılmaktadır. Örneğin Almanların Avusturya’yı da içine alacak şekilde kurulması planlana “Büyük Almanya” denirken buna karşılık sadece Almanya’nın olduğu bir devlet biçimine “Küçük Almanya” demişlerdir. Tek de, bu tartışmadan teşmil edilmiş bir sualle ortaya çıkar: “Büyük Turan mı; Küçük Turan mı?.. Hanbalık’tan Sultanbalık’a mı?.. Baygöl’den Güzeldenize

“Altın Yurt” bölümünde, Turan coğrafyası betimlenmekte, sınırları “36. arz dairesinden şimalin Buzlu denizine, Kamçatka ve Pekin’den – Finlandiya ve İstanbul’a.” kadar uzanan bir ülke olarak tasvir edilmektedir.

42 Tek, a.g.e., s. 135.

43 Tek, a.g.e., s. 135-146.

44 Tek, a.g.e., s. 160.

45 Tek, a.g.e., s. 161-169.

mi?” Büyük Turan kavramı bütün Türkler, Moğollar, Finler, Mançolar’ı içine alırken Küçük Turan ise bu Büyük Turan’ın sadece bir cüzü olan Türklerden müteşekkildir. Turan’ın bir gün mutlaka gerçekleşeceği olan inanç tekrar edilirken bunun nasıl doğacağı üzerinde durulur: “Lakin Turan evvela, nasıl doğacak? Onu muvaffakiyetle doğdurmak için nereden başlanılacak?... Türklüğün dört şubesi birlikte mi, yoksa evvela bir şubesi mi?”⁴⁶ Büyük Turan ve Küçük Turan arasında nüfus ve coğrafi alan olarak bir karşılaştırma yapılmaktadır. Turan halkları arasında mevcut olan dil, din, demografik farklılıklar ele alınmakta ve bunun oluşturduğu zaafılara ve avantajlara dikkat çekilmektedir. Bunların birbirlerinin lisanlarını anlayamayacak kadar ayrıldıkları fakat “İstikbalde vahdet kazanacak mecmualar” oldukları vurgulanır. Yüzyıllardır birbirlerinden çok etkilenmişler, alış verişte bulunmuşlardır. Yazar, “Biz Küçük Turan ile başlamayı daha mantıki ve makul, daha ameli ve daha sehil görüyoruz ve Küçük Turan’a temayül ediyoruz: bir lisan, bir muhit, bir medeniyet, bir din! Baygöl’den-Güzel Denize!..” Ziya Gökalp’in dairesel Turan idealiyle aynı mantık örgüsüne sahip bir tasarıdır. Bu tip bir kategorileştirme gerek Tek’in ve gerek Gökalp’in ve gerekse diğer Turancıların ütöpik bir içeriğe sahip olmadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü, elde kalem “Büyük Turan” a denmemekte; rasyonel bir düşünceyle, olabilecek olan üzerinde ittifak edilmektedir.

“Yeni Turan”⁴⁷ bölümünde, tasarlanan Turan düşüncesi tasvir edilmektedir: “Yeni Turan demek, evvelâ bir Küçük Turan olacak! Baygöl’den Güzel Denize!. 10,800,00 kilometre murabbai toprak ve 43 milyon nüfus..” Yeni Turan’ın coğrafi sınırları doğudan

batıya, kuzeyden güneye tek tek belirtilir. Bu sınırlar dâhilindeki etno-dini nüfuslar hakkında kısa kısa değerlendirmelerde bulunulur. Bu sınırlar içinde Ermeni, Gürcü ve Moskof yer almaktadır. İlk ikisi nüfus itibarıyla az oldukları için mühim olmadıkları fakat Moskof’un, Türklüğün dünkü, bugünkü ve yarınki düşmanı olduğu vurgulanır. Türk Dünyası’nın her tarafına yayılmışlardır. Turan, hangi hududu kabul ederse etsin mutlaka içinde Rus bulunacaktır. Bu coğrafyada Rusların bulundukları yerler nüfuslarıyla birlikte verilmektedir. Gürcü, Ermeni ve Ruslarla birlikte ayrıca “Turan’ın sinesinde mevcut ecnebi unsurlar” arasına “Anadolu’nun lazım-ı gayr-i mufariki olan Suriye ve Elcezire Arab ve Kürd ahalisini de ilave eylemek iktiza edecektir” şeklindeki ifade Araplar ve Kürtler dahil edilmektedir. Olması mümkün Turan, Küçük Turan tercih edilmiştir. Sadece Türklerden müteşekkil bir Turan’ın sorunları kısaca değerlendirilmiştir.

Büyük Turan olsun Küçük Turan olsun iktisadi ve ticari alanda bir gelişme tesis edebilmek için “Bir kıtanın rabtı lazım gelir ki, bu da, İran’ın aksam-ı cenubiyesidir” ve bu bölgenin aslen Türk olduğu gösterilmeye çalışılır.

“Yeni Cengizlik”⁴⁸ bölümünde, Turan’ın yaşadığı fakat esir olduğu hududun içinde Osmanlı’dan, İran Şahlığı’na, Buhara, Hive Emirlikleri’nden Kaşgar derebeylerine kadar görev düştüğü etkili bir dille anlatılmaktadır: “Vatanı esaretten kurtarmak için cihad; bir cihad-ı milli vazifesi!.. Bu cihadda her Türk silahlanarak mevkiini almaya mecburdur.” Şimalden Rus, cenubdan İngiliz istilasına karşı mücadele edilmelidir. “Devrimiz milliyet ve ırk devridir. Hatta milliyet bile geçiyor; da ırk devri geliyor. Küçük küçük mil-

46 Tek Macarlar’ı ve kısmen Finler’i bu birliğin dışında tutar. Çünkü Macarlar bulundukları mevki itibarıyla ana Turan kitlesinden ayrılmışlardır. Turan olmayan milletlerin arasında kalmışlardır ve Büyük Turan kurulsa bile “Macarlar nasıl olsa öksüz kalacaklardır.” Finlerde benzer bir durumla karşı karşıyadırlar. Bkz: Tek, a.g.e., s. 163.

47 Tek, a.g.e., s. 170-175.

48 Tek, a.g.e., s. 175-181.

letler yaşayamıyorlar, her ırk aksamını tefrik eden hudutları yıkarak birleşmeye doğru yürüyor.. Latinler birleşip bir Latin ittihadı; Anglosaksonlar birleşerek bir Sakson heyet-i müttehidesi...vücuda getireceklerdir.” Hür ve müstakil Türkler de ezilmemek ve yaşamak istiyorsa vakit geçirmeden, “Turan’ı ihya ve tesise teşebbüs etmeliyiz.. Turan lazım! Esirlere de lazım, serbestlere de.. mahkumlara da lazım, müstakillere de!” Tek, bunun nasıl ve ne ile olacağını sorar ve cevabını da; “Demir ile ve ateş ile!. Turan’ı kılıçlarımızın demiri ve fikirlerimizin ateşi feth ve teshir edecektir” diye verir. Tarihin bunu gösterdiğini de vurgular. Çözüm önerisini somutlaştırırken de Rusları, Almanları, İtalyanları örnek göstererek bunların silahla birlikte bilim ve edebiyatta çok güçlendikleri ve bunların vasıtasıyla bugünkü hale geldikleri üzerinde durulur: “Siyaset ve medeniyet; demir ve ateş; kılıç ve çerağ!.. İşte bu iki kuvvetle onlar kurtuldular, biz de bu iki hazırlıkla milleti hazırlıktan kurtaracağız.” Turan için kılıç kuvveti, Cenubi Turan’da görülmekte fakat “bütün Türk saray ve hisarları müteşebbis ve dürbin bir diplomasi vasıtasıyla mukaddes mefkûre etrafında birleştirilme”si tavsiye edilmektedir. Ortak din ve milliyet bunu tesis edecektir. Büyük ihtilaflar bile mesela, Sunnî ve Şialık ayrılığa, ihtilafa sebep olamaz. Demir, kılıç, kalem ve diplomasinin zaferi olarak Turan öngörülmektedir. Bu unsurlar ise, Turan’a giden yolda kullanılacak araçlar hakkında bir kanaat sahibi olunmasını sağlamaktadır.

Yazar, eskiden muhaceretin Asya’dan Avrupa’ya, şarktan garba idi. Durum şimdi tersine dönmüştür ve “kuvvetsiz, mukavemetsiz akvamı boğup öldürmektedir.” Çinli ve Ruslar’ın bu hareketi, eskisine göre daha kuvvetli ve şiddetlidir. Bunun için çare “Turanlıyı derakab milli vicdan zırhı ile

teslih etmelidir ki, bu da yine çerağ-ı medeniyet ile, hulul-ı sulhperverane ile temin edilecektir. Bunun vasıtaları nedir?” diye sormakta cevabını da kurulacak bir Turan Cemiyeti’nin vereceğini söyler. Bu cemiyetin görevi, “Turanlıya hüviyet-i milliyesini öğretmek ve kendisini muhafaza yolunu göstermek olmalıdır. Bu da Turan’da tarihi, dini, edebi ve fenni neşriyat ile kabildir. Coğrafya ve tarih millete mazisini öğretir, dostlarını, düşmanlarını tanıttırır. Din ve edebiyat, ona, temessüle mani, terbiye-i hususiye verir. Amali-nazari değil, ameli-ilmelerde düşman unsurlara karşı rekabet kuvvetini yetiştirir, sıhhatini hıfz etmek, çalışmak, zengin olmak ve çoğalmak lüzum ve vasıtalarını öğretir.. Bir ırkı saklayacak, yükseltecek ve nihayet hür ve müstakil yapacak hassalar, işte bunlardır.”⁴⁹ Turan Cemiyeti⁵⁰, bu yöndeki ihtiyaçları yapacakları seyahatler ile tespit edecek ve tesis edeceği vasıtalarla da “Turan muhabbetini, Turan ilim ve terbiyesini Türklüğün dört köşesine yaymaya, Turan’ı bu ateş ile tutuşturmaya çalışmalıdır.”⁵¹ Bu bölümde değinilen en önemli öge, yeni toplum ve devlet yapısının dayanağı olarak tarih, din, edebiyat, fenni alandaki yayıncılığın öncelenmesi ve cemiyetleşme görülmektedir. Savaş gibi zorun kaydedilmemesi dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak eser, gerek üslubu, gerek konuyu ele alış tarzı gerekse çözüm önerileri esnasında hamasi bir retorik kullanmaktadır. Biçimsel açıdan Turan’ın ele alınışı rasyonel bir özellik arz etse de hedefe ulaşılması noktasında sorunların tespiti ve çözüm önerileri açısından dönemin Osmanlı Devleti’nin uluslararası konjoktürdeki konumu gözetilmediği için irrasyonel

49 Tek, a.g.e., s. 180.

50 Türk Ocağı’nın kuruluş aşamasında Tıbbiyeli öğrencilere bir kulüp kurarak amaçların gerçekleştirilmesi önerisini de Tek getirmişti. Bkz: Arai, a.g.e., s. 114.

51 Tek, a.g.e., s. 180-181.

bir karakter sergilemektedir. Türkçülüğün muhalifleri tarafından ilk dönemden itibaren kendilerine yöneltilen suçlamalar göz önünde bulundurulduğunda, karşıtların tasavvurundaki Turancılık ile “Turan” kitabındaki tasavvur örtüşmektedir. Yani, Turancılığa yöneltilen eleştiriler göz önüne getirildiğinde, bu kitap ve içeriği esas alınmış görüntüsü vermektedir. Eser, bütün Türkçülüğe teşmil edilebilecek bir Turancılık tahayyülünü beslemiş gibidir. Türk Derneği, Genç Kalemler, Türk Yurdu gibi bilimsel, rasyonel nitelikteki kurum ve eserlerinden ziyade muhalefetin imgesini Ferit Tek’in bu eserinin beslemesi dönemin olumsuz şartları düşünüldüğünde mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, “Hanbalık’tan Sultanbalık’a veya Baygöl’den Güzel Denize” gibi Turancılık tahayyülündeki katmanlar, Tekinalp’te “İstanbul’dan Baykal gölüne veya Japonya’dan İskandinavya’ya” olarak yansımaları bulmaktadır. Bu da net bir Turancılık projesinin mevcut olmadığı, konjektürel bir değişkenlik olduğunu göstermekte ve bir arayış projesi intibasını güçlendirmektedir.

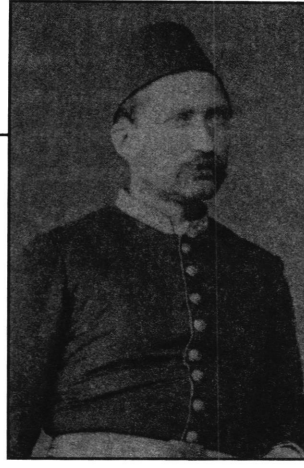
Sonuç

Türk Derneği, amaçları ve faaliyetleri açısından Türkoloji çalışmalarına öncelik veren; kültürel açıdan Türkçü fakat dönemin egemen ideolojisi olarak Osmanlıcılığı da benimsemiş bir dernek hüviyetinde görülmektedir. Bu niteliğine matuf olmak üzere farklı din ve etnik gruplardan üyeleri mevcuttur. Osmanlı bünyesindeki etnik ve dini grupları bir ortak dil olarak Osmanlıca etrafında bütünleştirmeyi amaçladıkları görülmektedir. Aynı şekilde Türk Dünyası’nda da Gaspıralı’ya öykünülerek ortak bir dil etrafında dayanışma odakları oluşturulmaya çalışılmıştır. En önemli hizmeti ise aynı adla bir dergi çıkarmasıdır. Türk ve Müslüman olmayan âlimlerin de makalelerinin çık-

masında, Türkçü bir dergi ve dernek olarak Türk derneğinin kozmopolit kökenlerine bir gönderme vardır. Türk milliyetçiliğinin bu farklılıklar ekseninde bir ötekileştirme yapmamasının kaynağını da bu kozmopolitlikle olan olumlu ilişki biçimlerinin etkili olduğu söylenebilir. Kısaca, Türkçülüğün ilk örgütü ve siyasî, düşünsel tasarımı dil, kültür ve siyasî dinamiklere bağlı birlik ve dayanışma unsurlarına mündemiçtir.

Yeni Lisan dergisinin Türkçülüğün ortaya çıkışında ve gelişmesinde belirleyici bir etkisi söz konusudur. Özellikle dil konusundaki yaklaşımı Türkçülüğün merkezinde yer almıştır. Genç Kalemler hareketinin temel amacı olan “yazı dilini sadeleştirmek ve halk diline yaklaştırmak” hedefinin büyük ölçüde başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. Genç Kalemler hareketinin öncülerinden Ömer Seyfettin’in bugün de, sade bir Türkçe ile yazdığının hikayeleriyle, Türkçenin en çok okunan hikayecilerin başında yer alması kayda değerdir. Türk Derneği ile kıyaslandığında “Turancı” kimliği zayıf olsa da Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp’in yazar kadrosuna katılmasıyla Turancı renginde bir canlılık görülmeye başlanır. Ziya Gökalp’in “Turan” adlı şiirinin Genç Kalemler’de yayınlanması bu anlamda önemli bir göstergedir.

“Turan” kitabı Ali Birinci tarafından haklı olarak “İkinci Meşruiyet devri Turancılık düşüncesinin en dikkate değer beyan-namelerinden biri” şeklinde taltif edilmiştir. Kitabın Turancılığı anlatım üslubu ve bu üsluba konu olan temalar açısından bugün de genel geçer Turancılık tasavvurları olarak hala etkisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Kaleme alındığı dönemde öne çıkardığı konular açısından Türkçü söylemin istikametinin belirlenmesinde de etkili oldu. Eser tarih, kültür, demografi, coğrafya, linguistik ve ekonomi yanında Turan’ın kategorilerini, sorunlarını, dostlarını ve düşmanlarını tanımlamıştır. Türk haklarının bir gün mutlaka birleşeceklerine olan inanç güçlüdür.

Şark Meselesinin Başlangıcı; Balkan Savaşları ve Şıpka Kahramanı Süleyman Paşa

Ekrem Özdemir

Osmanlı-Rus savaşı, Avrupalı büyük devletlerin “şark meselesi” (L’orient question) diye adlandırdıkları ve büyük bir kaos teşkil eden meseleyi çözmek için başlattıkları yeni bir siyasi atağın başlangıcıdır. Fakat aynı zamanda, oldukça kanlı, heyecanlı ve trajik bir sonun da adıdır. Şark meselesi çerçevesinde Doğu’nun sömürgeleştirilmesi ve güvenli bir bölge oluşturma emelini taşıyan batı Avrupa ülkeleri, Doğunun kapısı olan bu bölgeyi mutlaka hem siyasi, hem de fiziki egemenliklerine mutlak almak istiyorlardı. Balkanların, Avrupa siyasetinin en önemli ve hayati eksenlerinden biri haline gelmesinin temel sebebi budur.

Bu savaşta dikkati çeken noktalardan biri ve belki de en önemlisi Türkiye’nin güçsüzlüğü ve savaşı kaybedip yenilmesidir. Ancak, bu korkunç yenilgiye yol açan savaşta ünlü savunma harekâtıyla adından söz ettiren Süleyman Paşa adı, özel bir yere sahiptir. Türk harp tarihine “Şıpka kahramanı” olarak geçen Süleyman Paşa, daha sonra Sultan Abdülaziz’in devrilmesinin, Osmanlı Rus savaşının yenilgisinin ardından, siyasi suçlu olarak Bağdat’a sürülüp, ömrünü orada tamamlayacak, talihsiz ve unutulmaya terk edilen kahramanlardan biri olarak kalacaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı-Rus Savaşı, Şark Meselesi, Süleyman Paşa

Şark Meselesinin

Çözüm Yoluna Sokulması

Balkan savaşı üzücü, kanlı, heyecanlı ve aynı zamanda da büyük bir siyasi durum ortaya çıkaran trajedidir.

Büyük devletlerin şark meselesi diye adlandırdıkları ve bidayetinden beri içinden çıkılmaz bir özellik arz eden meseleyi çözüm yoluna soktuğu bir başlangıçtır.

Bu savaşta dikkati çeken noktalardan biri ve belki de en önemlisi Türkiye’nin güçsüzlüğü ve savaşı kaybedip yenilmesidir. Bu yenilgi büyük devletleri ve hemen hemen herkesi bir zamanlar eyaleti olan ufak birbirlerini gırtlaklamaktan geri durmayan müttefik devletlerin başarisıdır.

Başka bir nokta ise; gerek içerdeki ve gerekse dışardaki bazı odakların hamlettikleri çeyrek yüzyıllık bir istibdat yönetiminin ortaya koymuş olduğu olumsuz şartlardır. Bu çevrelere göre bu şartlar özellikle ülkenin; siyasi, entelektüel, ekonomik ve özellikle askeri gücünün gelişmesini engelledi. Bu istibdattan sonra yönetime gelen beş yıl süre ile Jön Türklerin uzak görüşlülükten mahrum olmalarıyla, beceriksizlikleriyle, hatalarıyla kendilerine göre güya devirdikleri istibdat kadar zararlı olmalarıdır.

Balkan Türkiye’sinin çok kısa sürede kaybedilmesinde bu idarenin sorumluluğu ve payı büyüktür.

Bütün bu yaşananlara rağmen Türk ordusu olumsuzluklara ve kaybedilen savaşlara rağmen büyük başarılar ve kahramanlıklar da göstermişlerdir.

Fakat dünyada bütün savaşlar yalnız sonuçlarına göre değerlendirilir. Sonuç açık ve nettir. Savaş Türkiye'nin aleyhinedir. Avrupa Türkiye'sinde Türklerin tasfiyesi istenmektedir bunun için de hemen herkes elbirliği ve işbirliği içerisinde. Şimdi ne olacak büyük devletler ve yeni yeni ortaya çıkan küçük devletler yenilen ve kaybeden den geriye ne kalacak nasıl paylaşılacak bütün mesele burada düğümleniyordu.

Şark Meselesi

Balkan savaşlarının sebeplerini ve sonuçlarını iyi kavrayabilmek için şöyle bir ufuk turu yapmakta fayda vardır.

Balkan yarımadası yeryüzünün en belâli bölgelerinden birisini teşkil etmektedir. Karmaşık şartlar ve sınırlar ihtiva eden bu bölge Türkiye, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında paylaşılmış bulunmaktaydı. Burada en dikkat çekici durum ise yukarıda saymış olduğumuz bu ülkelerin hiç biri aslında kendi doğal sınırları içinde yerleşmiş değillerdi. Romanya dışında Rumenler, Bulgaristan dışında Bulgarlar, Sırbistan dışında Sırp, Yunanistan dışında Yunanlılar bulunmaktaydı.

Bunların yanı sıra bölgenin coğrafi pozisyonu da başka bir engel yaratmaktaydı. Bölge genelinin dağlık bir araziden oluşması Balkan halkları arasında birbirlerine yaklaşacak bir hayat şartı yaratmalarına imkân tanımamıştır. Mezhep, ırk zıtlıkları da bu halkların düşman kalmasına ve kendi aralarında çarpışmalarına sebep olmuştur.

Ayrıca şurası da unutulmamalıdır ki, bu coğrafyada yaşayan halklar her bir ırkın kendi içinde de ayrı ayrı alt bölümlerini ba-

rındırmaktaydı. Türklerin hâkimiyet yıllarında yaklaşık 300 yıllık bir zaman diliminde İslâm dinini kabul etmiş Sırp, Katolik Arnavutlar, Ortodoks ve diğer Müslüman unsurlar yan yana yaşamaktaydılar.

Balkan yarımadasını iç çekişmelere ve zaman zaman yaşanan kanlı çatışmalara, karışıklıklara yiten; kendilerini bu balkan halklarının dindaşı ve hatta soydaşı gibi koruyucu addeden diğer Avrupa devletlerinin birbirleriyle olan rekabetleriydi. Bu rekabet devletlerin kendi emellerini gerçekleştirme siyasetlerinin ana çizgisini oluşturmaktaydı.

Avrupa siyasetinin en önemli ve hayati eksenlerinden biri haline gelmesinin ana nedeni budur.

Şark meselesi çerçevesinde doğuda verimli ve güvenli bir bölge oluşturma emelini taşıyan sömürgeci batı Avrupa ülkeleri doğunun kapısı olan bu bölgeyi mutlaka hem siyasi hem de fiziki egemenliklerine mutlak almak istiyorlardı.

Doğunun Kapısını Ele Geçirme ve İstanbul Hayali

Her şey 1770 yılında Rus donanmasının Mora önünde görünmesiyle Rumlar ayaklanmışlar ve Rumların yakmış oldukları bu ayaklanma ateşiyle diğer Balkan halkları da peşlerinden giderek özellikle 19. Yüzyılın başlarında Balkanlarda çok büyük ve ciddi karışıklıklar yaşamaya başlamıştır. Bu karışıklıklar ve isyanlar bağımsız bir devlet ortaya çıkaramamış olmasına rağmen Bulgarlar 1807 tarihine kadar Rusların da yardımlarıyla yarı bağımsız durumlarını muhafaza edebilmişlerdi.

Peşinden Rus ve Karadağ ittifakının kurulması daha sonraları Meşhur Kara Corci'nin Belgrad'ı zapt etmesi bir Sırp Kralığının şekillenmesini ortay çıkarmış ve Obrenoviç Sırbistan da meydana gelen ikinci bir ayaklanmasının başında olarak Sırbistan'ı Üsküp merkezli bir voyvodalık haline getir-

meyi başararak bu voyvodalığın babadan oğula geçmesini sağlayarak Osmanlının burada yalnız ismen egemen kalmasının yolunu açıyordu. Osmanlı devleti Belgrad'da bir paşa bulundurmakla iktifa ediyordu.

1829 yılında Edirne antlaşmasıyla Yunanistan bağımsızlığına kavuştu, 1858 da Sırlar daha geniş bir bağımsızlık elde ettiler, 1862 de Eflâk – Buğdan da daha sonradan Rumen Prenslığı namıyla bağımsızlığını ilân ediyordu.

Bu ufak devletler yine batı Avrupa devletlerinin kendi emellerini gerçekleştirmek için destekleri ve himayeleriyle sürekli olarak yeni talepler üretiyorlar, karışıklıklar yaratıyorlar, suikastlar düzenliyorlardı. Daha sonra bu devletlere Bulgaristan da eklenerek ortaya çıkan mezalim dalgalarına yiğitçe karşı koyan Müslüman Türklerin geri çekilmesine daha doğrusu deniz bölgelerine doğru ricat etmelerine sebep oluyordu. Türklerin bu geri çekilmeleri sükûnu sağlama yerine karışıklıkları kavgayı daha da kuvvetlendiriyordu.

Rus Çarı III. İvan'ın prenses Sofiya ile evlenmesi kendini Bizans İmparatorunun mirasçısı yaptığına inandırıyordu. Bu inanma o kadar ruhlarına işlemişti ki Rus Çarları yüzyıllar boyunca hep İstanbul üzerinde hak iddia etmişlerdir.

Aslında gerek Balkanlarda Avrupa Türkiye'sinin talan edilmesinin yolun hazırlayan Ruslardan ziyâde Avusturya'dır. Çünkü, 1706 Yılında yapılmış olan Sitvatorok antlaşmasının önemli maddelerinden biri de hanedanın her yıl Osmanlı devletine vermekte olduğu vergi yükümlülüğünden kurtulmasıydı. Bu antlaşma ile Avusturya bütün batı Avrupa devletleri ve halkları nezdinde Türlerin yenilemez olduğu önyargısını yıkmayı başarmıştır. Peşinden gelen Karlofça antlaşması sayesinde Macaristan'la Transilvanya'nın Avusturya İmparatorluğunda kalması Türklerin Yenilebilir ligini

adeta bütün halkların hafızasına kazımıştır.

Avusturya'nın bu başarısı kuzeyde Rus İmparatorunu da heyecana sevk etmiş Azak'ta büyük bir yenilgi almasına rağmen Karadeniz'e inmeye başlamıştır. Hatta bu iki rakip devlet kendi aralarında ittifak bile kurmuşlardır.

1718 yılında Türkiye Avrupa'sındaki Osmanlı topraklarına ordularını sokan Avusturya Osmanlı devletini Pasarofça antlaşmasını yapmaya zorlayarak kuzey Sırbistan'ı, Eflâk'ın büyük bir kısmını topraklarına katmayı başarıyor, Osmanlı devleti bu toprakları Avusturya ya terk ediyordu.

Bu buhranlı yıllar Rus – Avusturya ittifakına sahne olduğu kadar aynı zamanda Rus – Avusturya çekişmesine de sahne olmaktaydı. Giderek Avrupa Türkiye'sinde Rusların baskın hâkimiyeti zuhur ediyordu. Zira Ruslar kendilerini Avrupa Türkiye'sinde yaşayan yaklaşık 12 milyon Slav'ın hamisi rolünü üstlenerek balkan yarımadasındaki Slav unsurlara Cermen unsurlar aleyhine güç kazandırmaya çalışıyordu.

Zaten Çok geçmeden de 1877-1878 Osmanlı – Rus savaşı çıktı. İşte bu savaş kendi içinde büyük başarılarla rağmen Türklerin tam bir felâketi olmuştur.

Büyük Savaşa Giden Yolda

Bulgar Ayaklanmalarını Seyri

Köprülerin ve derbentlerin korunması için kendilerine görev ve silah verilen Bulgarların Macar kralı Yanoş ile birleşmeleri ve ayaklanmaları, İkinci Viyana kuşatmasında bir bölük reayanın silahlandırılarak düşmanla işbirliği yapmaları ile başlamıştır. Gerçi Osmanlı birlikleri gerek elebaşları ve gerek ayaklanan Bulgarları cezalandırırlardı.

İlk büyük ayaklanma dönemi 1595 senesine tesadüf eder, Balkanların dağlık olması haydut çetelerinin de türemesine sebep olmuştur. Bu çeteler arasında Bulgar çeteleri hem sayıca ve hem de güç olarak

öne çıkmış ve önemli bir varlık kazanmıştı. Özellikle Bölgede yönetici olan voyvodaların da kışkırtmalarıyla büyük bir ayaklanma meydana geldi. Sinan paşa merkezi Tırnova olan bu ayaklanmayı şiddetle bastırdı.

Rus ordularının balkanlara girmesi, G. Venelin adında bir Ukraynalının yazmış olduğu “Eski ve Yeni Bulgarlar” isimli kitabı Rusya da büyük yankı uyandırmış ve Rus halkı arasında Bulgarlar lehinde güçlü bir akım meydana getirmiştir. Rusların Avrupa Türkiye si üzerindeki emeli Bulgarlar üzerinden şekillenirken, Batı Avrupa devletlerinin sömürgeci emellerini tesis etmek için Rusları kışkırtmaktan ve teşvik etmekten geri durmamışlardır.

1828-1829 Osmanlı -Rus savaşında silahlı binlerce Bulgar Ruslara katılmışlardır. Savaş sonrası barıştan sonra özellikle İslimye, Yanbolu, Kazan, Eski Zağara, Yeni Zağara'dan yine binlerce Bulgar Ruslarla birlikte çekilerek Rusların egemenliğinde olan bölgelere yerleşmişlerdir.

Bu dönemden itibaren Rus ajanlarının Bulgarlar üzerindeki çalışmaları Bulgarlar arasında ulusal varlıklarını tanıtmak için bir gelişme dönemi başlattı. Gerek ileri gelen Bulgarların, gerek Bulgar Tüccarlarının maddi yardımlarıyla desteklenen okullar, halk okuma odaları açıldı, gazeteler, dergiler ve kitaplar yayınlanmaya başladı. Son isyana giden yolların taşlarını bu okullar ve okuma odaları döşediler.

Osmanlı Yönetimindeyken

Bulgar Çalışmaları

Gazeteler ve Dergiler:

Osmanlı yönetimi döneminde özellikle le basın yoluyla gazete ve dergi çıkaranlar ve yayın hayatında olan gazete ve dergiler çoğunlukla İstanbul da yayınlanmaktaydı. Bu gazete ve dergilerin içinde en etkili olanı Bulgarların manevi ve siyasi uyanışındaki güçlü bir mücadele silahı olarak kullanılan

“**Tsarigradski Vestnik**” yani “**İstanbul Gazetesi**” adını taşıyordu.

Hatta 1871 yılında Bulgarlar İstanbul'da “**Rujitsa**” isimli bir kadın dergisi bile çıkarılabildi. Bulgar kadınları tarafından pek rağbet görmediğinden olacak ki, ancak iki sayı yayınlanabilmiştir.

Halk Okuma Odaları ve Kitaplıklar

Okuma odaları, Bulgaristan henüz Osmanlı devletinin yönetimi altındayken kurulmuştu. Osmanlı -Rus savaşının başladığı yıllara kadar yani bağımsızlığın ilan edilmesine kadar geçen 22 yıllık dönem içinde (1856-1878) başta Zıştovi, Lom, Şumnu olmak üzere 131 köy ve şehirde halk okuma odası açılmıştı.

1869 yılında Bulgarlar İstanbul'da bir edebiyat derneği kurmuşlardı. Bu derneğin adı “**Bulgarsko çitalište**” “**Bulgar okuma odası**” bu dernek özellikle Bulgar milliyetçiliğinin uyanışında ve yaygınlaşmasında büyük bir rol oynamıştır. Merkezi ise İstanbul Fener'deki Bulgar kilisesi idi.

Bu okuma odaları 1911 yılına gelindiğinde içinde kayıtlı olan 1684 kayıtlı olmayanda 600 sayısına ulaşmıştı. Bunların 110.000'e yakın üyesi ve 1.500.000'a yakın kitap mevcut idi.

Rusya'nın Kışkırtmaları

Bu okuma odaları ve yapılan neşriyattan dolayı milliyetçilik ve ulusal bilinç kazanan Bulgarlar Rusya'nın yayılma amacına hizmet ederek önemli ayaklanma ve komitacılık faaliyetlerine giriştiler. Rusya dan da yardım gören Bulgar komitacıları Sırp Beyliği gibi bağımsız bir Bulgar beyliği kurmanın peşindeydiler. Bu komitacıların planı da şuydu: Çeteler biçiminde ülkeye girerek dağlık bölgelere sığınmak ve Bulgar köylerini tedhiş ve tehditle ayaklanmaya zorlamak, daha sonra da büyük devletlerin işe müdahalesini sağlayarak ortaya bir Bulgar meselesi çıkarmak.

Rus üniforması giymiş Bulgarlar, 1835 yılında Tırnovada, özellikle Sırbistan'dan gelen komitacıların kışkırtmaları ve himayeleri ile Niş'de büyük bir ayaklanma başlattırlarsa da batırıldı ve önemli çete reisleri ve çeteler ortadan kaldırıldı. Bulgarlar Ruslarında teşvik ve himayeleriyle ayaklanmayı asla bırakmadılar. 1850 yılında Vidin'de yaklaşık 10.000 köylünün katıldığı bir ayaklanma meydana gelmiş idiyse de Osmanlı yönetimince yatıştırıldı. Kırım savaşını da fırsat bilen Bulgarlar Rus ordusunda gönüllü olarak savaşmak için gönüllü birliği oluşturularak Rus ordusuna katıldılar.

Osmanlı devleti, bu isyanlara ve komitacılara karşı Bulgaristan'da yönetimde bazı düzenleyici önlemler almaya başladılar. Özellikle Bulgar zenginlerini çorbacı olarak örgütleyerek ve onları geniş yetkilerle donatarak "**Çorbacı Nizamnamesi**" yapıldı. Özellikle Tırnova-Vidin-Niş hattında ayaklanmalar belirli bir süre durmuş ise de zaman içerisinde bu gerek Çorbacıların ve Komitacıların şiddeti arasında kalan Bulgar köylüleri de perişan oluyorlardı. Bunun yanı sıra Sırbistan'dan Romanya'dan gelen çeteler Rusların da teşvikiyle ülkeyi karıştırmaya devam ediyorlardı.

Bulgar İhtilal Komiteleri

Özellikle 1866 tarihinde Romanya hükümetinin de teşvik ve kışkırtmasıyla Bükreş'te Türkiye'ye karşı "Bulgar Gizli İhtilâl Bükreş Merkez Komitesi" ismiyle toplanan komite bir broşür hazırladı. Ve yayınladı. Bundan daha ziyade gürültü koparan bir bildiriye ise 1867 yılında "**Sultan Hazretlerine Muhtıra**" adıyla yayınladı. Bu bildiri de komitacılar daha doğrusu Bulgar gizli ihtilâl komitesi, Sultan'dan Türkiye ile Bulgaristan arasında ikili bir yönetim istiyordu. Türkiye'nin çabaları ve çalışmaları

sayesinde bu komitenin çalışmaları kısmen akamete uğradıysa da 1875 yılında Yeni bir ihtilâlcı komite daha kuruldu.

Bu tarihlerde büyük devletlerin müdahalesi ve reform yapılması hususiyetiyle de Osmanlı devleti, Bulgaristan'a verdiği önemi göstererek bir takım idari düzenlemelerle il merkezi Rusçuk olan "Tuna Vilayeti" ismiyle yeni bir idari yapı oluşturdu. Başına da vali olarak Mithat Paşa'yı vali tayin etti. ve geniş yetkilerle donattı.

Vali Mithat Paşa göreve başladıktan sonra imar ve ıslah çalışmalarına başladı ilk iş olarak Rusçuk-Varna arasında İmparatorluk içinde ilk demir yolunun temelini attı ve yaptırdı. Diğer yöneticiler gibi Mithat paşa da bu ihtilâlcı komitacılarla uğraşmak zorunda kaldı. Mithat paşa da tedhiş ve suikast düzenleme işinden bıkip usanmayan komitacılara ve çetelere göz açtırmadı. Bunların çoğunu bertaraf etti.

Ancak 1875 yılına gelindiğinde ve Bosna Hersek ayaklanmasıyla Bulgar çetecilerde cüretlerini arttırdılar ve Balkanlarda birçok şey değişmeğe başladı.

1876 Nisan Ayaklanması ve Sonucu

Orta Balkan da 20 Nisan 1876 senesinde başlayan ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını amaç edinen bu ayaklanma "Bulgar Gizli İhtilâl Komitesi" nin kararlaştırmış bir ayaklanmaydı. Her ne kadar ihtilâlciler bütün Bulgaristan sathında beş bölgede isyan meydana getirmeyi amaçlamışlar ve hatta "Orta Balkan'da geçici Bulgar hükümeti" namıyla bir oluşumda meydana getirmişlerdi. İhtilâlciler düzenli Osmanlı ordusu karşısında ancak 10 gün dayanabilmişler isyancılar ve elebaşları ortadan kaldırılmıştı. Ancak ihtilâlin meydana geldiği köy ve kasabalarda büyük zararlar ve ölümler de meydana gelmişti. Meselâ Batak adındaki bir köyde Bulgar komitacıları kadın ve çocuklardan oluşan 200 sivil insanı yakarak katletmişlerdi.

Bulgar ihtilâl komitacıları, kendi yapmış oldukları bu tedhiş ve tecavüz hareketlerini Tür ordusu yapmış gibi propaganda ediyorlardı.

Türk ordusunun takip ettiği sırada Tırnova bölgesinden gelen isyancılar, bir manastıra sığındılar burada askerlerle 10 gün boyunca çarpıştılar. Türk askerlerinin kumandasında bulunan Fazlı Paşa, her ne kadar bu komitacıları teslim olamaya çağırılmışsa da çıkan çatışmada 220 kişiyi bulan isyancılardan ancak 47 kişi canını kurtarabilmişti.

Bu isyan gerek batılı büyük devletleri ve gerek Rusya'yı harekete geçirdi ve gerçek amaçları Osmanlı imparatorluğunu parçalamak olan komitacıları ve Rusları amacına ulaştırdı. Büyük devletlerin İstanbul büyükelçileri Osmanlı devletine müracaatla Bulgaristan da iki özerk bölge kurulmasını istediler. Devlet bu teklife tabi olarak karşı çıktı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı devletine 24 Nisan 1877 tarihinde savaş ilân etti.

Türk – Rus Savaşı (1877-1878)

Bulgar gönüllüleri Türk ordusuna karşı savaşmak üzere Rus ordusuna katılıyorlar, onlara istihbarat temin ediyorlardı. Özellikle öteden beri önemli geçitlerde koruculuk yapan ve bölgeyi çok iyi bilen Bulgarların Rus birliklerine yapmış oldukları mihmandarlık Rus ordularının hızla ilerlemesine sebebiyet veriyordu.

Türk tarafının harp ilanında ve harbin başlamasıyla yapmış oldukları görevlendirmeler ve stratejik bazı hatalar neticesinde ürken ve yerinden yurdundan olan sivil halkın evlerini terk ederek yollara düşmesi savunmayı bir kat daha zorlaştırmaktaydı.

Bulgar komitacıları, köy ve kasabalarda Müslüman Türk mahallelerini ateşe veriyor halkın daha çok paniklemesi için olağanüstü çaba sarf ediyorlardı. Bunda da epeyce başa-

rılı oldular. Halk neyi var neyi yoksa alarak yollar düştü. Öyle ki bütün yollar muhacirlerle dolu olduğu gibi kasaba ve şehirler ve yollar adeta kilitlenmiş vaziyette idi.

Türk – Rus savaşı ile ilgili Basiret Gazetesi sahibi Ali Bey'in hazırlamış olduğu ve Padişaha sunulan rapordan bazı kısa alıntılar yaptığımız zaman Türk yöneticilerinin ve Türk ordusunun içinde bulunduğu durum ve bütün başarılarına rağmen kısa sürede savaşı kaybedişimizin sebeplerini anlamış olacağız Şöyle ki:

Bu rapor, Haziran ayının on altısından Eylül ayının yirmi birinci gününe kadar devam etmiş ve tekrar İstanbul'a dönüş da kaleme alınarak Mabeyn-i Hümayun baş kâtibi Said paşa vasıtasıyla padişaha sunulmuştur. Rapor şunlardan bahsetmektedir.

“İstanbul'dan hareketimden sonra Ekseriya Varna'nın mahallelerini ve Ordu kıtalarını ve istihkâmlarını gezdim. Burada mevcut bulunan ikinci Ordu-yı Hümayuna mensup taburlar ile süvari ve piyade ve topçu birlikleri vardı. Varna'da bulunan hasta hane sair hasta hanelerden muntazam idi.

İstanbul yönetimi ve ahali tarafından verilen araba ve binek atlarından Varna'daki ikinci ordu emrine verilen hayvanlara mısırlılar layıkıyla bakmamış olacaklar ki, hayvanların hepsi zayıflamış idi.

Varna ve Dobruca bölgelerinin kumandanı bulunan Müşir Hasan Paşa hazretlerin dirayetli genç ve halinden de anlaşıldığı üzere vazifesinin askerlikten başka bir şey olmadığını anladım.

Varna'nın eskiden ve sonradan yapılan istihkâmlarından pek istifade edilemeyeceğini gören Hasan Paşa, bu istihkâmlardan fazla on kadar daha istihkâm inşaa ettirmiş ve bunlara İstanbul'dan getirtmiş olduğu topları yerleştirmişti. Hasan paşa bizzat ve her gün bu istihkâmları dolaşmakta idi.

Varna'nın erkân-ı harp reisi miralay

Ziya Bey, Hasan paşanın yaptırmış olduğu bu istihkâmlar aleyhinde bulunmaktaydı, fakat sebebini anlayamadım.”

“Tuna vilayetine bağlı Tulça sancağı Maçin kazası kaymakamı düşmandan henüz bir eser olmadığı halde korkusundan savuşmak için Rusçuk da ki, Müşir Eşref Paşaya bir telgraf çekerek “Moskoflar geliyor imiş kara yoluyla mı firar edelim, deniz yoluyla mı ? diye sormuş bir yandan da ahaliyi dehşete düşürmüş olduğundan ve kendisi evvelce savuşmuş olması sebebiyle ahaliyi İslamiye nesi var nesi yok her şeyini terk ederek Köstence ve Mecidiye ye doğru bölük bölük hareket ve hicret etmişlerdir.”

“Bu hercü merç arasında çerkeslerin oralarda bazı uygunsuzları olduğu Dobruca ahali tarafından Varna mutasarrıflığına beyan ve şikâyet olunmasıyla Varna mutasarrıfı Ali Bey oralara gider iken Varna da bulunduğum cihetle kendilerine bende refakat ettim. Mutasarrıf Ali Bey’in maiyetlerindeki birkaç zaptiye süvarisi ile bu bölgelerde çerkeslerin çaldıkları hayvanlar ellerinden alınarak tekrar sahiplerine iade edildi.”

“Bu sırada Balçık kaymakamı yedek askerlerin yazışmaları ile meşgul olur iken Münkaliye kaymakamı Bahri Efendi dahi moskofların korkusundan istifasını verdi fakat mutasarrıf Ali Bey bu istifayı kabul etmedi. Fakat daha sonra kaymakamın firar ettiği anlaşıldı. Bu kaymakam dâhiliye nezareti bünyesinde diğer bir mahal kaymakamlığına tayin edildi.”

“Mecidiye de bulunan Mirliya Ali Rıza paşa kumandasında on iki tabur piyade ve bir buçuk alay süvari olduğu halde Tulça Mutasarrıfı Fahri Bey’le beraber Moskofların sine boğazından geçeceklerini haber almaları üzerine Mecidiye taraflarına kaçıp memleketi ve biçare ahaliyi yüz üstüne bırakmışlardır.

Tulça, Maçin Harsova, Babadağı, Mecidiye sırf islâm ahali Dobruca ovasının susuz yerlerinde perişan ve sefilane olarak kalmışlardır ki, bu hali anlatmak mümkün değildir.

Bunlar yaşanırken Bulgar ahali dahi silahlarıyla beraber Köstenceye gelip çocuklarını mağralara yerleştirerek kendileri demir yolu istasyonu mevki tarfalarında toplanmışlardır. Bu silahlı Bulgarların silahlarını almak imkân dâhilinde olduğu halde Ali Rıza paşa ya birkaç defa söylenmesine rağmen istenen hâsıl olamamıştır.

Mutasarrıf Fahri Bey, Tulça subaylarını muhacirlerin hizmetlerine tahsis etmesi lazım geldiği halde, Bulgarların terk ettikleri hayvanlarını ve faytonlarını bu askerele toplattırarak satıp parayı zimmetine geçirmekle meşguldü.”

Devleti Aliye’nin Tulça sancağında mukim tabiye-i Osmaniye’den olan Kazakların, Nemçelerin ve Müslümanların 7.800 koyun ile 300 kadar at ve kısarak, öküz, manda ve ineklerini Mutasarrıf Fahri Bey Mecidiye kaymakamı Halil Efendi marifetiyle sürdürüp getirmekte iken Hacı oğlu Pazarcıoğlu’nda bulunan Varna mutasarrıfı Ali Bey Kaymakam Halil Efendiyi bizzat yakalayıp idare-i örfiye nizamnamesi mucibince divan-ı harbe göndermiş ve yakalamış oldukları hayvanları ise cinsiyle ve adetleriyle bir deftere yazdırarak daha sonra icabına bakılmak üzere hazineye zabt eyledi.”

Bundan birkaç sene evvel İstanbul Rusya sefiri İgnatıyef, Sine yoluyla Petesburga gittiği vakit İgnatıyef fevkalâde istikbal ederek iltifatına ve hediyesine nail olmuştur. İşte bu zatın şu hareket ve ahvali devletçe malum iken, Ali Bey gibi muktedir, namuslu, hamiyetperver bir zat Varna mutasarrıflığından azl edilerek büyük ehemmiyete sahip bir yer olan Varna’ya mutasarrıf olarak hırsızlığı ve arsızlığı sahih ve sabit olan Fahri Bey’ tayin edilmiştir.”

“Hacıoğlu Pazarcığına geldiğimizde Mirliya Hidayet paşa Yedek asker yazmaya memur olmasından dolayı Mısır hıdivi İsmail Paşa tarafından gönderilen 5.000 adet Remington tüfeklerini ve tophanede imal edilmiş olan 5.000 adet kılıcı ahaliye dağıtıp süvari yazmış ise de biçare ahali kendi dertleri ile meşgul bulunduklarından yeteri derecede asker toplanamamıştır.

Hâsılı bir hafta kadar Dobruca ovasında dolaştığım esnada hanesini ve hayvanını ve sair eşya ve emvalini terk ile yalnız çoluğunu ve çocuğunu alarak yürekler dayanmaz bir halde binlerce ahalinin hicret etmekte olduğunu gördüm ise de bunlara yardımda bulunmak ve bir taraftan çerkeslerin köyleri basıp hayvan hırsızlıklarını men etmek üzere ne askerden ve nede mahalli zaptiyeden hiçbir nefere tesadüf etmedim.

Asker dahi gözü her gün kaçmakta olan Ali Rıza paşa ile Fahri Bey’in yanında idiler”

Hacıoğlu Pazarcığı’ndan sonra Şumnu’ya geldim şehrin bir saat ötesinde ovada kurulmuş olan Ordu-yı Hümayuna dâhil olduğumda kurulmuş olan çadırda Serdar-ı Ekrem Abdülkerim paşa ile Sersker Redif paşa ve Muhacireyin-i İslâmiye ye Hindistan ahaliyi İslâmiyesi tarafından gönderilen külliyyetli nakdi yardımın muhacirlere dağıtılması için memur kılınmış olan Namık paşanın karşı karşıya oturmakta olduklarını gördüm.

Serdar-ı Ekrem’in malum olan sükûnet hali gittikçe artmış ise de bir yandan da kumandanlar ile ba telgraf muharbere etmekte idi.

“Moskoflar Zıştoviye henüz geçmiş olduğundan Bale adındaki mahaldeki kuvvetimizin çoğaltılması ile bari düşmanı oradan geçirmemek gerekirken Bale kumandanı Miralay Ahmet Bey’den gelen telgrafta moskoflar üzerimize geliyorlar. ne harekette

bulunalım? Diye gelen telgrafta askeri oradan kaldırıp Bale köprüsünün öte tarafına geçiniz diye serdar tarafından emir verildi.

Düşman Bale ye girdi. Ondan sonra Tırnova da ki kuvvetimizi ziyadeleştirerek düşmanı oraya sormamağa teşebbüs oluyor zannında bulunduk is de Serdar paşa oradaki askeri dahi Osman pazarıyla Eski Cumaya kaldırdı. Bunun üzerine moskoflar derhal Tırno’ya da girdi. Oralarda bulunan ahaliyi İslamiye müthiş surette bir telaşa düştü. Çünkü Tırnovada ki, kuvvete karşı kendilerine askeri muhafız bilip terk-i vatan için önceden hazırlanmamış olduklarından moskof kazaklarının ayakları altında ve Bulgarların kılıç darbelerinin altında kaldılar. Moskofların ahaliyi İslamiye ye o kadar zülüm ettiklerini gördüğümde burada tafsilîne yürekler tahammül etmez derecede idi.

Zıştoviye ve Tırnova ve etraf köyleri ve ahaliyi İslamiye yi Tırnova da ki kuvvete güvenerek oraya iltica etmiş olduklarından her yerden çok felâket burada görüldü.

Bu haller askerin mevkiinden çekilmesinden olup biz bunda serdar paşanın elbette bir planı var zan eder idik. Lâkin bir gün çadırda serdar paşa Redif paşaya hitaben:

“Yıldız bizim kumandaya karışıyor ise iyi olmaz” dedi.

Redif paşa dahi: **“Canım serdar paşa hazretleri, moskoflar Tırnovaya da girdiler. Ondan balkanları kolay kolay aşıtlar. Edirne’ye doğru gidiyorlar. Artık bu hale karşı İstanbul’a söyleyecek söz kalmadı siz umum kumandansınız ve mesulsünüz bu hal askerlikçe olan maharet ve şöhretinizle mütenasip değildir. Bunun neticesi ne olacak”** diye söyledi.

Serdar paşa buna cevaben: **“Evet gidecekler ve hatta İstanbul’a kadar gidecekler hudud-u tabiiyenin vasatıyla gayri münasip asker ile ve fenni harbe mugayir olarak**

İstanbul'un bizim kumandayla müdahale etmesiyle muheyya olamaz. Madem ki ben baş kumandanım ve mesulüm benim işime hiçbir taraftan karışmak lazım gelmez" dedi. Bu sırada bendenizle Şumnu telgraf müfettişi Hüsnü Efendi orada hazır idik. Moskoflar Zıştovi den geçmezden evvel Şumnu ordusunda elli tabur piyade sekiz alay süvari ve yirmi dört batarya toptan ibaret muntazam bir ordu olup muvahhiren Ahmet Eyüp paşa ile başkaca bir fırka Hezargrad'a gitmiş idi.

Yıldız'ın ordu kumandanının işine müdahalesinden dolayı Abdülkerim paşanın kemali yeisinden midir nedir? Sükûnet hali şu dereceye varmış idi ki Zıştovi ve Tırnova taraflarından canlarını kurtarabilen çocuk, çocuk ve kadınlar ve ihtiyarlar çırıl çıplak her gün akın akın Şumnu ya geldiği halde bunların hali nedir nereden geliyorlar gibi hiçbir sual etmediğinden ve hatta bir gün Tırnova'nın Şems köyü ve sair karye ahalisinden erkekleri moskoflar ve Bulgarlar tarafından ateşlere yakılıp enva-ı eza ve cefa ile şehit edilmiş idi. Yüz kadar çocuk çocuk çadırının yanından geçtiler de serdar paşa bunların halini sormadığından telgraf müfettişi Hüsnü Efendi serdar paşa hazretleri başınızı bu tarafa çevirinizde şu biçare muhacirlerin haline acıyınız dedi.

"Ben askerim ve baş kumandanım ahali ile hiçbir münasebetim yoktur. Bu halleri davet eden Yıldız kumandanı mesuldür madem ki beni buraya baş kumandan tayin ettiler işime karışmamak lazım gelir. Fenni harp kaidesinde bir plan tertip etmekte iken aramızda iki yüz saat mesafede bulunan Yıldız her gün bir nevi kumanda veriyor" diye askerce cevap verdi.

"Bu gün Şumnu'nun etrafını gezdim. Kasabada ve köylerde yirmi bine yakın muhacir mevcut idi. Bunların haline mer-

hameten Hindistan ianesinden gönderilen paraları müşir Namık paşa ile beraber muhacirlere tevzi ettik.

Bir gün Serdar Abdülkerim ve Redif paşalar bir çadırdaki ve kulunuzda yanlarında iken Serdar Abdülkerim Paşa:

"Müşir Mehmet Ali paşayı biz Nişe gelsin diye emir verdik. Hâlbuki şahsı İstanbul'a celp etmişler" diyerek

"İşte İstanbul'un kumandaya müdahalesinden biride budur. Çünkü Mehmet Ali paşa bir müşir bulunduğundan tabidir ki bunu da şark ordusuna müstakil bir kumandanlığa tayin etmişlerdir. Serdar olduğum halde bize bir malumat vermediler" dediler.

Üç gün sonra bir akşamüzeri Yaveran-ı şehriyari'den Miralay Tahir Bey ile beraber Mehmet Ali ansızın Şumnu ordugâhına geldi. Meğer şark ordusu kumandanlığına Mehmet Ali paşa tayin olunmuş olduğundan Tahir Bey serdarı Ekrem Abdülkerim paşa ile Redif paşayı alıp Varna'ya oradan da Talya vapuruyla İstanbul'a gitti.

Mehmet Ali paşa ordugâhta fermanı hümayunu kıraat ettirdikten sonra harbe müteallik güzel bir nutuk irad ederek taraf-ı şahaneden mükafaat ve mücazat için ihsan buyurulan müsaade ve mezuniyet bir neferi ferik yapmak ve bir ferigi bir nefer derkesine tenzil eylemek ruhsatını haiz olduğunu beyan ve defî düşman için teşvikat-ı icra eyledi. On beş gün ordugâhında oturdu. Harbe dair hiçbir hareket görülmedi. Fakat çadırında bir takım Fransız ve İngiliz memurları görülmeğe başladı.

Kulunuz bir muharebe görmek üzere hemen Hezargrad ordugâhına gittim. İki gün sonra Hezargrada üç saat mesafede vuku bulup ferik Aziz paşanın şehadetiyle neticelenen Ezrice muharebesinin içinde bulundum. Bu muharebe pek acayip idi. Aziz paşa üç

taburla keşfe çıkmış olduğu halde moskoflar Ezrice köyünün sırtında ormanlık içinde göründü. Aziz paşa serdar Abdülkerim paşanın İstanbul'un kumandasına sükût ile muamele etmesinden ve düşmanın bil mukavemet memaliki Osmaniye de ilerlemesinden pek ziyâde hiddet etmiş olmakla adeta zihnine fenalık araz olarak şehadetinden üç gün evvel üç Asâkiri nizamiye neferini bir yerden arpa alırken görüp tabanca ile üçünü birden öldürmüş ve bu derece cinnete gelmiş olduğundan önünü arkasını düşünmeyerek keşfe çıkacağı gün yalnız üç tabur ile üç pare seyyar top almış idi.

Hâlbuki karşısındaki düşmanın kuvveti bu iki misli olduğundan arkadaki ihtiyat taburlarından birkaç tabur ile üç top daha celbini maiyetinde bulunan Feyzullah paşa ifade etmiş ise de Feyzullah paşayı Aziz paşa dinlemedi. Düşmanın üç topu var iken bizde altı top almak ayıp değil mi dedi.

Aziz paşanın elinde rovelver olup her kim bir şey söyleyecek olursa hemen vurmak fikrinde idi. İki taraf muharebeye başlayıp Aziz paşa hiddet ve yeisinden atını ileri sürdüğü sırada alnından bir kurşun yiyerek şehit oldu. Müteakiben arkasında Feyzullah paşa dahi üç yerinden yaralanıp geriye alındı. İkinci liva İbrahim paşa dahi bir moskof katanasına binmiş olduğundan beygir kendisini iki defa yere atarak kolu ve ayağı kırılmasıyla o da geri çekildi. Taburların kaymakamı Ardahanlı Hüseyin Erkâni Bey kumandayı alıp askeri tertip eder iken buda alnından vurulup şehit oldu. Çünkü Hüseyin Erkâni Bey hakikaten gayur ve cesur bir asker olduğundan askerin gözünün yılmaması için ta ateşin içine girmiş idi.

Asâkir-i şahane iki misli düşman ile üç saat gayet cesurane muharebe ederek büyük zabitleri kalmadığı halde yine Arslanlar gibi hücum ederek ve bu sırada Aziz

paşanın getirmiş olduğu üç top aralıksız işlemekte idi. Topların başında genç bir yüzbaşı gördüm. Çok hasta kurşun ve güller içinde olduğu halde pek güzel nişan alıp moskofları iki dökme toplarının yerini değiştirmeye mecbur etti.

Bu genç yüzbaşı kulağının yanından yaralandığı ve sağ başta bizzat kullandığı topun bir çavuş iki neferi şehit ve iki beygirde telef olduğu halde yine nişan ve gayretine fütur getirmeyerek aralıksız top atmakta düşman piyadeleri bu üç topun üzerine hücum edip zabt edeceklerini bu kahraman yüzbaşı görmesiyle hemen topları kaldırıp köyün sol tarafındaki tepeye çıkardı ki bu genç topçu zabitinin şu hareket ve hamiyeti hakikaten şâyân-ı takdir idi. Hâsılı akşam olup grup eder iken Ahmet Eyüp paşa ferik Asaf paşa ile on beş tabur göndermiş ise de zaten moskoflar bozulmuş akşam dahi olduğundan harbe hitam verildi.

Muharebenin ertesi günü Şumnu'dan Mehmet Ali paşa Hezargrad'a geldi. Moskoflar telefâtını kaldırmadıklarından ve bunda bir oyun olmasının muhtemel bulunduğundan şühedanın dahi cesetleri bir haftada kaldırılmadı. Merak edip üç gün sonra meydan-ı muharebeye gittim.

Aziz paşa ile Hüseyin Erkâni Bey ve iki binbaşı ve on kadar küçük zabıt yerde yatmakta idiler. Bu muharebede bizim taraftan iki yüz kırk şehit ve ol kadar mecruhun ve moskofların telefâtı dört yüz nefere baliğ olduğunu bizzat müşahade ettim. Şehitler arasında inleye inleye vefat edenler de var idi.

Hezargrad da ki büyük bir kolordu mahallinde hiçbir Hasta hane olmadığından yaralılar meydanda kaldı. Kol Ağası Hayreddin Efendi namında bir tabib ile bir cerrah olup yaralılarından sağ kalanlar üç gün sonra tren ile İstanbul'a gönderildi. Bu ordu bir kasaba kenarında ve tren istasyonuna

yakın bir mevki'de olduğu halde taburlara ancak on beş yirmi günde bir defa ekmek verilip bazı günler peksimet dağıtılır idi. Fakat moskoflar ve firar eden Bulgar asilerin hayvanatı toplandığından asker her gün et yer idi. İtaat eden Bulgarlar köyleri ahalisinin kasabaya celbi irade-i seniye iktizasından olduğundan Hezargrada üç buçuk saat ötede bulunan beş altı yüz haneden ibaret Kızıl Murat namında bir Bulgar köyüne Ahmet Eyüp paşa tarafından Hezargrad kaymakamı Salih paşa bir tabur askerle gönderilip devletlerine mutebi oldukları halde evlad-ı üyal ve hayvanlarıyla beraber kasabaya nakil olunacakları beyan ettirildi.

Köyün Bulgarları bu haberi getiren zabıtayı öldürdükleri halde bize yirmi dört saat veriniz de cevabını verelim dediler. Salih paşa şu hainlerin sözüne itimat ile köyde birkaç zaptiye bırakarak orduya avdet etti. Bulgarlar ertesi günü moskof ordusundan celb ettikleri üç bölük kazak süvarisine eşya ve hayvanlarını teslim ederek cümlesi birlikte moskof ordusuna firar ve ilticaen kaçıp kurtulamayan bir ihtiyar zabıtayı dahi esir ettiler. Bu köy Bulgarları kasabaya nakilleri için henüz teşebbüs olunmaksızın moskof ordusuna arpa ve buğday taşıtmakta ve orarlardan gelip geçen İslâm ahaliyi yakalayıp telef etmekte oldukları Ahmet Eyüp paşaya haber verilmiş idi. Bundan başka Hezargrad ve Şumnu da bulunan Bulgar ileri gelenleri ve papazlar Bulgarları ifsat ve iffalattan hali değiller idi.

Ez cümle Hezargrad baş papazının teşvikiyle Bulgarlar dükkan ve hanelerinin kapılarını açmamakta ve moskofların vüruduna dek dört göz ile bakmakta ve ordu-yı hümayunun içinde istedikleri gibi gezip ondan Rusya ordusuna alenen gidip gelmekte idiler. Bunların moskof ordusuna gidip gelmeleri mücerret casusluk etmek emeline mebni ol-

duğu halde buralara ne Mehmet Ali paşa ne de Ahmet Eyüp paşa ehemmiyet vermediler.

Mehmet Ali paşa Hezargrattan Şumnu ya avdet etti. Ahmet Eyüp paşa artık bir tarafa hareket niyetine mebni olmalıdır ki ordu-yı hümayun yalnız düşman tarafını istihkam içine aldı. Ama Şumnu ve Rusçuk cihetleri yine açık bırakıldı. Bu orduda Asaf paşa, ferik Necip paşa, ferik Fuat paşa mevcut olup bu üç ferik hakikaten şayan-ı sitayiş ümeradandır. ferik Fuat paşanın (şimdi müşirdir) ferdi gayret ve şecaati hakikaten inkar kabul etmez derecededir.

Ferik Necip paşanın sevk ve idarede olan muamelat ve mahareti bir veçhile inkâr kabul etmez, yalnız cesaret-i askeriyesi eksik gibi görünüyor Asaf paşa vakur ve cesur bir askerdir.

Hezargrttan tekrar Şumnu ya avdet ettim. Müşir Rauf paşa (bugün hassa müşiri olup kanunu esasının ilanından sonra azil edilmiştir.) Yeni zağara vukuatından sonra Şumnu ya gelmiş idi. Mehmet Ali paşa ile müşir Namık paşa ve Rauf paşanın beraber oturdukları çadıra girdim.

Mehmet Ali paşaya:

Paşa hazretleri düşman ilerliyor hala bir büyük muharebe göremedik ne vakit edeceksiniz hâlbuki ordu halkı sizden mühim iş bekliyor dediğimde Mehmet Ali paşa bu günlerde yine Hezargradta büyük bir muharebe olacaktır. Oraya git görürsün dedi. Mademki Ahmet Eyüp paşa oradadır hiç bir vakit muharebe olmaz cevabını verdim. Ahmet Eyüp paşa müstakil kumandan değildir. Ordusuyla beraber savunma hali ve harekete memur dedi. Mehmet Ali paşa ben ba irade-i seniyye umum kumandanım hâlbuki Süleyman paşa Şıpka kumandanıdır. Beni tanımayıp doğrudan doğruya mabeyin-i hümayun ve makam-ı seraske-ri ile muhabere ediyor, garibi şurasıdır ki

mabeyin-i hümayun beni başkumandan tayin ettiği halde hat ve hareketinden bana malumat vermiyor bu halde her ikimiz birbirimizden haberdar değiliz böyle şey olur mu? Süleyman paşa kara dağda iken o civarların vukuatından size malumat verdiği gibi burada da vereceğim emir tabiyedir diye cevap yazmış olduğu halde mabeyin-i hümayunun kumandasına ve emrine tabiyet edip beni tanıyıyor dedi.

Canım efendim şimdi zatiyat ile uğraşmanın sırası mıdır? Halimiz günden güne fenalaşıyor. Düşman ta ciğer gahımıza kadar gidiyor. Dediğimde bak Rauf paşa ne söylüyor. Süleyman paşa Rauf paşanın Yeni zağara muharebesinde top sesini işittiği ve kendisinden muavenet beklediği halde yardım etmeyip bozulmasına sebep olmuştur dedi.

İşin hakikatine vakıf değil isem de böyle bir şeyin Süleyman paşa gibi devletine ve milletine sadık bir askerden hiçbir vakitte ümit edemem dedim ise de öteden Rauf paşa sözünü teyit etti. Mehmet Ali paşa dahi sükût ile nâ ima Rauf paşayı tasdik etti. Mehmet Ali paşanın Süleyman paşaya kırıgınlığını maatteessüf anladım.

Mehmet Ali paşanın bu kırıgınlığı şu vakiyadan kaynaklansa gerektir: "1877 Eylül ayının ortasında Süleyman paşa Mehmet Ali paşanın yerine Tuna Umum kumandanlığına tayin olundu, Plevne müdafaasında kahramanca direnen Gazi Osman Paşa İstanbul'a bir telgraf göndererek Süleyman paşa ordusunun Orhaniye ye giderek oradaki Şevket paşa ordusuyla birlikte Plevne ye imdada koşmazlarsa Plevne de uzun zaman direnemeyeceklerini bildirdi. Bunu üzerine İstanbul, Bütün bu hareketi idare etmesi için Gazi Osman paşaya Serdarı Ekrem'lik teklif ettilerse de Gazi Osman paşa bu esnada Plevne'den uzaklaşmasının doğru olmayacağını, Doğu Ordularının sevk ve idare-

resini yapacak bir kumandan varsa onunda Süleyman paşa olduğunu İstanbul'a bildirdi.

Plevne den umut kesildiği bir sırada Süleyman Paşa'nın unvanı Umum Rumeli Harp Orduları Komutanlığına tevdi edilmiş idi.

Başkomutan tayin olunan Süleyman paşa, bu değişiklikten hiç haberi olamayan Mehmet Ali paşaya bildirmiş ve kendisiyle durumu müzakere etmek istemiştir. (Kırıgınlığın sebebi bu olsa gerektir.) Buluştuklarında Mehmet Ali paşa ordusunun kuvvetini, komutanların kabiliyetlerinin ne olduğunu anlatmıştı. Bu sayede de Süleyman paşa komutanlar arasında düşmanlık, çekememezlik ve hırsın sonucu üstlendikleri vazifelerin gereğince yerine getirilememiş olduğunu öğrenmişti.

Hatta ordudaki yiyecek durumunun son derece kritik ve fena olduğunu görmüş, İstanbul'dan birkaç milyon peksimet göndermesini bir telgrafla istemişti. Bu esnada Şumnu'da üç milyon okkadan fazla buğdayın çürütülmüş olduğunu öğrenince sorumlusu olan Levazım Reisi Ahmet Paşa'yı yargılanmak üzere İstanbul'a gönderdi."

Ne hazindir ki, Süleyman Paşa'nın vermiş olduğu bu zarardan dolayı yargılanması için İstanbul'a göndermiş olduğu Ferik Ahmet Vehbi Paşa'yı daha sonra kendisini mahkûm edecek mahkeme heyetinin savcılık makamında bulacaktı.

Mehmet Ali paşa Hezar Grad da bulunduğu sırada erkânı harp binbaşı Cevad Beyle (Sadr-ı esbak Cevad paşa merhumdur) görüşür iken bilmem hangi alayın kaymakamı idi. Sadettin Beyin miralay olmasını rica etti. (Mehmet Ali paşa Sadettin Bey benim veli nimetim sebab-i devletim Hafız paşa merhumun oğludur biliyorsunuz ya miralaylık takdiri mühim bir memuriyettir Sadettin Bey ise nasılsa kaymakam olmuş

hiçbir vakit miralay olamaz. Magmafi veli nimet zadem olduğu için kaymakamlık ile miralaylık arasındaki fark maaş ve tayyinatı kesemden veririm mirlivalık tefeyyüz edemem) diye Sadettin Bey karşısında durduğu halde cevap verdi.

Hâlbuki saye-i şahanede nice ednalar bol bol maaşlara ve büyük büyük rütbelere nail oldukları gibi Sadettin Bey dahi hafiyelik ve can yakmak hane yıkmak memuriyetiyle rütbe-i askeriyenin son rütbesi olan müşirlikle ve İstanbul kumandanlığına kadar irtika edip hiç değeri olmadığı vatana ve millete zerre kadar hizmeti dokunmadığı halde şimdiye kadar hazine-i milletten mümkün ve cesim bir zırhlı sefine meblağı edecek kadar para almıştır.

Mehmet Ali paşa Eski cumaya hareket edeceğinden bendeniz de Süleyman paşanın Hersek cihetinden ordusuyla Kara dağın ortasından geçerek bar iskelesinden Harp gemileri ile kırk bin kişilik bir ordu ile Dede ağacına çıkıp moskofları balkanın öbür tarafına aşırıp Eski ve Yeni Zağraları vurmakta olduğunu haber aldığımda artık duramayıp Süleyman paşa ordusuna gitmek üzere ertesi günü Eski cumaya gittim.

Mehmet Ali paşa bir gün evvel Cuma karyesine gitmiş olduğundan kulunuzda bir gece ordugâhta kalıp Mehmet Ali paşaya Süleyman paşanın fırkasına gideceğimi açmak üzere kendisiyle görüşmeden hemen ertesi günü Eski Cuma kaymakamı zaptiye miralayı Necip beyden Osman pazarına kadar bir zaptiye süvarisi istedim ise de yollar da moskoflar ve Bulgarlar ile beraber icrayı şekavet ettiklerinden tehlikeli olduğunu beyan etti. Lâkin bendeniz de Süleyman paşa ordusuna arzusu burnumda yer ettiğinden Allah kerimdir diyerek yalnız çıkıp altı yedi saat ötede Osman pazarına geldim.

Bu kasaba iyice güzel bir mevkiide bulunup İslâm ahaliden hiç kimse kalmamış buranın fırka-ı askeriyesi kasabaya beş saat mesafede mirliya Selim paşa kumandasında olup Tırnova Mutasarrıfı Said paşa dahi (Şurayı devlet riyasetinde iken vefat eden Said paşadır) ordu-yı hümayunda idi. Kasabada Bulgarlardan başka bir adem bulunmadığından bir Bulgar hanına inmiş iken kazanın kaymakamı o gece tesadüfi olarak ordugahtan kasabaya gelmiş ve bendenizin handa olduğumu haber almış olduğundan gece haliyle Bulgarlar tarafından bir tehlikeye uğramamaklığım için handan aldırıp hükümet konağına ilka etti. Ertesi günü yolu göstermek için bir zaptiye alıp dokuz saat ötede orman ve balkanlardan geçerek Kızana geldim.

Bu Kızan kasabası iki binden mütecaviz haneyi şamil olup bütün ahalisi müdürleri ve memurları Bulgar'dır. İslâm olarak yalnız müdür posta memuru var idi. Buradaki Bulgarlar zengin ve kasabaları mamur olduğundan selametleri için kasabanın haricine istihkâmlar yaparak ve vuku bulan talepleri üzerine Osman pazarından Ahmet Bey namında bir miralay kumandasında bir batarya top ile dört tabur nizamiye ve bir tabur zeybek süvarisi gönderilmişti.

Bu kasaba ahalisi iki sene önceki ki Bulgar ihtilalinde Bulgar komitesini şehre koymayıp def ve tard etmişlerdir. Kasaba kâmilin balkan içinde olduğundan ziraat yoktur fakat hayvanları Dobruca ovasında olup ekseri yirmi otuz bin fıkra takımının la akal bir iki bin koyun sahibi imişler. Buradan İslimye on saat mesafede olduktan başka yolların muhataralı bulunduğundan hareket edemeyip üç gece kaldım.

Miralay Ahmet Bey refakatime iki nefer nizamiye süvarisi vererek Allaha sığınarak yola çıktım bununla beraber seyahatimiz esnasında uğradığımız Bulgar köyleri hali

isyanda olmasıyla arkadan iki tabur geliyor biz konakçıyız şimdi taburlar geliyor aske- re su hazır ediniz diyerek bin türlü hile ile geçip bir ormanlık içinde sessizce biraz istirahat etmek için uyuduk gece saat yedide İslimye ye vasil olarak burada dahi İslâm ahali çoluk çocukları kaçmış ve erkeklerden pek az adam kalmış idi.

İslimye mutasarrıfı olan Fehim paşa ihtiyar ve iradesiz bir adam olup hatta adi işlere bile bakmıyor idi. Oradan Yeni Zağaraya ve oradan da Han boğazına geldim. Rusların ve Bulgarların Yeni Zağara kasabasına geldiklerinde mevcut hamam ve camileri ve yüz kadar İslâm hanesini ve saat kulesini yakarak ve hükümet konağıyla tren hattını harap etmiş olduklarından şehrin içinde Süleyman paşa tarafından ikame edilmiş bir tabur askerden başka kimse yok idi.

Şıpka ordusuna mühimmat ve levazımat-ı askeriye getiren bir kafileye tesadüf ettiğimden birlikte buradan hareketle Han boğazına gelinceye kadar yollardaki İslâm köyleri kâmilten yakılmış ve moskoflarla Bulgarların şehit etmiş oldukları esir edilen erkek, kadın ve çocukların cesetleriyle yollar ve dereler ve kuyular dolmuş idi.

Bu cesetlerin içinde genç kızlar olup ekserisinin moskoflar ve Bulgarların ifal-i şenâat icrasıyla müteessiren vefat etmiş oldukları görülmekte idi. Ertesi günü Ferdiç boğazına uğrayarak Kızanlığa gelerek iki buçuk saat ötede Şıpka köyünün yanında Süleyman paşaya mülaki oldum.

Şıpka ordu-yı hümayununda süvar ve topçulardan başka elli tabur piyade mevcut ise de bazı taburların üç dört yüz altı yüz raddelerinde Kırşehir Ayıntab taburlarının mevcudu ikişer yüz raddelerinde idi. Kara dağda icra etmiş oldukları muharebelerden bakiye olduğundan işte asıl harp ordusunu burada gördüm.

Bunlar Kara dağdan gelmiş şeci ve gayur bir asker ve Kara dağ fatihliğiyle müf-

tehir bulunduklarından ve kumandanları Süleyman paşayı en büyük zabitanadan en küçük neferine kadar cümlesi pederleri gibi sevdiklerinden ve her halde kendisine itimatları olduğundan ve Süleyman paşa dahi kendisini askere sevdirdiğinden harbe emir ve kumandasını can ve baş ile ifa ederler idi.

Burada bir ay kadar kaldım her gün ordu-yı hümayunda ihtiyat fırkasında gez idim. askerin efkâr ve niyeti vatanları uğrunda canlarını feda etmekten ibaret idi. Moskoflarla harp etmeği ol derecede arzu ederler idi ki bulundukları ovanın karşısındaki tepelerde harp ile meşgul olan sair asker arkadaşlarına gıpta edip acaba bize ne vakit nöbet gelecek diye kumanda borusuna kulak verirler idi.

Bu ordunun yiyeceği Filibe'den ve Kızanlıktan yine Bulgar arabalarıyla gelmekte idiyse de askerin elbisesi pek fena idi. Bereket versin asker tarafından itlaf edilen asi ve cani Bulgarların aba ve poturları iğtinam olunur idi.

Süleyman paşa gelmezden evvel Hulusi paşanın bozgunluğunda Şıpka balkanının en yüksek tepesi olan İsvati Nikola istihkâmâtı moskofların eline geçip en büyük ordusu orada bulunduğu ve bunun karşısında ve bizim yedimizde olup ferik Şakir paşa (Ahiren Petersburg sefiri olup sonra Anadolu teftişinde vefat eden müşir Şakir paşadır.) nın kumandasında bulunan Aygırca bel istihkâmına moskoflar şiddetle ve kesretle hücum edip buradaki toplarımızın on dakika ilerisinde tepede vaki piyade siperlerini hücum ile zabt edip top istihkâmına kadar sokulduklarını Süleyman paşa haber alır almaz derhal mirliya Veysel paşa kumandasıyla ihtiyattan yedi tabur göndererek taburlar ancak üç saatte Eğrice belin tepesine ormanlar ve çalılar arasından dünyada görülmemiş süratte çıkıp Allah Allah sadasını asumana erıştırerek düşmanla tüfenk tufenge muharebeye başladılar

Yedi sekiz saat muharebeden sonra toplarımızın ağzına kadar sokulmuş olan düşmanı oralardan cebren ve harben tard ve def edip uçtaki piyade siperlerini kâmilten düşman yedinden istirdad ettiler.

Fakat düşman bunun üzerine hiddetlenerek tekrar bu tepeyi almak niyetiyle arkasındaki Gabrova'dan on beş tabur asker celp ederek siperlerin üzerine bir daha şiddetle hücum ettiler. İse de askerimizin elinde bulunan Henri Martini tüfenklerinin kurşunlarını ve sağdan soldan atılan krupp toplarının güllerini yedikçe laşeleri hasır gibi yerlere seriliyordu. Mamafih moskoflar bu hücumlarında altı gün altı gece ısrar edip layıkıyla telefât verdi. Nihayete maksadına nail olmayıp eski mevkiine bozularak ricat etti.

Asâkiri Osmaniy'e'nin cidden ve sahihen gazanferane hücumlarında müteakiben ve tekraren Allah Allah sadaları dağları ovaları çınlatıyor idi.

Bu muharebe esnasında adı geçen bu Eğrice bel'e Süleyman paşa birkaç defa çıktı. Bir gün beraberinde bulunarak hayvanlarla üç saatte çıkabildik. Şakir paşanın bulunduğu top istihkâmına çıkıp paşanın gayret ve fedakârlığına bakmalı ki gece gündüz uyku uyumayıp muharebeden başka bir şey düşünmediğini gördük bu istihkâmın düşman tarafına doğru on beş dakika ötesinde çitten vurulup toprakla doldurulan ve henüz düşmandan harben istirdat edilen piyade siperinin içinde dört tabur Asâkiri nizamiye var idi ki hücum etmekte olan düşman askerini tüfenkler ile tepelemekte idiler.

Zikr olunan top istihkamatından bu piyade siperine gidinceye kadar yollarda ormanlar içinde telef edilen moskofların ve Bulgarların laşesinden hali yer kalmamış idi. Zira bu muharebede Asâkiri Osmaniy'e moskoflarla göğüs göğüse süngü süngüye gelmiş olduklarından bizimde bunların arasında şehitlerimiz bulunur idi.

Süleyman paşanın vücudu ordunun ruh mesabesinde bulunduğu halde muttasıf olduğu ferd-i gayret ve şecaati saikesiyle her gün işin içinden çıkamaz idi.

Hatta bir gün mezkûr piyade-i seyyarenin içine girip düşmanın kumandasına dürbün ile bakar iken yedinci liva Hüsnü paşa ve mirliva Ahmet Bey aman paşa siz burada durmanız hususuyla kulunuzdaki alameti karşıdan düşman dürbün ile gördü de ihtimalki size bir zarar dokunur diye söylediler ise de

Süleyman Paşa, *(Dünyada hiçbir devletin malik olmadığını böyle gayur askerin şecaat ve gayret ve sebatı beni mebhût etti. Ben nasıl olurda vatan yavrularını ateş içinde bırakıp ta giderim. Bende yalnız şu vatan şehitlerin nail olduğu dereceyi bulur isem ne saadettir. Ben askerin hem babası*

*hem kumandanıyım. Hiçbir vakit başu-
larından ayrılmam*) dediğini siperde bu-
lunan askerlerin kulaklarıyla işitmesi üze-
rine Allah Allah çok yaşa kumandan paşa
sedasıyla şiddetli ateşe başladılar ve bu ateş
birkaç saat devam etti. Moskoflarda perişan
olarak ateşi kesdiler.

Şu altı gün altı gece devam eden mu-
harebede taburların raporlarından anlaşıldığına göre küçük büyük kırk altı zabıt ve bin yedi yüz neferin şehit ve dört bin üç yüz yaralı vuku bulduğu anlaşılmıştır. Yaralıların ekserisi çit siper üzerinden tüfenk atmakta olduğundan ellerinden yaralanmıştır. Moskofların telefâtına gelince gerek top istihkâmıyla piyade siperi arasında ve bu siperin haricinde gözümüz ile gördüğümüze nazaren beşbin den ziyâde telef ve on bin kadar yaralıları vuku bulduğu sonradan tahakkuk etmiştir. Süleyman paşa kendi yaralılarını hasta hanelere gönderdiği gibi şühedayı dahi defin ettirdiği sırada ölülerini ve yaralılarını kaldırmak için düşman ordusuna haber gönderdiği halde gelip kaldırmadılar. Buna da sebep külliyetli telef ve yaralılarını ordusuna göstermemekten ileri geldiğini sonradan haber aldık.

Bir gün Süleyman paşa maiyetinde bulunan yedi livayı yaverleri ile çadırına davet etti. Çadırın etrafına kara kollar koyup çadırın içinde gizlice müzakereye giriştiler. Bir saatten ziyâde oturduklarından sonra cümlesi güler yüzlü bir halde dağıldılar. Fakat ertesi günü Süleyman paşa yine bu yaver ile liva paşaları davet etti. Yine çadıra kapandılar. Bir müddet sonra yüzleri asık bir halde çıktılar liva paşaların böyle asık yüzlü olarak çıktıklarının sebebi sonradan anlaşıldığına göre bunlar düşman üzerine ansızın şiddetli bir hücum yapmak üzere plan tertip etmişler ve kati karar vermişler ne faide ki ertesi günü mabeyin-i hümayun baş katibi Said Bey Efendi tarafından alınan telgrafta (*Bura-*

dan emir olmadıkça hiçbir tarafa hareket-i askeriye icra edilmemesi irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi iktizayı celilinden bulunmakla ba irade-i seniyye tebliğ olunur) mealinde bir kıta telgraf name alınmış olmakla kumandan paşanın tertip etmiş olduğu planın bozulduğu anlaşılmıştır.

Mevkii harpte bulunan kumandan tertibi iki yüz saatlik bir mahalden bozulur ise bunların şevk ve gayretleri kırılmaz mı? Ve daha sonra aldığımız malumata göre Yıldızın Viyana gazetelerinden ve bir takım muhabirlerinden aldığı malumata istinaden kumandaya müdahale ettiklerini Süleyman paşanın üzgün ifadesinden anlaşılmıştır.

Moskofların ellerinde bulunan İsvati Nikola istihkâmının sol cihetinde bulunan Mirliya Recep paşa tepesine çıkmak gayet güç ve tehlikeli ise de burasını da görmeği arzu ettiğimden hayvanla tam üç saatte düşmanın ardını arasını kesmeyerek atmakta olduğu top tanelerine ehemmiyet vermeyerek ormanlık ve taşlıktan mezkûr tepenin altına bin türlü zorlukla çıktım. Buradan asıl tepeyi hayvanlarla çıkmak mümkün olmadığından el ile çalılar tutarak ve tırmanarak on beş dakikada asıl tepeye çıktım.

Buraya gayet güzel ve müstahkem top tabyası yapılmış ve içine bir batarya dokuz frontluk ve bir adet sehpa topunun yerleştirilmiş olduğunu gördüm Recep paşa dahi orada bulunmuş idi. Hayretimi gizlemeyerek Recep paşaya bu toplar buraya nasıl çıkarıldı. Zira yol yok imkân müsait değil dedim. İşte bu gördüğün dilaverler bu topları büyük bir şevk ve gayretle düşmanın görmemesi için gece yarılarında omuzlarında ve halatlarla çıkardılar. Demesi üzerine maşallah demekten başka bir söz bulamadım. Paşa bendenize hitaben fişenk sandıklarının üzerine çıkta moskofları seyreyle dedi. Kulunuz dahi sandıkların üzerine

çıktım evvelce liva Hulusi paşanın sebat ve gayret göstermeyerek on iki tabur ile düşmanın önünden gayri muntazam bir surette mühimmat-ı harbiye ve lüzumu askeriye bırakıp ta Filibe ye kadar firar etmesiyle düşman yedine geçen İsvati Nikola istihkamatının içini detaylı olarak gördüm.

Bunun arkasında ve iki saat kadar mesafede Gabrova'da kasabası olup vaktiyle zikr olunan Gabrova kasabasından İsvati Nikola tepesine gayet güzel bir şose yapılmış olduğundan şimdi moskoflar oradan istedikleri gibi imdat ve mühimmat almakta moskof ümera ve zabitanı faytonla gelip gitmekte idiler. Recep paşa tabyasından Gabrova'nın kışlasıyla Cami-i şerifesi ve bazı binaları görülmektedir. Sağa ve sola bakar iken mezkûr İsvati Nikola istihkâmının içine bizim yaymış olduğumuz üstü örtülü epeyce bir binayı Hulusi paşanın bırakmış olduğu çadırları ve birçok mühimmat arabalarını ve moskofların Kızanlıktan ve karyesinden cebren alıp oraya kaçırmış oldukları ve altmış kadar genç İslâm kızlarıyla moskof zabitlerinin kol kola gezmekte olduklarını gördüğümde Recep paşaya bunlara nasıl tahammül olunuyor dedim.

Evet, bende görüyorum lâkin gülle atsam biçare kızlara tesadüf eder. Bunların ne kabahatleri var dikkatle bakılır ise gözlerinden dökülen yaşlar görünüyor dedi. Üç dakika sonra bu kızları sırtın arkasındaki tepede evvelce bizim taştan yapmış olduğumuz kulübelere götürdüler. Fakat birisinde yetmiş seksen kadar moskof askerini bir zabıt yoklama ediyor idi, kulunuz aman Recep paşa şu moskofların üzerine birkaç gülle atalım dedim. Cevabında bende onu düşünüyorum fakat biz üç gülle atar isek onlar otuz tane atarlar çünkü her topun beş yüz mermisi olmak harp kanunundan olduğu halde bizde ancak yetmişer mermi vardır. Kumandan paşa tarafından tophane

müşiri Mahmut Celalettin paşaya aman top mermisi gönderiniz diye müteaddit telgraf-lar çektiği ve ser yaveri Yusuf Beyi İstanbul'a gönderdiği halde mermi değil cevap bile gelmedi şimdi ancak ellişer mermi vardır dedikten sonra Recep paşa derhal topçu yüzbaşısına ateş et emrini verdi toplar zaten dolu olup topçular ise istenilmiş olan tane-yi isabet ettirmekte mahir olduklarından hemen ateş ettiler. Atılan güller hûda-yı hakk için moskofların ta ortasına düşüp patladı oraları karma karışık olup moskof-ların önemli bir kısmı helâk oldu.

Müteakiben diğer bir top da ateş edilip te moskofların diğer kalanı da zabitleriyle beraber telef oldu. Artık üçüncü topu da mühimmat arabalarına atmalarıyla oraları da berbat ve perişan edildi. Recep paşanın yanındaki erkânı harbiye zabıtası Mazhar Efendi geliyor dedi, düşmanın gülleleri üzerimizden yakın geçerek ta karşıda dağa vurup patladı. Hâsılı moskoflar birbirini müte-akip otuz top attı. Netice otuz toptan sonra moskoflarda topun arkasını kesti. Düşmanın şu otuz topundan hamd olsun hiçbir kimseye zararı isabet etmedi. Bu tabyanın arkasında ve yanında bulunan Asâkiri şâhâne efradı ise gelerek üzerinden gelip geçtikçe ve bazen sağ ve sollarına düşüp patladıkça güya hiçbir şey yok imiş gibi dikkate almadılar bunların kimi saz çalar kimi zeybek oyunu oynar idi. Bir takımı da yemek pişiriyor idi ve bir takımı bir tarafa çekilip uyurdu ki şu hal-i lakaydıyı gördükçe büyük bir şaşkınlıkla maşallah der idim. bu Recep paşa aslen Arnavut olup tahminen otuz beş yaşındadır. Mektepten erkânı harp zabıtlığıyla çıkmış bilgili çalışkan karakterli bir zattır. Zikr olunan İsvati Nikola tepesinin taştan tabya olan istihkâmının tahminen yirmi otuz arşın altında iki taburumuz seyir içinde gece gündüz tüfenk ellerinde oturmakta ve her gün

aşağıdan yukarıya tüfenk atmak düşman kakollarını telef etmekte idiler.

Hele bu taburların bulunduğu mahal hakikaten insana hayret verir idi. Bunların biraz aşağısından bir batarya topumuz var idi. Daha sonra oraya üç tane de yirmi librelilik tane atar havan yerleştirildi, mezkûr iki tabur düşman istihkâmına ol kadar sokulmuşlar idi ki bazen yukarıdan moskoflar **(Türkler artık akşam oldu paydos edelim)** derler ve onlarda cevabını verirler idi. Bazen askerimiz moskoflara peksimet atarlardı. Bu taburların yiyecek ve içecekleri gündüz gönderilmek mümkün olmadığından geceleri taşınır idi. Bu iki tabur yirmi gün kadar orada kaldıktan Süleyman paşa bunları değiştirmek istediğinden yerlerinden hareket etmediler.

Askerin sebat ve gayreti ve mevkiin ehemmiyetini işiterek burasını görmek arzusu gittikçe arttığından taburların Binbaşısı Hamdi Efendi ile bir gece gizli olarak buraya çıktım. Burada bulunan asker mutat olarak cümlesi ellerinde silahları ile düşmanın hareketine göre hazır olup uyku bile uyumuyorlar idi.

İşte buraya gece iki saatte çıkıp yine iki saatte ordugâha indim. Bu tepelerde vuku bulan muharebatta yaralı olan Asâkiri şahane ordu-yı hümayuna iki buçuk saat mesafede bulunan Kızanlığa gönderilip orada hasta hanelerde yatırılıyor, adı geçen hasta hanelerde yatırılan yaralıların altında döşek ve yorgan var idi. Çünkü bu kasabada İslâm ve Bulgar ahalisinden firar edenlerin eşyaları kullanılmakta idi. Fakat tabib ve cerrah yeteri derecede olmadığından başka ameliyat ve tıbbi aletler hemen hemen yok mesabesinde idi. Birkaç defa bu hasta hanelere gittim. Yaralıların yaralarını değiştirecek adam bulunmadığından şikâyet ettiklerini gördüm.

Süleyman paşaya ifade ettim. Paşa, tabib ve cerrah ve lazım gelen alet ve edavatın hazırlanarak gönderilmesini derhal başkumandanlığa yazdı bunun üzerine sıhhiye meclisi reisi Nuri paşa Edirne'ye kadar gelip ve bilmediğimiz bir sebepten dolayı ileri gitmedi.

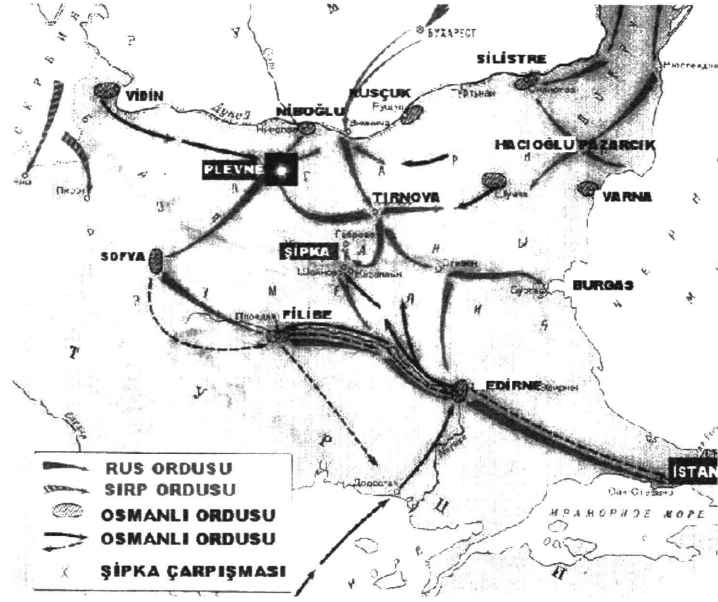
Zaten Edirne ye kadar gelmesinde dahi bir fayda görülmedi. Ordu yı hümayunlarda eğer ki uygunsuz bazı haller var ise onunda en birinci sebebi tabip ve cerrah hususlarıdır. Her taburun bir cerrah ve eczacısı bulunmak lazım gelir iken üç taburda bir tabip ve cerrah bulunmuyor. Ezcümle taburların malı olan cerrah harp olan mevkiin tehlikesiz bir tarafında durup yaralıların alelacele yaralarını sarması gerekli halden iken Yukarıda zıkr olunan Eğrice bel muharebesinde yaralanın askere bakacak hiçbir tabip ve cerrah yok idi. Biçare mecruhlar kendi kendine su başlarına gidip yaralarını temizledikten sonra üç veya beş saat uzakta bulunan askeri hasta haneleriyle hilâli ahmer hasta hanelerine gidiyorlar idi.

Yıldız sarayının hatası, ordu kumandanlarının işlerine karıştıkları gibi seraserlik makamını dahi açık bırakıp kim ziyâde iş görür ise serasker olacaktır diye bir irade-i seniyye çıkardılar. İşte bu sebepten kumandanlar şaşırılmış idi. Hâlbuki seraserlik vazifesini Tophane müşiri Mahmut Celalettin paşa İstanbul'dan ifa edip kimseye kaptırmayacak idi.

Şıpka ordu-yı hümayununda otuz gün kadar bulunduğum müddette bir gün muharebesiz vakit geçmedi. Telef edilen Rusya askerinden dört bini mütecaviz tüfenk ve dört adet sahra topu iğtinam olunmuş idi. Moskoflar Bulgarlar ile beraber Yeni Zağra ve Kayacık demir yolları mevkuflarına ve Eski Zağra ile Kızanlığa kadar geldikleri sırada bu kaza ile köylerin kadın erkek ço-

luk çocuk İslâm ahalisinden katleydikleri nüfusun miktarı **on bin** kadar tahmin olunuyor fakat Süleyman paşanın ordusu da Rus ve Bulgarları buradan sürüp ta Şıpka balkanının öte cihetine kadar def ettiği esnada gerek İslâm katletmiş gerek Asâkiri İslâmiye ye kurşun atmış olan moskof ve Bulgarlar dan telef olanların miktarı da yirmi bini geçmiş idi. Şıpka ordusunun zahire ve mühimmatı Edirne ile Filibe den tertip olunarak her gün gönderilmekte idi. Fakat Edirne valiyi esbaki Ali paşa zahire ve mühimmatı harbiyenin sevk irsalinde pek ziyâde tekemmül etmemiş ve Bulgarlara hadlerinden ziyade yüz vermiş olduğundan Edirne valiliğinden azil edilmesi pek isabet olmuştur. Şıpka denilen meşhur balkanın Gabrovaya oradan Tırnovaya ve Piriştineye gider bir boğazı olup tam bu boğazın ağzında ve yüzü Kızanlık ordusuna nazır balkanın eteğinde Şıpka köyü tabir olunur ahalisi kâmilen Bulgar bin haneli bir köyü vardır. İşte kadimden beri asıl fesat ve isyan çıkarmış olan bu köydür. Bu köy Kızanlık kasabasına tabi olduğu halde şimdiye kadar Kızanlık kaymakamlığı ve ne de bir zaptiye neferini bile köylerine sokmamışlardır.

Buna da sebep köyün vergi ve aşar ve ağnam ve rüsumat-ı sairesi kaç kuruş ise onu köyün koca başıları derhal toplatıp taksim zamanından on beş yirmi gün evvel Kızanlığa götürerek sandığa teslim eyler ve köylerinde bir gûna anlaşmazlık, niza veya müşkilat zuhur ederse onu papazlar ve çorbabacılar kendi aralarında halledip işi asla hükümete düşürmezler ve bundan başka Rusya'dan mektep muallimleri ve papazlar celb edip fesad ve melanet öğretirler Bulgarları daima İslâmdan nefret ederler imiş. Evvela Han boğazından geçerek Zağralara ve Kızanlığa ve İslâm köylerine yayılan moskoflar ve Bulgarlar önüne gelen İslâm köylerini yakmak ve çoluk çocuk envayı mezalim ile katletmek

faciasını bu Şıpka köyü Bulgarlarının delaleti ile icra etmişlerdir. Süleyman paşa Zağraları ve Kızanlığı geri aldıktan sonra Şıpkaya geldiğinde bu köyü kâmilen yakırdı ve bu davranışında da pek isabet etti.

Zira mühim bir noktada fesat ve melanet ocağı olan böyle cesim bir Bulgar köyünün bulunması katiyyen caiz değil idi. Süleyman paşa bu köyün yerine bir İslâm köyü teşkilini münasip görmüş idi.

Bu Şıpka köyü zapt olunduğu vakit ahalisi balkana kaçıp kurtuldular köyün içinde Hulusi paşa bozgunluğunda moskof ve Bulgarlar tarafından alınan üç yüz kadar martini tufengi ve cephe sandıklarıyla pek çok asker karavanası ve bir hayli kadın erkek ve çocuk ve asker naaşları ve bir takım müfsidi havi moskofça kitaplar görüldü. Garibi şurasıdır ki, devletin postasını geçirmek için hazine-i celile bu köyün Bulgarlarına her sene on bin kuruş verir ve bunlar istediğini yapar iken şimdiye kadar Filibe mutasarrıfları ve Kızanlık kaymakamları bir kere olsun buraya gelip teftiş etmezler imiş.

Kızanlık ileri gelenlerinden papaz oğlu Dimitraki moskofların Kızanlığa hücum ve tasallutunda kendisi Rus binbaşısı forması

giyerek İslâm ahalisine icrayı mezalim ettirmek ve muhdaratı İslâmiyeyi açık gezdirmek gibi kabahattan başka Grandük Nikolayı alayı ile altından geçirmek üzere varoшта bulunan hanesi önüne muzafferiyet alameti olarak muntazam bir kapı yaptırdığı halde cenabı Allahın takdiri ve kaderi ki Süleyman paşayı ve Asâkiri Şâhâneyi o kapının altından mızıklarını çalarak alayı ile geçirdi.

Kulunuz artık İstanbul'a avdet etmek üzere Şıpka ordu-yı hümayunundan yaver-i harp hazret-i Şehriyari Miralay Hüseyin Bey ve Süleyman paşa ile beraber Kalofer boğazını geçerek yirmi saat ötede bulunan Filibe'ye geldim. Zikr olunan Kalofer kasabası iki bin haneli ve ahalisi sırf Bulgar epeyce mamur bir kasaba olup fakat kâmilten yakılmış idi. Buna da sebep Hulusi paşa Şıpka'daki istihkamatını terk ile birkaç süvari ile Filibe'ye firar ettiği ve arkasından taburları dahi gayri muntazam bir halde gittiği sırada bu Kalofer Bulgarları askere sadakat ve itaat göstermiş iseler de askerin bakiyesi olup geride kalan iki üç yüz perakende geçer iken bu biçareleri tutup envai eza ve cefa ile katl-ü idam ettikleri cihetle Süleyman paşa düşmanı oradan def ve tenkile muvaffak olduğundan buranın Bulgarları dahi firar ederek ahali-yi İslâmiye gelip karşılık olsun kabilinden olarak kasabayı yakmışlar idi.

Kasabanın kenarında yüz elli kadar İslâm Kıpti hanesi kalmıştır. Fakat bu biçareler kadın erkek çocuklarıyla beraber cümleten Bulgarlar tarafından katledilmiştir. Bu kasabanın beş saat cihet-i şarkiyesinde ahalisi İslâm ve Bulgar karışık Karlova kasabası olup burada dahi Bulgarlar ahaliyi İslâmiye'nin ekserisini telef etmişlerdir. Filibe'ye yaklaştığımızda Bulgar köylerine Süleyman paşa muhafız askeri ikame ile ahaliyi temin etmiş idi. Fakat bu köyler ahalisi düşmanın balkanı geçtiği vakit Filibe tarafından

asker ve toparımız beriye geçememek için köprüleri yıkmışlar ve ellerine geçen ehli İslâmı katletmişler idi. Daha sonra düşman balkanın öbür cihetine tard ve def edildiğinde yine Bulgarların tamamı emniyetli ve istirahatata nail ve ziraatlarıyla meşgul oldular.

Mamafih her an düşmanın gelmesine hazır oldukları tavır ve hallerinden anlaşılıyor idi. Şu yirmi saat yolda ve ötede bir yerde pek çok Rumeli İslâm delikanlıları tarafı devletten verilen tüfenkleri omuzlarında köyden köye dolaşıyorlar idi. Hatta Hüseyin Bey bunlardan bazılarını niçin muharebeye gitmeyip te buralarda serseri geziyorsunuz diye sual ettiğinde onlarda kumanda edecek kimse olmadığından ve muntazam halde bulunmadıklarından bahisle böyle başıboş gezmeğe mecbur olduklarını beyan ettiler. Çerkeslerde hemen bunlar gibi idi. Hatta bir gün Süleyman paşa Plevne den Osman paşanın def edip Şıpka ordusuna gelmiş olan üç binden ziyade Çerkes süvarilerinden bin kadarını toplayıp ta Gabrova üzerine sevk edemedi. Bunlar gayri muntazam olduklarından asla söz ve kumanda dinlemiyorlar içlerinden işe yarar pek çokları olup fakat uygunsuz takımları da az kaldı askerin ahlakını da bozacaklar idi.

Aydın ve Hüdavendigar ve Yanya ve Selanik vilayetlerinden gelmiş olan süvari ve piyade yedekleri Asâkiri Şâhâne gibi tabur ve alay tertibinde tanzim olunup zabitlerinin sözlerinden çıkmadıklarından bunlardan pek çok istifade olunur idi. Eğer Çerkesler Asâkiri nizamiye misillü intizam ve inzibat altına alınsalar külli istifade olunacağı dahi inkâr olunamaz fakat maiyet-i şahane çerkesi süvarisinden bir bölük Şıpka ordu-yı hümayununa gelmiş idi. İşte bunlar hakikaten pek çok işe yaradılar. Hatta bunlardan iki neferi Eğrice bel tepesinde şehit oldular.

Filibe'ye geldiğimizde bir takım katil ve

cani Bulgarlar divan-ı harpte sorguları yapılarak gerekli cezaya çarptırılmakta ve Şıpka ordu-yı hümayunundan Filibe ye gönderilen yaralılar hasta hanelere yatırılıp tedavi olunmakta idi. Şu muharebede Filibe ahalisi hakikaten malen ve bedenlen pek çok hizmet ettikleri gibi İslâm hanımları dahi hasta hanelere lazım olan eşyayı götürüp hasta hanelere kendileri gidip yaralıların yaralarını değiştirmek ve çamaşırlarını yıkamak gibi hizmetlerde bulunduklarından başka hanelerinden çorba ve et pişirip yaralılara götürürler ve eli olmayan ve ağır hasta bulunanlara kendi elleriyle yedirirler idi.

Bu hanımlar hasta hanelerden içeri girdiklerinde hastaların cümlesi aman valide ve hemşire diye çağırır bunlar dahi yanlarına giderek yaralarını sararlar idi. İşte bu hanımların hizmetlerine mükâfaten ve şevki gayretlerinin karşılığı olmak üzere birer madalya ihsan buyurulması istirhamını ihtiva eden bir arzuhal dâhiliye nezareti celilesine vermiş idim. ol veçhile sadır olan irade-i seniyye mucibince mezkûr madalyalar ihsan buyurulmuştur.

Filibe de üç dört gün kalıp Edirne ye geldim. Burada dahi hasta haneler epeyce muntazam olup İslâm ve Bulgar muhacirleri pek çok idi.

Vali-i velayet Ahmet Vefik paşanın mahkûm olan Bulgar asilerini cezalandırması eski vali İbrahim paşadan memnun olmayan ahalinin ümitsizliğini arttırmış idi. Burada dahi beş gece kalarak İstanbul a avdem eyledim.

Şu üç ay zarfında vuku bulan seyahatımda gördüklerim ve malumatımın hülasası Varna da bulunan fırka-yı nizamiye Asâkiri Şâhâne ve istihkamat-ı cesime ve hasta haneler ve idare-i askeriyenin intizamı pek yolunda ise de Şumnu ve Hezargrad fırka-yı hümayunları burası kadar intizam-

da değil idi. Zira bu iki fırka dan herkes şikayet ediyordu. Tuna valisi Kayserili Ahmet paşanın idaresi herkes den işitilip sebat ve gayreti şâyânı takdirdir.

Şıpka ordu yı hümayununda bulunan bütün beyler ve subaylar ve askerler Süleyman paşadan tamamen hoşnut oldukları ve kendisinin ise durmayıp edavat-i harbiye ve mühimmatı askeriyenin celbiyle meşgul olduğu görüldü.

Ezcümle yukarıda arz ve ifade eylediğim Kızan kasabasıyla Şıpka köyüne ve ahalisi kâmilten Bulgar olan veya karışık bulunan karye kasabalar bağlı oldukları mutasarrıflık yahut kaymakamlıklardan ara sıra bir memurun gidip teftiş eylemeleri ve bir takımı moskof ve Bulgar müfritlerinin istedikleri gibi gezip Bulgarları başiboş bulup fesad ve iğfal eylemeleri sebebiyle cennetten bir numune olan Rumeli kıtasını akıbet şu hale getirdiler. İşte buraları gerçekten mucibi teessüftür.

Öteden beri inşa olunacak kiliselerin planı şekli yüksekliği hakkında müsaade-i seniyye-i havi işar buyurulan ferman-ı alilerde açık olarak belirtilmiş iken hükümet memurları tarafından buna dikkat olunmayıp Bulgarlar kiliseleri istedikleri gibi yapmışlardır. Hatta Süleyman paşanın Yeni ve Eski Zağralar ile Kızanlık kasabalarını ve Şıpka köyünü düşmandan istirdat ettiği sırada buralarda bulunan büyük ve sağlam kiliselere Bulgar eşkiyaları gizlenerek dört taraftan inşaatı sırasında özellikle tasarlanan mazgal delikleri hemen açılıp Asâkiri Şâhâne üzerine yağmur gibi tüfenk kurşunu yağdırılmış ve zikr olunan kiliselere atılan altı ve sekiz fontluk top tanelerinin asla ve kata tesiri olmamıştır.

İşte mahalli memurların siyasetinden birisi şu kiliselerin inşaaı sırasında fermanı ali haricinde yapısında bazı değişik-

liklerin olması ve bir başka maksada sahip olmak olmak üzere inşalarına mahalli memurların sebep oldukları hatırlanıyor. oluyor. Ve yine bunların eseri olarak her Bulgar hanesinde silahın envai bulunuyor idi.

Aya-Stefanos (Yeşilköy) Anlaşması ve Berlin Kongresi

24 Nisan 1877 tarihinde başlamış olan Türk, Rus savaşının sonucu Süleyman paşanın ve Gazi Osman paşanın yiğitçe direnmesine rağmen yukarıdaki rapordan da anlaşılacağı üzere üst üste yapılan büyük strateji hataları ve zamansız tasarruflardan dolayı savaş kaybedilmiş tüm balkanlarda büyük bir trajediye sebebiyet verilmesiyle Rus orduları İstanbul önlerine Yeşilköy sahasına kadar gelmişlerdi.

Araya büyük devletlerinde girmesiyle 3 Mart 1878 tarihinde sonuçları Türkiye için büyük felaketlerin habercisi olan Yeşilköy anlaşmasına varıldı. Bu anlaşmaya göre bağımsız bir büyük Bulgaristan ortaya çıkmış oluyordu.

Ancak öteki büyük batı Avrupa devletleri ve özellikle İngiltere büyük bir Bulgaristan'ın ortaya çıkmasına razı olmadılar ve Osmanlı devleti ile Rusya arasında olan bu anlaşmayı tanımadılar ve Berlin'de bir kongre toplanmasını sağlamaya çalıştılar.

İngiltere hükümetinin aktif girişim ile 13 Haziran 1878 tarihinde Yeşilköy anlaşmasını yeniden gözden geçirmek için Berlin'de bir kongre toplandı. Bu kongre çok kısa bir sürede çalışmalarını tamamladı ve Türk – Rus savaşının neticesi olan Yeşilköy anlaşmasının yerine yeni kararlar çerçevesinde Berlin anlaşmasını ihdas etti. Bu anlaşmaya göre Tablo şöyle idi:

Rusya Asya bölgesinde Türkiye topraklarından Ardahan, Kars ve Batum'u elinde tutacaktı. Türkiye'nin Avrupa topraklarında

ise bir Bulgar prensliği ihdas edilecek (Tuna ile koca balkan arasında), Filibe de Sultan'a bağlı bir Doğu Rumeli vilayeti kuruldu, Edirne ve Makedonya Türk toprağı olarak kalacaktı, buna mukabil, Niş, Varna, Pirost Sırbistana, Kuzey Dobruca bağımsızlığını kazanan Romanya ya, Epir bölgesi ile Teselya bölgesi Yunanistan'a, Bosna Hersek'i idare ve işgal etme yetkisi ise Avusturya ya verildi.

Böylece sömürgeci Batı Avrupalı devletler Ruslarla Türkleri kıyasıya ve zalimane savaştırıyorlar on binlerce insan hayatını kaybediyor ve yüzbinlerce insan yerlerinden ve yurtlarından muhacirliğe düşüyor, masa başında siyaseten ve maddeten hem Osmanlı ve hem de Ruslar kaybediyorlardı.

SüleymanPaşa'nınTutuklanması ve Muhakemesi

Daha önce de arz olunduğu gibi bu savaşta orduların İstanbul'dan kumanda edilmesi komutanlar arasında anlaşmazlık çıkmasına ve hoşnutsuzluk yaratmasına sebep olduğu gibi, Rusların ordularının eksiklerini ikmal hemen ikmal etmeleri ve imdat kuvvetlerini hemen alarak ordularını kuvvetlendirmelerinin yanında Türkler İstanbul la haberleşme yapacak, merkezin onayını alacak v.s gibi gereksiz zaman kaybıyla uğraşmaktaydılar.

Süleyman paşa öteden beri İstanbul'un bu davranışına karşı çıkmaktaydı. Baş kumandanlık görevini İstanbul Süleyman Paşa'ya tevdi ederken güya askeri meclis de dâhil olmak üzere hiç kimsenin baskısı olmaksızın hareket edebileceğini söylüyordu.

Az zaman sonra durumu hiçte böyle olmadı, İstanbul'dan emirler gelmeğe başladı. Süleyman paşa Plevne kuşatmasının bütün ağırlığıyla devam ettiği bir zamanda Osman paşa ile bir türlü haberleşme sağla-

yamıyor, Plevne konusunda Süleyman paşaya İstanbul'dan emirler yağmaya devam ediyordu.

Baş komutan sıfatıyla Süleyman paşa dönemin Sadrazamı Ethem Paşa'ya uzun bir telgraf ile durumu bildirdi. Az zaman sonra Gazi Osman paşanın Plevne kuşatmasını yarma harekâtı sırasında yaralanmasıyla esir düşmesi sonucu Plevne nin düşmesi İstanbul da büyük bir şaşkınlık yarattı ve mevcut askeri meclis dağıtılarak yerine ömründe hiç savaş görmemiş komutanlardan oluşan bir komisyon ihdas edildi.

Bundan daha vahim bir şey oldu, özellikle Zağra hezimetıyla binlerce Türk'ün perişan olmasına sebebiyet veren Rauf paşa Serasker tayin edildi. Süleyman paşa Rauf paşayı hiç sevmediği ve hatta düşmanı saydığı için uhdesinde bulunan baş komutanlık görevinden istifasını verdi.

Gerek padişah ve gerekse sadrazam Ethem paşanın ısrarları neticesinde istifasını geri almak zorunda kaldı. Türk ordusunun durumunun hiçte iyi olmadığını bilen Süleyman paşa, şifahi olarak durumu kendi ağzından hem padişaha hem sadrazama anlatmak için İstanbul'a gelmeğe izin istedi. İstanbul'a gelme müsaadesi alan Süleyman paşa Varna dan vapura binmek üzereyken Rauf paşa dan Sofya ya gitmek üzere emir aldı. Bu emri dikkate almayan Süleyman paşa yanına dört tabur piyade ve bir kıta top alarak İstanbul'a hareket etmek üzere vapura bindi.

Süleyman paşanın böyle yanına asker olarak İstanbul'a gelmesi padişahı oldukça şüphelendirdi.ve paşaya hemen İstanbul'dan geri dönmesini emretti. Paşa bir gece bari olsun ailesini görmeğe müsaade istedi ve istediği müsaadeyi de aldı. Aynı gün huzura kabul edildi paşa bütün meseleyi padişaha anlattı. Padişah kendisinden sadakat talebinde bulundu. Bu itimatsızlığa son derece

üzülen Süleyman paşa, açık kalple kendisine güvenilmediğini görerek böyle bir vazifede bulunmasının bir manasının olmadığını belirtti ancak padişah fikrinde ısrar ederek paşayı kendisine güveniyormuş gibi davranarak 500 lira ihsanda bulunarak birinci derece Osmani nişanı ile taltif etti.

Bunun üzerine Süleyman paşa İstanbul'dan ayrılarak Sofya ya hareket etti. Paşa Sofya ya vardığında gördü ki, Ruslar Sofya yolunu kesmişler, daha kuzeyde bulunan Türk birliklerini hem erzak sız ve hem de mühimmatsız bırakmışlardı.

Süleyman paşa, bütün kuvvetlerin Sofya ya geri çekilmelerini emrediyor bir taraftan'dan yapmış olduğu işler hakkında İstanbul'u bilgilendiriyordu. İstanbul'dan Serasker Rauf paşa göndermiş olduğu bir takdirnamede Süleyman Paşanın Balkan hattını sonuna kadar savunmaya memur edildiğini bildiriyordu.

Bunun üzerine paşa, Sofya ya bir kumandan vekili bırakarak Edirne de savunma hattı kurmak için Edirne'ye geldi ve çalışmalarına başladı. Bunu haber alan Serasker Rauf paşa Süleyman paşa ya hemen Edirne yi terk edip Genel komutanlık merkezini savunma hattının başka bir yerinde telgraf hattının bulunmadığı Otluk köyüne nakletmesini istiyordu. Süleyman paşa ise Edirne'nin savunma için merkez olmasında ısrar ediyordu. Bunun üzerine bizzat padişah paşayı makine başına davet ederek azarladı.

Bugörmüş olduğu muameleye fevkalâde üzülen Süleyman paşa böyle bir merkezde bulunmanın önemli olduğunda ısrarını devam ettirirken aksi halde istifa etmek mecburiyetinde kalacağını padişaha bildirdi.

Bütün ısrarlara rağmen Süleyman paşa kuvvetleri Edirne'den Zağra'ya hareket ettirilmiş; yapılan savaşta Ruslar galip gelmiş, Edirne yolu ve hatta İstanbul yolu Ruslara açılmış oluyordu. Nitekim Edirne Rusların eline geçmişti.

Meclisi Ayağa Kaldıran ve Aynı zamanda Dağıtılmasını Sağlayan Telgraf

Edirne'nin düşmesi karşısında her şeyin bittiğini anlayan paşa, deniz kuvvetlerinden hemen iki zırhlı gönderilerek Çanakkale'nin savunulmasını ve bu suretle Boğaz'ın Rusların eline geçmesinin önlenmesini istiyordu İstanbul'dan. Paşa'nın bu isteğine olumlu cevap verilmişse de günler geçmesine ve Rusların ilerlemesine rağmen bir türlü zırhlılar gelmiyordu. Bunun üzerine Süleyman paşa daha fazla dayanamayarak Mabeyn-i Hümayuna uzun bir telgraf çekmişti. Bu telgrafın metni aynen şöyledir:

“Rusların külliyetli asker sevk etmek üzere oldukları güvenilir kaynaklardan haber alınmıştır. Dün gece Mariz limanında bir ufak vapur dolaştığı da görülmüştür. Rusların Mariz körfezine torpil dökmekte olduğunu hissediyorum karada birçok askerimiz ve İstanbul da donanmamız varken, düşmanın yanı başımızda ve gözümüzün önünde torpil dökmesi ve elimizde bulunan Mariz limanına yani istihkamımızın sol başına karakol koyacak bir sefinemizin bulunmayışı da ağlanacak fecâyî'dendir. Zırhlı istiyorum göndermiyorsunuz. Bu durumda bir gün Kale-i Sultanîye ye çok miktarda Rus askeri geçtiğini haber alacaksınız. Bu telgrafname'nin size erişmesinde zırhlı göndermezseniz ben kendimi halen bulunduğum memuriyetten düşmüş sayacağım. Hasılı iki güne kadar zırhlı gelmediği halde istifa ediyorum. Kumandayı kime verirsiniz veriniz. Din ve vatan kardeşlerimi gözümün önünde eli bağlı düşmana teslim edemeyeceğimi ve buna razı bulunanlardan olmadığımı arz ve istifay-ı lütfu merhamet eylerim. 2 Kanun-u sani sene 1293”

Bu telgraf nasıl olmuşsa Selanik Mebusu Mustafa Bey'in eline geçti ve Mustafa

Bey'de bu telgraf metnini Meb'usan Meclisinin toplantısında ayağa kalkıp gözyaşları içinde okudu. Bunun akabinde çok etkilenen meclis, Serasker Rauf paşa ile Bahriye Nazırı Said Paşaların azledilmesi, muhakemeye sevk edilmelerine ve Rauf paşanın Meclise bilgi vermek üzere çağırılmasına karar verdiler.

Çok geçmeden Serasker Rauf paşa bu haberi duyunca hemen padişahı bilgilendirmek için huzura koştu. Padişaha Süleyman paşanın meclisi alt üst ettiğini ve yanına bazı su götürür ifadelerde katarak Süleyman paşa ya zaten güvenmeyen padişahın evhamını iyice attırmış oldu.

Padişah da Meclis-i Mebusanın dağıtılmasını, Süleyman paşa'nın da Geliboluda tutuklanmasını emretti. Bu kararın alınmasında şüphesiz Rauf Paşa'nın Süleyman Paşa'ya duymuş olduğu kin ve garazın payı büyüktür.

Süleyman paşa telgrafı yazıp gönderdikten beş gün sonra da istifasını gönderdi. (7 Kanun-u sani 1293)

Bu arada Rusların ilerleyişinde endişe eden İngilizler donanmalarının bazı gemilerini Çanakkale ye sevk etmişlerdi. Çanakkale ye gelen bu gemilerin birinden bir İngiliz amirali sahile çıkıp Süleyman paşayı ziyaret etmişti. Paşa, bu İngiliz amiralinin ziyaretine iade-i ziyarette bulunduğu bir sırada

Serasker Rauf paşa'nın 16 Şubat 1878 tarihli tezkeresiyle tutuklanması talep ediliyordu. Bu tezkereyi Bir Türk zırhlısının süvarisi ve iki asker getirmişti. Süleyman Paşa tezkereyi aldı ve ayakta okudu tezkerede:

“Harp Ordu-yı Hümayunlarında kumandanlık memuriyetiyle bulunduğunuz zamanda vukua gelen muharebelerde görülen kötü hal ve hareketinizin ve buna ait hususların Divan-ı Harb-i Mahsus'da tetkik ve tahkiki için mahkeme altına alınmanız havas-ı vükela kararıyla mukteziy-i irade-i seniye'den olup... ol vakte kadar emsaliniz misillü bir mahalde ikametiniz

lazım gelmiş ve şimdilik Kale-i Sultaniye de ikametiniz emr-ü ferman cenab-ı padişahi” olduğu bildirilmekteydi.

Süleyman paşa, zırhlının yaveri İsmail Bey'e:

Şu karşı gemide bulunan İngiliz amiralinde iade-i ziyaret borçluyum, sandan de beni bekliyor, önce gidip borcumu öder ve döndüğümde Mabeyin Başkatibine bir telgraf yazarım ve onun karşılığını aldıktan sonra ona göre hareket ederim dedi.

Kendisini bekleyen sandala binerek İngiliz gemisine doğru hareket etti. Paşa, gemiden döndükten sonra tutuklamak için gelen Yaver İsmail Bey ve arkadaşları paşaya gelerek zırhlıya binmesi için acele etmesini söylediler, paşa, İstanbul'a telgraf gönderdim, yarın sabaha kadar beklemlerini bildirdi. Yaver İsmail Bey bunu dinlemeyip ısrar edince Süleyman paşa yaverleri vasıtasıyla bu adamları kapı dışarı attırdı.

17 Şubat 1878 tarihinde tutuklanma emirini alan Süleyman paşa, 18 Şubat 1878 sabahı İstanbul'dan gönderilen zırhlıya binerek iki saat yolculuktan sonra Kale-i Sultaniye'ye getirilerek burada kale muhafızı Hüseyin paşa'ya teslim edildi.

Hüseyin paşa kendisini muhafızlık dairelerinde bir odaya hapsetti Süleyman paşa hiç kimseyle görüştürülmüyor, konuşturulmuyor ve hatta ailesine bile mektup yazması yasaklanmıştı.

28 gün burada tutuklu kaldıktan sonra paşa, 17 Mart 1878 tarihinde Taşkışla da komutanlık odasına hapsedildi ve kapısının önüne ve penceresinin altına silahlı süngülü muhafızlar yerleştirildi.

Bir sene kadar devam eden sorgulama ve muhakemeden sonra 4 ocak 1879 tarihinde rütbesinin sökülmesine ve altı sene müddetle sürgünde kalmasına dair hükmü örfi bildirilmiş ve mahkeme kararının tebliğ tarihinden bir buçuk ay sonra Bağdat'a sürülmesi kararlaştırılmıştır.

Padişahın iradesi tebliğ olunan Süleyman Paşa'nın ailesiyle ancak bir gece görüşmesi için müsaade edilmiş ve sonra İstanbul kumandanı Adil paşa tarafından Sirkeci'ye getirilen Süleyman paşa aynı gün Bir Fransız vapuruna bindirilerek İskenderun yoluyla Bağdat'a sürgün edilmiştir.

Fransız vapuruyla İstanbul'dan Halebe gelen Süleyman paşa burada kendisine katılmak için yola çıkan eşi ve çocuklarını beklemiştir. Bu esnada kendisine hürmeten misafir muamelesi yapan Halep Valisi Kıbrıslı Kamil paşa İstanbul'a jurnallenmiş olmalı ki, 22 Mart 1879 tarihinde valilik görevinden azledilmiştir.

Sürgün Hayatı ve Bağdat

Bağdat'a bin bir meşakkatle ulaşan Süleyman paşa, Bağdat jandarma alay komutanının evine misafir edilmiştir. Bu sırada

Ordu müşiri Hasan Fevzi paşa ve Bağdat valisi de Eski Diyarbakır valisi Nurettin paşa idi. Her iki paşa da Süleyman paşa ya soğuk ve mesafeli davranmışlardı. Süleyman paşa Umdet-ül Hakayık isimli eserinde bunlardan şöyle bahsetmektedir.

“Bunlardan birincisi müriüvvetkar, meziyetşiar bir merd-i şefik, ikincisi küçük yaştan beri ömür geçirdiğim makam-ı dâder bir sevgili refik idi. İhtimal ki bu iki zat da bir kuvve-i mütehakkimenin taht-ı tesirinde bulunuyorlar”

Paşa, Bağdat da ilk zamanlarında geçim hususunda biraz sıkıntı çekmiş ise de Ekim 1882 senesinde kendisine bağlanan 7.500 kuruşluk emeklilik maaşı ile sıkıntısız yaşamıştır.

Sürgün yerinin değiştirilmesini veya affını defalarca istemesine ve müracaat etmesine hiç cevap verilmediği gibi arayan soran dahi olmamıştır.

Bu konuda önemine binaen 1880 tarihinde çok sevdiği mektep arkadaşı Namık Kemal Bey'e yazmış olduğu bir mektubunda

“.....Doğrudan doğruya zat-ı şahane neye bir telgraf çekeyim diyorum; bir de düşünüyorum ki kimde kime şikayet edeceğim; hem Bağdat'a da Divan-ı Harp edepsizlerinin zorla kabul ettirilen kararlarıyla gitmedim ya! O rey'i mübarek bizzat kendisinden sadır oldu; ta'yin-i mahal bizzat padişahın kendi almış olduğu bir karardır.” Diye ilave ediyor.

Süleyman paşa bu fikirde olmasına rağmen ve padişahın ne yapabileceğini az buçuk bilmesine rağmen yine de gerek bizzat padişaha veya yakınlarına müracaat eylemekten geri durmamış ancak tüm bu müracaatlarına hiçbir olumlu cevapta alamamıştır.

Sürgün hayatında büyük bunalım içinde olan Süleyman paşa, bu af isteme çabalarıyla havanda su döğmüştür. Hatta kendisi

Bağdat da adım adım takip bile edilmiştir. Her insanın içinde bulunduğu şartlara isyanı kabilinden bazen paşa, yüksek perdeden atıp tuttuğu hallerde oluyordu.

Nitekim 1884 yılında Bağdat valisi olan Takiyüddin Paşa İstanbul'a şifreli bir telgraf çekerek “Süleyman Paşa'nın halk arasında fesat çıkararak hükümet yönetimini zor duruma düşürdüğünü beyanla başka bir yere nakledilmesini dahi istemiştir.

Bu teklif dahi İstanbul tarafından hiç dikkate alınmamış, Takiyüddin paşa valilikten uzaklaştırılmıştır. Paşa 1886 senesinde kendisinin sindirim sistemi rahatsızlığı dolayısıyla bir sağlık kurulu tarafından muayene ve tedavi edilmesini bu hususta çok ağrı çektiğini beyan ediyor, şifreli bir telgrafla ordu müşirliği Seraskerlikten bu hususta ne yapılması gerektiğini sorumuşsa da paşanın bu sağlık konusundaki müracaatına da hiçbir önem ve cevap verilmemiştir.

Hastalığının artması ve ağrıların çoğalması üzerine paşa, 1887 senesinde 6. Ordu müşiri Hidayet paşadan kendisinin muayene ve tedavi ettirilmesini istedi. Hidayet paşa, erlikten müşirliğe kadar kendi gayretleriyle yetişmiş cesur, seciyeli bir askerdir. Süleyman paşanın dilekçesini bir doktorlar heyetine havale etti. Paşanın muayenesi sonucunda doktorlar ortak bir rapor hazırladılar; bu rapora göre paşa, sağlık durumu açısından sıcak iklim dışında daha mutedil bir ülkede kalmasının gerekli olduğu özellikle tavsiye ediliyordu.

Bu çabadan da bir sonuç elde edilememiştir.

Divan-ı harp tarafından kendisine verilen 6 yıl sürgün cezası sürgün yeri olan Bağdat da sona erdikten sonra Süleyman paşa 1887 tarihinde İstanbul'a telgraf göndererek rütbesinin geri verilmesini ve affını bir kere daha isticram etmiştir.

1889 yılında çok ağır bir şekilde hastalanan paşa, 40 gün yataktan çıkamadan

yatmış ve bir hayli zayıflamış ve halsiz düşmüştü. Kendisinin Dicle nehri üzerinde çalışan Umman-ı Osmani vapurlarından biriyle Bağdat'a tekrar geri dönmek şartıyla bir gezinti yapmak üzere Ammare ye kadar sefere katılmasına müsaade istemişse de buna da bir cevap alamamıştır.

1891 yılında paşa annesinin vefatı münasebetiyle ailesinin büyüksüz kaldığını ileri sürerek Irak ve diğer Arap memleketlerinin dışında bir yere naklini istemişse de bu Süleyman paşanın netice hâsıl etmeyen son başvurusu olmuştur.

Paşanın Ölümü ve Mezarı

Annesinin vefatı münasebetiyle padişaha çekmiş olduğu son telgrafından takriben 8 ay sonra Sürgün hayatındaki çileli günleri dolan Süleyman paşa 54 yaşında 7 Ağustos 1892 yılında Allahın rahmetine kavuşmuştur.

Paşanın mezarı İmam Musa Kâzım Hazretlerinin camii içindeki Ebu Yusuf Mescid-i şerifinin girişinde sol tarafta gömülmüştür.

1910 senesinde Bağdat Valisi bulunan büyük Türk edibi Süleyman Nazif Bey Süleyman paşanın kabrini bulmuş yaptırmaya başlamış ve bir tören düzenlemek istemiş ve o törende okuyacağı konuşmayı dahi hazırlamış ve fakat mezarın yapımı işinin uzaması ve yetişmemesi sebebiyle bu kendisine nasip olmamıştır. Süleyman Nazif Bey bundan üzüntüyle bahsederken **“Abdulaziz’in tahttan indirilmesine sebep olan o Arslan gibi Sultan’ın hayat-ı zatiye ve tarihiyesine hıyanetleriyle kasteleyen yalnız Mahmut Nedim Paşadır”** der

Büyük Türk edibi Süleyman Nazif, **“Batarya ile Ateş”** isimli eserinde **“Sultan Orhan’ın necip evladı Süleyman Paşa’dan başka ve ondan sonra ismi Türk çocuk-**

larının hafızalarında şükranla yer alacak Türk ulularından” biri: **“Maârif ve hamiyet-i milliyemizin evliyalarından biri”** diye takdim ettiği Süleyman paşa için şöyle söyler:

“Bu âlim ve fedakâr Türk’e bir kısım muasırları pekçok fenalık etmişti. Korkarım ki gelecekler de nankörce bir unutkanlıkla bu zulümlere ebediyen katılır, ortak olurlar”

Yine Süleyman Nazif Bey, **“Namık Kemal”** isimli bir yazısında Süleyman Paşa’nın Bağdat’a sürgün edilmesi sırasında kendisine uzunca bir manzum mektup yazan Şair Deli Hikmet Bey’in manidar şu üç mısraını da yanan yüreklerin acısını dindiren bir tesselli iksiri olarak takdim eder.

Düşün bir kere: Mazlum olmasan ey mihnet-i yekser,

İrrak’a aldırırmıydı seni evlâd-ı peygamber

Vatan hoşnut senden hâzır ol bezm-i mükâfâta!...

Kılıcı, kalemi, Türk Tarihi, Türk Dili ve Grameri üzerindeki hassasiyeti ve milli görüş ve düşünceleriyle Türk Milliyetçiliğine büyük hizmetleri dokunmuş bu büyük Türkçü’yü ölümün 120. Yılında rahmet minnet ve sevgiyle anıyoruz ve anacağız.

Süleyman Paşa’nın Muhâkemesi

22 Nisan 1878 tarihinde Süleyman Paşa’nın Taşkışla da tutuklu bulunduğu odaya İbrahim Paşa ile sorgu hakimi İzzet ve sorgu katibi Hakkı Efendiler geldiler. Divan-ı Harp tarafından sorgusunu almaya memur edildiklerini beyan ettiler.

Daha önce Rauf, Necip ve Şakir paşalar tarafından hazırlanmış olan soruları sormaya başladılar:

Soru:- İsm-i âliniz ve babanızın ismi ve yaşınız ve doğum yeriniz ve neresidir?

Cevap : Adım Esseyid Süleyman Hüs-nü, babamın adı Esseyid Mehmed Halid yaşıım kırk ve doğumum İstanbul'da Süleymaniye de Molla Gürani Mahallesidir.

Soru-: Sanatınız nedir?

Cevap-: Askerliktir

Soru-: Rütbeniz ve mahalli neşetiniz nedir?

Cevap-: Rütbem müşir ve mahalli neşetim Mekteb-i Fünûn-u Harbiyedir.

.....

Ayrıca muhakemenin ilerleyen safahatında muhakeme azalarından bulunan Ali Nizami Paşa'nın mahkemede kendisine yöneltmiş olduğu sorulara vermiş olduğu cevaplardan da İstanbul'un kurmay heyete doğrudan komutanları da aşarak emirler vermesinden ve müdahale etmesinden rahatsız olduğunu beyan etmiştir. "Süleyman paşa muhakemesi isimli kitaptan bu konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Ali Nizami paşanın sorularına merhumum vermiş olduğu savunma cevaplarından bazılarını sunuyoruz:

Ali Nizami paşa – Okunan telgrafların bazılarında zatınız Mehmet Ali paşa hazretlerinin kumandası altında olduğunuz anlaşılıyor; Mehmet Ali paşanın kumandası altında mı idiniz?

Süleyman paşa - Bu "Kumandası altında" mı? Tabirinden kastınız nedir?

Ali Nizami paşa – Telgrafların bazısına göre müstakil kumandan ve bazılarına göre de Mehmet Ali paşanın kumandası altında olduğunuz görülüyor; buna dair size verilmiş bir emir var mıdır? Burasının izahını rica ederim.

Süleyman paşa – Mehmet Ali paşa hazretlerine bağlı olmamızı zannederim, merkez-i saltanattan yazmışlar. Lâkin bendenize öyle mevzu bir şey yazmadıkları için

kendimin Mehmet Ali paşaya bağlılığı yalnız bendenizin Hersek kumandanı bulunduğum zamanda Mehmet Ali paşanın bendenize olan bağlılığı kabilinden addederim; hatta bu bağlılığın derecesini Başkumandanlık makamından sual eylediğim zaman, yine bir kesin cevap alamadım.

Halbu ki bendeniz gerek Mehmet Ali paşa ve gerek Gazi Osman paşa hazretlerine bütün hareketimi her an yazar idim. Onlar da bendenize yazarlar idi. Hususiyle bu Ferdiç, Han ve Şıpka hareketi, Mehmet Ali paşanın göstereceği kolaylıkla başa çıkabileceğinden kendilerinin her bir emri ihtarını dinlemek mecburiyet-i tabiyesinde idim.

Şimdiye kadar ki: Mehmet Ali paşa bir taraftan telgrafla ihtar yazdığı gibi, diğer taraftan da Başkomutanlık makamından resen emirnameler gelir idi. Hatta bendenizin Şıpka kumandanlığı zamanında idi ki açığatan resen buyrulduklar da göndermişler idi. Bu cihetçe kaideten lazım gelen irtibatımızı, bendenize göre her vakit kendilerine müracaatla muhafaza ettim.

Şu kadar ki: İstanbul'dan doğrudan doğruya aldığım emirler hükmünü nakis eder bir şey tebliğ eyledikleri halde bunu İstanbul'a yazınız da bir karar verilsin daha sonra icra edelim, bana mesuliyet yüklemeyiniz, dediğimde varittir. Mehmet Ali paşa hazretlerinin iddia ettikleri gibi hiçbir vakit kendilerini tanımamazlık etmedim; suali alinizin menbağı da belki odur.

Ali Nizami paşa – Hayır efendim, sualimin sebebi: Telgrafların mealleri, bizzat kumanda altında olduğunuz vakit ile, olmadığınız vakit bir değildir.

Süleyman paşa – Bendenizin kumandası altında olup olmadığımı makam bilir, ondan sual buyurun.

Ali Nizami paşa – Bu cihetle kumandası altında değilmişsiniz demek oluyor.

Süleyman paşa – İşte irtibatımı söyledim.

Ali Nizami paşa – Öyle ise kumandası altında bulunduğunuz anlaşıyor...

Süleyman paşa – Değilim de değil.de

Ali Nizami paşa – Görev itibarıyla yalnız bir irtibatınız var...

Süleyman paşa – İstanbul bizi Mehmet Ali paşa hazretlerine ne suretle telgraflarla rabt eyledi ise, Mehmet Ali paşa hazretlerine de o yolda bağlıyız.

Ali Nizami paşa – Bunu bilmek mahkemece pek mühim bir şeydir: Eğer kumandası altında iseniz, telgrafların ahkâmı başka türlü olur.

Süleyman paşa – Mehmet Ali paşa hazretlerinin yazdıklarını icraya mecbur idim. bana dediler ki: “**Mehmet Ali paşa sana emir verse dinleme**” lâkin doğrudan doğruya İstanbul emir gönderiyor idi, Mehmet Ali paşa hazretleri de veriyor idi, biz onları yekdiğerine Tefvik edip icraya çalışıyor idik.

İstanbul’a: “**Bana Mehmet Ali paşa emir veriyor, siz yazmayın**” demek haddi istidatım haricinde idi. Cereyan eden hal böyle; Mehmet Ali paşa ile olan bağlılığımızı siz tefrik ediniz. Verilen emirler öyle – yalan söylemiyorum – telgraflar öyle; belki ikisi-

nin de kumandası tahtında imişim... Eğer Mehmet Ali paşa hazretlerinin kumandası tahtında imiş isem, İstanbul’dan bana doğrudan doğruya emir etmemeli idiler; bana o emir etmeli idi.

Halbu ki öyle olmadı; Dede ağacına çıktığım vakitten beri hem Mehmet Ali paşa, hem İstanbul emir veriyor idi.

Ali Nizami paşa – Eğer kumandası altında iseniz, telgrafların ahkâmını icraya mecbursunuz; yok değil iseniz, ol vakit telgrafların mealleri ihtarat nevinden olduğundan, kabul edip etmemekte muhtarsınız.

Süleyman paşa – Aksi tarafı var bir tarafı iltizam etmeğe bakmayınız, hakikatı hale bakınız, iki taraftan da bana emir geliyor... Ben onu söylüyorum; kimin kumandası altında olduğumu siz tayin ediniz. İmkânların müsait olduğu mertebede gelen emirleri icraya çalışır idim.

Ali Nizami paşa – Bunun için sordum.

Süleyman paşa – Sualinizin sebebini anladım; lâkin matlup veçhile benden cevap alamazsınız; bendeniz eğer Mehmet Ali paşa hazretlerinin kumandası altında isem, merkezi saltanattan doğrudan doğruya bana emir edilmemeli idi.”

KAYNAKÇA

- 1- Balkan Harbi Tarihi, Aram Andonyan, çeviren: Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975
- 2- Süleyman Paşa, Hayatı ve Eserleri, Dr. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988
- 3- Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, M.Türker Acaroğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara, 1988
- 4- Süleyman Paşa Muhakemesi, Süleyman Paşazade Sami, Askeri matbaa, 1928
- 5- Süleyman Nazif, Batarya ile Ateş İstanbul 1335
- 6- Yıldızın Hatası, Devlet-i Aliye Rusya Muharebesi, İstanbul, 1324
- 7- Süleyman Nazif, Namık Kemal, İstanbul 1340

I. Dünya Savaşı Yıllarında Pan-Turanizm

Terc. Dr. Hilmi Özden

T. Lothrop Stoddart

Modern Avrupanın esas dinamiğini milliyet fikri oluşturur. Ancak, 19.yy'ın ilk yarısından itibaren Avru-panın bakış tarzı biraz daha globalleşerek, milliyet kavramı erken terk edilerek, milliyetçilik daha yaygın hale gelmiştir. Yeni gelişen milliyetçilik anlayışı, Avrupa halklarının eski merkezleriyle sınırlı kalmasına rağmen, batılı fikir akımlarının yayılmasıyla, en ücra alanlarda hayat bulmakta gecikmedi. Bu alan, başta Balkanlar olmak üzere, son yüzyılın (19. yy) bitmesinden önce, Asya'ya doğru yayılarak, yeni bir hayat alanı buldu. Bundan hareketle, Genç Türkler başta olmak üzere, genç Mısır, Pers ve Hindistandaki mil- liyetçi hareketler ve Çin devrimi gibi olgular, Asya'nın millî uyanışın ilk dönemlerinin ürünlerinden oldu. Bu arada " kutsal savaş" (I. Dünya savaşı) çağrısına Arap dünyasının çekingen ve soğuk davranması, Mekke şerifinin (Şerif Hüseyin) ayaklanmasıyla, Arap milliyetçiliği hızlı seyri, Batı'nın saldırıları, Türklerde karşı hareketin gelişimini uyarırken, Macaristan'da teorik temelleri atılan Turanizm, entelektüel ve politik bir zemin kazandı.

Anahtar Kelimeler

Pan-Turanizm, Macaristan, Avrupa ırkçılığı

Pratikte insanların ne oldukları değil, ne düşündükleri önemlidir. Her ne kadar bu basit gerçek ihmâl edilse bile, yine de hayati bir önem arzeder ki, bunun için Av-rupa savaşı bir anlamda yarış olarak kabûl edilmekle, bu savaş (I. Dünya savaşı) buna çarpıcı bir örnek teşkil eder.

Etnologlar, paliolitik hayattan ve Asya- tik istilâcılardan ayrı olarak Avrupalıları üç grup halinde sınıflandırıyorlardı. Bunlar; 1. Sarışın uzun kafalı Nordic ırkı 2. Kahveren- gi yuvarlak kafalı Alpin ırkı 3. Esmer uzun kafalı Akdeniz ırkı. Ancak, buna rağmen bu ırklar o kadar birbirine karışmışlardı ki, her

Avrupa milleti en az bu iki kökenden, hatta çoğu zaman üçünden de oluşmaktaydı.

Dolayısıyla mevcut Avrupa savaşı (I. Dünya savaşı) bir ırklar savaşı değil, yakın kan bağı olan akrabalar arasında yurti- çî bir mücadele görünümü arzetmektedir. Ancak her şeye rağmen Avrupalılar farklı özel bir ırktan köken aldıklarını düşünür- ler ki, (meselâ Tötonik, Slav, Anglo sakson veya Latin ırkına sahip olmak gibi) bu tip ırk söyleminde Avrupalı, entelektüel ola- rak tarihî, dil, ve kültürel ayrışımın tutsağı olarak, hâlâ kendilerinin Latin , Anglo-sak- son, Slav veya Töton olduklarına inanmak-

tadırlar. Bunlar, kana dayalı ırk (anatomik) için harekete geçmemekle beraber, zihniyet olarak kendilerinin kabûl ettikleri ırk için ölebilirler. Dolikosefalik, nordik veya brakisefalik, Alpin zaferi için parmağını kıpırdatmazken, Töton veya Slav zaferi için, kanının son damlasını bile verebilir. Başka bir deyişle ifade etmek gerekirse, insanın ne olduğu değil, ne düşündüğü önemlidir.

Avrupada böylesine kana dayalı ırk neden bu kadar önemlidir sorusu sorulabilir? Bu aslında açıktır, zira modern Avrupanın esas dinamiğini milliyet oluşturur. Yakın zamanlara kadar milliyet, insanların dil, kültür ve tarihî geçmişine göre ayrıcalıklı bir kavram olarak ele alınıyordu. Bu durum, Orta çağlardan itibaren bölgesel, feodal ve dialektik bağlamda izafi olarak dar görüşlü Avrupa inancının kabûl gören ilim algısını oluşturmuş, ancak, 19.yy'ın ilk yarısından itibaren Avrupanın bakış tarzı biraz daha küreselleşerek, milliyet kavramı erken terk edilerek, milliyetçilik daha yaygın hale gelmiştir. Pek tabii olarak bunun akabinde dil, kültür ve tarihî unsurlara göre akraba ırklar belirlenmeliydi ki, bu da yeni bir terminolojiyi gerekli kılıyordu. İşte tam da bu aşamada anahtar bir kelime keşfedildi: "ırk". Ve takiben ırk serileri türetilmeye başlandı; pan-Germenizm, pan-slavizm, pan-Angelism, pan-Latinizm ve benzeri diğerleri. Tabi ki bunların tamamı ırkî olmamakla birlikte, bunların günümüze kadar gelmiş olmasını, millî dinamikler devam ettiği sürece, devam edeceğine inandılar.

Yeni gelişen milliyetçilik anlayışı, "ki, biz onu "racial stage" olarak adlandırıyoruz", Avrupa halklarının eski merkezleriyle sınırlı kalmasına rağmen, batılı fikir akımlarının yayılmasıyla, en ücra alanlarda hayat bulmakta gecikmedi. Bu alan, başta Balkanlar olmak üzere, (Balkanlarda, pan-Hellenizm, pan-Serbizm...vb) son yüzyılın

bitmesinden önce, Asya'ya doğru yayılarak, yeni bir hayat alanına kavuştu.

Bu yoldan olmak üzere "Genç Türkler" başta olmak üzere, genç Mısır hareketi, Pers ve Hindistandaki milliyetçi karışımlar ve Çin devrimi gibi olgular, Asya'nın millî uyanışın ilk dönemlerinin ürünlerinden oldu. Fakat son yıllarda Asya'da ikinci bir milliyetçilik dalgasıyla, ırkçı dönem hareketinin başlangıcı oldukça dikkât çekicidir, zira bu en yoğun olarak İslâm dünyasında akis bularak, yaklaşık bir asır kadar önce Arabistandaki dinî-politik hareketlerde Muhammediler devrimi olarak anılmaya başlandı.

19. yy'ın sonlarına kadar İslâm her tarafta ulaştığında, Avrupalılar tarafından bu anti Avrupa karşıtlığı olarak adlandırılmış ve batıda yıllarca pan-islamizm konusuna dikkât çekilerek, "Avrupaya karşı cihad" veya "holy war- kutsal savaş" olarak kabûl edilmişti. Tabii ki bizler bu anlayışın görünmeyen etkilerinin de bir ağırlığı olduğu fikrindeyiz. Ne var ki, bu arada bir hususa nedense hiç zaman dikkât çekilmedi, o da; beklenildiğinin ötesinde "kutsal savaş" bir fiyasko idi. Asya milliyetçiliğinin yeni ruhu islamî unsurlar üzerine kurulmuştu. Diğer taraftan rönesansla birlikte Avrupaya giren milliyetçilik akımları, Ortaçağların Katolik birliğini bölmüş, böylelikle aynı İncil bugün İslâmî birlik hareketlerini daha rahatlatmış, bunun sonuçlarından olmak üzere gerçek müminleri, önce vatanseverlere, daha sonrada müslümanlara dönüştürmüştü. Bu akım özellikle Osmanlıların iki ana müslüman kitlesi olan Araplarla, Türkleri belirginleştirmişti. Zira, ırkî mizaçları asla birbirine uygun olmayan Araplarla, Türkler gerçekte zaten hiçbir zaman yanyana gelmemişlerdi. Fakat ortak İslâmî inançlar, onları anti-hristiyan yaklaşımına yönlendirmişti. Fakat günümüz yüzyılında (20. yy başları) bu bölünmenin daha da belir-

gin olduğu gözlenmektedir. Batılı fikirlere açık iki Arap dünyasında “Mısır ve Suriye” olmak üzere, Arap milliyetçilik akımları, bütün Arap camiasına yayılarak, büyük çoğunluğu Avrupa karşıtlığı hareketi şeklinde ortaya çıkmaya başladı. Ne var ki, bu da yetmedi ve Araplar kendi aralarında da milliyetçilik gösterisine girişerek, Türk hakimiyetine karşı da cephe aldılar. Bugün pek çok Arap lider, büyük Arap imparatorluğunun hayalini kurmakta, bu durum sadece Suriye, Mezopotomya ve Mısır gibi ülkelere özgü olmayıp, bunlara kuzey Afrika ve Sudan gibi ülkeler de dahildir. 1914 Kasım’ında İstanbul’da başlayan bu mücadelenin “cihat” olarak adlandırılması bu açıdan hiçte şaşırtıcı değildir. Ne var ki, bu kutsal savaş çağrısına Arap dünyası çekingen ve soğuk davrandığı gibi, aynı zamanda Mekke şerifinin (Şerif Hüseyin) ayaklanması da Türkleri tehdiye yönelmiştir.

Arap milliyetçiliği bilincinin bu denli hızlı seyri, Türk dünyasında karşı hareketin gelişimini uyarmıştır. Genç Türk hareketini hepimizin hatırlayacağı gibi, Osmanlıların klâsik müslümanlıktan, modern müslümanlığa inanılmaz geçişleri, Abdülhamid’in teokratik istibdadından, dil devrimiyle* (Yazar o dönemde romantik Türkçülüğün ilk numunelerini verecek olan Selânik’te Ömer Seyfettin, A. Canip Yöntem ve Ziya Gökalp gibi tanınmış münevverler grubunun “Genç Kalemler” dergisi çevresinde Türk dilindeki sadeleştirme cereyanına atıfta bulunmaktadır. Ç. N.) modern ülkeye dönüşü bu açıdan hayret vericidir. Bu tür faaliyetler, tabii olarak benzer milliyetçiliklerin ilk safhası olmasına rağmen, özellikle belirtmek gerekir ki, Türk milliyetçiliği de kısa sürede Arap milliyetçiliği gibi ikinci safha olan ırkî safhaya geçmek zorunda kaldı. Gerçekte bu sıçrama ve yayılma olağanüstü olup, kısa sürede kendi sınırlarını aşarak, pan-Türkizm ve

pan-Turanizm akımına dönüşmüştür. Kaldı ki, Osmanlı Türkleri, dünyada ırkî yönden yalnız da değillerdi.

Son yüzyıl (20.yy) kapanmadan kısa süre önce bu akım Asya’ya yayılmış, Genç Türk ve Mısır hareketleri genişleyerek, Persiya, Hindistan ve Çin devrimleri gibi Asya’da milli hareketlerin ilk uyanışına yol açmıştır. Fakat son yıllarda Asya’da ve diğer İslâm dünyasında da ırkî akımın ikinci döneminin de başladığı dikkat çekmektedir.

19. yüzyılın sonlarında İslâmî hareketler Avrupa’nın saldırgan tutumuna rağmen her köşeye yayılmış, Avrupa bu akımı anti-Avrupacılık olarak adlandırmıştır. Buna karşı konuyla ilgili gözlemciler İslâmî cihada karşı uyarıda bulundularsa da, 1914’teki propogandalara rağmen cihad tamamlanamamıştır. Buna karşılık, Kuzey Avrupa ve Asya’ dan, Baltık ve Pasifiğe, Akdenizden okyanusa kadar Turanizm akımı genişleyerek, kendine bir yer edinmeye başlamıştır. Bu hareketin öncüleri en popüler halk kültürünün, İstanbul ve Anadolu kültürü olarak adlandırmakla birlikte, Orta Asya ve İranda ki Türkmenler, Güney Rusya ve trans Kafkasyadaki Tatarlar ve Macaristandaki Magyarlar, Finlandiyadaki Finler, Baltık halkları, Sibirya yerlileri ve daha uzaktaki Mongollar ve Manguşları bu birliğe dahil etmişlerdir.

Bu birlik, kültürel geleneklerle, görünüşleriyle pek çok ortak özelliklere sahip olmakla, dilleri, her şeyden önemlisi, fizikî yönleriyle olduğu kadar, mantık yürütme-lerindeki benzerlikleriydi. Büyük fizikî kapasiteleri ve olağanüstü dayanıklı sinirlere sahiptiler. Hayâl güçleri, sanatkâr yaratıcılıkları güçlü olduğu kadar, çoğu olağanüstü savaşçı yeteneğe sahip olan bu Turanlılar, dünyanın en büyük fatihler olduğu kadar, aynı zamanda tarihin görebileceği en büyük imparatorlukların da kurucularıydılar.

Macar üniversitelerindeki araştırmacılar (Arminius Vambery, en büyük oryantalist) “Turan” dünyasına şaşırtıcı biçimde birbirine yakınlaştırmışlardır.

Atilla'nın Hunları, Arpad'ın Macarları, Isparih'in Bulgarları, Alparslan'ın Selçukluları, Ertuğrul'un Osmanlıları, Cengiz ve Timur'un Mongollarıyla, onların Hindistandaki varisleri olan "Babürlüler"i, Kubilay Han ve Çağataylar...bunlar daima aynı tiplerdi. Tarihte Turanlı olarak anılan bu halklar, daima "at üstündeki adamlar" olarak hatırlanmakla beraber, tabii ki bu farklı insan gruplarının aynı genetik ırka sahip olup olmadıkları da her zaman merak uyandıran bir mevzu olmuştur. Ne var ki, bu pratikte farklılık oluşturmayacaktır, zira dilleri ve inançları onların tek ırk olarak düşünmelerine için yeterlidir.

Bu kadar kısa sayılabilecek bir zamana kadar, gerçekte daha bir nesil öncesine kadar hiçbir hareket gözlenmeyen Macarlar ve Finler, Türklükle (Yazar burada Türklük demesine rağmen kastettiği etnik olarak "Türk"ü değil, "Turanlı"lığa vurgu yapmış olmalıdır.) olan bağlantılardan haberdar değillerdi. Batılı etnologlar bunu fark ettiklerinde, artık Turancılık epeyce belirginleşmiş ve bir hayli yol almıştı. Bunu ilk fark eden Macarlar olup, Macar etnoloji okullarında Turancılık biliniyordu. Macarlar, bu halleriyle tamamen batı kültürüne adapte olmakla birlikte, asla Asyalı karakter ve kültürlerini unutmamışlar ve bu durum onların kendilerini Aryen Avrupasında yalnız hissetmelerine yol açmıştı. Onların bu hisleri, milliyetçi akım tarafından günyüzüne çıkarılarak, 19.yüzyıl boyunca Avrupaya yayılmasına ve insanlar arasında keskin etnik farklılıkların olduğunun fark edilmesine yol açmış, Macar üniversitelerindeki araştırmacılar (Arminius Vambéry, en büyük oryantalist) "Turan" dünyasına şaşırtıcı biçimde birbirine yakınlaştırmışlardır. Bu yolda Vambéry ve arkadaşlarının açtıkları bu çığır, kısa sürede bütün Türk dünyasına

hızla yayılarak, yeni zamanların başlangıcı olarak, Turancılık kendiliğinde İstanbul ve Volga üzerinden, Tatar bölgelerinde boy göstermeye başlamıştır. Volga üzerinde gelişen bu akım, aslında Boğazdaki (İstanbul) akımdan daha önce başlamış ve bu Tatar millî uyanış hareketi, tarihteki en sıra dışı milliyetçilik olgusu haline gelmiştir.

Bir zamanlar anakaranın (Avrasya) hâkimi olan bu Tatarlar, Slav okyanusundan asla temizlenememişlerdir. Çoğu 400 yıldır Moskof çizmesi altında yaşamakla birlikte, dinlerini, kültür ve geleneklerini sıkı şekilde koruyarak, Volga çevresine yayılarak, özellikle Kazan, Astrahan, Kırım, trans-Kafkasyada slav imparatorluğu içinde ayrı şekilde yaşamışlardır.

Rusya Tatarları arasındaki ilk şuurlu millî uyanış, 1895'lerden itibaren, çok hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştı. 1905 Rus devrimi esnasında hükümetin verdiği kısmî hakların ardından, bunu düzenli bir edebî aydınlanma takip etmiş, kitap ve dergi gibi yayınlar Tatar millî uyanışında gücünü ciddi bir şekilde kendini hissettirmeye başlamış bulunuyordu. Bunun yanı sıra Rusya Tatarlarının sahip oldukları nisbi yüksek iktisadî seviye, savaşın yönünün belirlenmesine-Baküdeki Tatar petrol zenginleri-önemli bir rol oynamaya başlamış, bunun yanı sıra Rusya Orta Asyasındaki Türk akrabalarının güvenini kazanacakları bir politika oluşturmayı da başarmışlardır. Bunun sonucunda (Rusya) Birinci Duma'da büyük bir müslüman temsil kitlesi oluşmuş ve bu manevi birlik, imparatorluğun Rusya halkları fikrini oldukça sarsmıştı. Bu aşamada trans-Kafkasya müslümanları fanatisizm örnekleri sergileyerek, Moskof slavizminde dağılmaya yol açacaktı. Rusya Tatarları, Osmanlı Türkiyesinin pan-Turan hareketinde de önemli rol üstlenecekler, bunlardan

biri olan Volga Tatarı Yusuf Bey Akçura, İstanbul'da pan-Turan hareketinin gerçek kurucusu olacaktır. 1908 Genç Türk devrimine kadar pan-Turan hareketi bilindiği gibi hiç bir millî hareketi tasvip etmeyen Abdülhamid'in koyu gölgesi altında bulunuyordu. Hiçbir millî hareketi sevmeyen Abdülhamid, pan-İslamizm fikrine sabip olmakla, daha ziyade Arap etkisine daha yatkındı. Pek tabii olarak, bu dönemde pan-Turanizm tam olarak algılanmıyordu. Ancak "Genç Türk" devriminin gerçekleşmesiyle, her şey değişecekti.

Başlangıçta, İttihat ve Terakki komitesinin Osmanlı taraftarı olan liderleri, pan-Turan söylemlerini hayranlıkla dinlerken, zaman içerisinde pan-Turanizm fikri üzerinde birleşmekte gecikmeyeceklerdi. Mevcut pan-Turan hareketinin önderlerinden olan yayıncı Rus Tatarı Ahmet bey Agayef başta olmak üzere, benzeri diğer kimseler oluşturacaktı. Onun "Türk Yurdu" adını taşıyan yayını Türk-Tatar dünyasının her köşesine yayılarak, kamuoyu fikriyatının gelişmesine büyük katkı sağlayacaktır.* Yazar muhtemelen isimleri karıştırmaktadır. Çünkü, Türk Yurdu'nu çıkaran Ahmet Ağaoğlu değil, Yusuf Akçura bey olup, Ağaoğlu bu dergide yazılar yazmaktadır (Ç. N.) Ahmet Bey Agayef ve benzeri diğer önderler, Finlandiya'dan Mançurya'ya kadar bütün Turan dünyasında mevcut olup, bunların patikteki çabaları, (Türkiyenin Osmanlıları, Rusyanın Tatarları, Orta Asya ve Persiya Türkleri) bütün Türk-Tatar boyları üzerinedir. Bu insanların çoğunun müslüman olmasında dolayı bu akım, aynı zamanda İslamî propogandaya dönüşmüştür. Gerçekte dinî amiller gözardı edilse bile, pan-Turan teorisi ve hareketi, az da olsa pan-Turkizm'den önde olmuştur. Bunun

böyle olmasında özellikle 1913'teki 2. Balkan savaşı, tam anlamıyla pan-Turan hareketinin başlama ve gelişmesinde önemli amillerden biri olmuş, savaş esnasında Bulgaristanda çok sayıda kurulan Turancı derneklere çok sayıda insan üye olmuştur.

Bulgarlar yakın zamana kadar kendilerini Slav olarak sınıflandırıyorlardı, oysa gerçekte karışık kökenliyidiler. İlk Bulgarlar, eski çağlar boyunca Türk boyu olarak varlıklarını sürdürmüşler, teşkilatsız Slav ordularını yenerek, sonrasında Tuna'nın güneyine göç ederek, öncülerini olarak yerleştikleri bu bölgede, soydaşları olan Macarlardan farklı olarak, lisan ve soy özelliklerini kaybederek asimile olmuşlardı. Fakat çoğu Turan soylular gibi isimlerinden ziyade, arkalarında kanlarını bırakmışlardı. Ortaya çıkan karışım, fizik ve anlayış yönünden Turan özellikleriyle belirlenmiş olmasına rağmen, kısmen Slav halk sınıflandırması dışında yeni Bulgarlar olarak adlandırılıyorlardı. Bu gerçek 1877'deki Türk-Rus savaşının ardından güçlü bir şekilde ortaya çıkmış, kendileri Türk egemenliğinden kurtararak, Balkanları pan-Slavizmin ileri karakolu olan bir Rus-Balkan üssü yapmaya yöneltmişti. Böylece Bulgarlar bağımsızlıktan çok önceleri yoğun ve saldırgan bir ayrımcılık sergileyerek, kendilerini önce Bulgar sempatisini, sonrada Slav olarak adlandırmaya başladılar. Kendilerine pan-Slavizmin ilkeleri hatırlatıldığında bunu dikkate almadılar; ta ki pan-Slavizm Bulgar millî menfaatleri ile çakışmaya kadar. Bunun üzerine Rusya, Bulgarlara kızarak, ilgisini kuvvetli Slav bilincine sahip olan ve dolayısıyla Rusyanın pan-Slav politikalarına hizmet eden Sırlara yönelttiğinde, bu durum sadece Bulgarın eski hamileri Ruslardan yüz çevirmelerine ve Rusyanın Balkanlarda rakibi olan Avusturya-Macaristan'a yönelmelerine yol açtı. Nefret edilen Sırlarla bir-

Rusya Tatarları, Osmanlı Türkiyesinin pan-Turan hareketinde de önemli rol üstlenecekler, bunlardan biri olan Volga Tatarı Yusuf Bey Akçura, İstanbul'da pan-Turan hareketinin gerçek kurucusu olacaktır.

likte olan Rusyanın, tarihle olan son bağına da koparmış olması, Bulgarları tamamen Alman güçlerinin kollarına atmıştı. Tabii olarak bundan sonra Bulgarların mevcut savaşa katılmaları, pratikte kaçınılmaz bir sonuçtu. Ne var ki, Avrupa politikaları ile ilgili bu konuda sadece politik benzerlikten çok daha fazlası anlatılmaktadır.

Talihsiz Bükreş antlaşması imzalanmasının hemen ardından, İstanbul'da yapılan bir toplantıda, bir Bulgar lideri; "ne olur bizi Hun, Türk veya Tatar olarak adlandırın, ama asla Slav olarak değil" diye bağırıyordu. Nitekim, ardısıra cereyan eden gelişmeler, bu acı ifadenin Bulgar kamuoyu fikrinin gerçek bir yansıması olduğunu doğrulamakta gecikmeyecektir.

Ne var ki aradan geçen bir kaç ay sonra geleneksel Türk düşmanlığı yeniden hortlaması, durumun yüz seksen derece bir dönmesi değildir. Balkan savaşlarından önce bile pek çok Genç Türk, Bulgarları müsbet bir şekilde diğer Balkan halkları arasında ayrı tutmuşlardı. Pan-Turanist gazeteciler, bu halkı (Bulgarlar) Slavize Turanlılar olarak adlandırıyorlardı. Bükreş kâbusu, Bulgarları benzer bir ruh haline sokmuştu. Gerçekte ne olduğu, Bulgar milli psikolojisinde bir denge kaymasına yol açmış ve yakın zamana kadar gizli Turancı eğilimler, baskın Slav bilinci ile örtülmüştü. Oysa şimdi dengeler başka yöne kaymış ve vurgu Turanizm üzerine yapıldığını ifade etmeleri, çok da şaşırtıcı bir şey değildi. Bulgarlar, I. Dünya savaşına girdikten sonra, resmen slavizmden vazgeçip, Turanî milliyete yönelmeleriyle, güney komşularıyla dost olma hali, kuzeydeki farklı bir Turanî halk olan Macarlar tarafından desteklenmekteydi.

Macarlar zaten uzun zamandır Türklerle akrabalıklarının farkındaydılar. Osmanlı fetihlerinin kötü hatıralarının da kısmen yok olmaya başlamasıyla, 19.yy boyunca

Macarlar arasında belirgin şekilde Türk dostluğu yükselmeye başlamıştı. Bu yükselişte özellikle 1849 Macar ayaklanmasının bastırılması ardından, Rakoczi, Louis Kosut ve diğer Macar liderlerinin Türkiyeye sığınmaları ve oradaki sıcak bir şekilde karşılanmaları ve kararlı koruma politikaları, iki halk arasında sevgi bağlarını kuvvetlenmesine sebep olmuştu. 1877 Rus-Türk savaşı boyunca Macarlar, oldukça radikal bir şekilde "Türk yanlısı" idiler ve bu sevginin ifadesi olarak Avrupa çapında muhteşem bir "şeref kılıcı" Macarlar tarafından Osmanlı padişahına sunulmuştu. Diğer yandan, Macar devlet adamları ve aydınları Türk-Bulgar dostluğunun tesisi konusunda da bir uzlaşmaya varmışlardı.

Bu üç akraba halk arasındaki uzlaşma politikaları da gerçekten sıra dışıydı. Burada, orta Tunadan Mezopotamya'ya uzanan bu ırkî bilinçlenme ile güçlü bağların teşekkülüyle, sağlam bir bloğun kemikleşmesine şahitlik edebilecek midir sorusu sorulabilir? Ne var ki, durum onu gösteriyor ki, bunun kalıcı olmaması için doğal bir sebep bulunmamaktadır. Grubun ortak bir can düşmanı vardır, o da bu zaferi bütün bireylerini boyun eğmeye mahkûm olmasına yol açan Rusyadır.

Büyük merkezi Avrupanın plânı, kendini koruma içgüdüsüyle bunları güçlü ekonomik dayanışması ile desteklese, geleneksel fikirler çerçevesinde bu nasıl bir durum yaratır?

Diğer taraftan Bulgarlar, kendilerini slav olarak, Macarlar batı Avrupalı, Türkler'de sadece Türk olarak düşünmeyip, bunun yerine bu üç halk kendilerini Turanî olarak nitelese bu etkinin gücünü tasavvur edebilir misiniz? Tam da bu noktada Rusyanın tavrının Turanlılar için olumsuz olmaması düşünülebilir mi? Zira, Volga bölgesi ve Kırım, Tatar yerleşim bölgeleri ile, yaklaşık 5 milyon, Trans-

Kafkasya da 2 milyon, Rus Orta Asyasında (Çin Türkistanı hariç), 7 milyon Türk bulunmakta, ve * Yazarın makaleyi yazdığı yıllarda (1913) Türk soylu halkların nüfusları hakkında bu rakamlar verilmekteydi. Değişik kaynaklarda verilen bu rakamlar, birbirini tutmadığı gibi, o yılların şartları içinde sağlıklı bir nüfus sayımından da bahsedilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak takribi olarak 35-40 milyon gibi toplam bir Türk nüfus genel kabul arasında olduğunu söylemek mümkündür. (Ç.N.) bütün bu insanlar, bugün pan-Turanizm mayasını oluşturmakla beraber, Finlandiyanın Finleri, Baltıklar, kuzey Rusyadaki animist Fin kabileleri, Sibirya yerlileri, uzak doğu Moğolları ve Mançular da Rusya'nın diğer Turani-Türk gruplarını teşkil etmektedir.

Diğer taraftaysa Rus halkı, birleşik slav kolonileriyle, yerli Fin kabileleri ile birlikte büyük bir etnik karışım oluşturmaktadır. Ancak, başka bir açıdan bakıldığında, bütün Rus imparatorluğu, toprak altında Turanilik bulunan değişik kalınlıkta bir Slav alüvyon tabakası olarak düşünülebilir. Tartışma götüren konu Fin ve Moğol grupların hiçbir zaman Turanî ırk bilincine ulaşamayacaklarıdır.

Avrupa ve Asya Rusyasında kesin olan bir şey varsa, o da pek çok Türk-Tatarın varlığı (Turanlılar), yeni etnik ve politik problemler doğuracak ve bu durum Rus siyasetine ağır bir yük olacaktır.

Bu gerçekler altında pan-Turanist düşünürlerin, Turanî bir psikolojiyi güçlendirecek bir doktrin sistemi oluşturmaya başlamaları olmuştur. Onların "soylarının" geleceğine dair fikir ve düşünceleri, Turan soyuna has olan yiğitlik ve ruh gücünün, bu ırkın geleceğini belirleme de baskın (dominant) bir unsur olduğudur. Doğu devrimi ve etnolojisinin bu gayretli öğrencileri, geliştirdikleri kendilerine özgü teorileri, çö-

küş ve yeniden yükselen ırk teorisidir.

Pan-Turanist doktrine göre, güney Asya tarihindeki halklar; Persler, Mısırlılar ve Hindular, ümitsizce dejenere olup-Avrupalılara göre ise onlar doruğu yeni aşmışlardır- modern endüstrinin tüketici ateşi karşısında yenilerek, düşüşe geçtiler. Buna karşılık, istikrar ve kararlı batı medeniyetinin yıpratmaları karşısında tabiatındaki yiğitlikle, bozulmamış Turanlılar geleceğin dünyasının büyük dinamiği olacaklardır.

Bazı pan-Turanist düşünürler, şimdiye kadar ırklarının mukades görevlerinin yenileyici Türk kanı ile, dünyayı sararak yaşlı dünyayı yeniden canlandırmak olduğunu ilân ediyorlar. Bugün çoğu batılılar, bunu sadece bozuk bir düşünce olarak algılayabilir. Pek tabii ki pan-Turanizm, arkasında tek bir iz bile bırakmadan çölde serap gibi tarihe karışıp yok olabilir, fakat, serinkanlı, ölçülü ve ciddi olarak tarihi örneklerle bakıldığında, bunun sonucunun aksi olmaya çağını da hiçbir kimse iddia edemez. Zira, Muhammed'den önce Arabistan, eski zamanlardan beri anarşinin karanlıklar ülkesi, sayısız Arap kabileleriye, herkesin bildiği gibi "doğunun çakalları" olarak kabul ediliyordu. Ne var ki bölge, İslam'ın Prometeci kıvılcım tarafından tutuşturulmasıyla, kısa sürede dünyanın neredeyse yarısını kükreten bir orman ateşi gibi silip süpürmüştür.

Gençliğinde Almanyayı görüp, 1914'lerin öncesi güçlü Almanyasında yaşamış insanlar hatırlayacaklardır ki, Almanya'nın parçalanmasına yönelik çatışmalar içinde, Roma imparatorluğundan beri güç ve şerefi hep incitilmiştir.

Her ne kadar pan-Turanizmin gizli hesapları olması muhtemelse de, bu gücün devam etmekte olan savaşın (I: Dünya savaşı) sonucuna bağlı olduğuna dair itiraz da edebilirler.

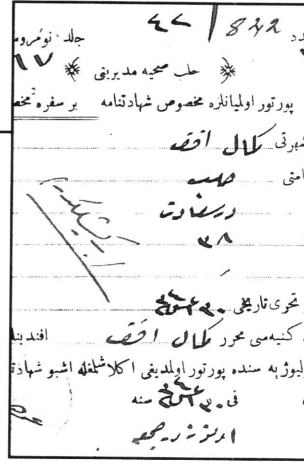

**1849 Macar ayaklanması-
nın bastırılma-
sı ardından,
Rakoczi, Louis
Kossut ve diğer
Macar liderle-
rinin Türkiye-
ye sığınmaları ve
oradaki sıcak
bir şekilde kar-
şılanmaları ve
kararlı koruma
politikaları, iki
halk arasında
sevgi bağlarını
kuvvetlenme-
sine sebep
olmuştu.**

Bazı durumlarda; aşğılama örsü ile felaket çekici arasında sıkıştırılmak, onları sertleştirilmiş çelik yapmak için döğmeye büyük güç harcamayı gerektirir. Nitekim, modern Almanyayı doğuran, Napolyon despotizmi, İtalya'yı biçimlendiren Avusturya'nın " beyaz ceket", gerçek Britanya imparatorluğunun görünürdeki varlığı, devam eden mevcut savaş değil midir?

Turanlıların kaderi, bugün insanların gözlerinden "perde " olmasına rağmen, gelecek için onların kalıcı ve muazzam güçleri, samimi bir saygıya lâyıktır,

Sonuç olarak, onların bu muhteşem hayâllerin kısmen gerçekleştirilmiş olması bile, günümüz dünyasının kubbesini sarsabilecek kudrette olmuştur.

Dr.Cemil Hikmet Bey'in Balkan Savaşı Hatıraları Ve Balıkesir Çevresinde “Kolera”Salgını

Aydın Ayhan

Cemil Hikmet Bey, hayatı hakkında pek bir şey bilinmemekle beraber, yayınladığı kitaplardan anlaşıldığı kadarıyla geçen yüzyılın (20.yy) başında ortalığı kasıp kavuran “Kolera” salgını mühim çalışmalar yapmış bir hekimdir. Üstelik Balkan Savaşı sonrası orduyu kasıp kavuran hastalığı teşhis edip, ordudaki kayıpları gizleme çabasında olan üstlerini ikaz için de başına pek çok problem gelen bir hekimdir. Balkan Harbi esnasında Ankara Redif Fırkası (Alayı) sertabibi (baştabip) iken harbe iştirak etmiştir. Emekli olduğu sırada kaymakam (Yarbay) rütbesinde idi. Sivil hayatta Bitlis Sıhhiye Müdürlüğü yapmış, bu arada kitaplar yayınlayıp dağıtmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Balkan Savaşı, Kolera Salgını

Dr.Cemil Hikmet Bey, hayatı hakkında pek bir şey bilmediğimiz, fakat yayınladığı kitaplardan çıkardığımız kadarıyla geçen yüzyılın başında ortalığı kasıp kavuran “KOLERA” salgınları üzerine mühim çalışmalar yapmış bir hekimdir. Üstelik Balkan Savaşı sonrası orduyu kasıp kavuran hastalığı teşhis edip, ordudaki kayıpları gizleme çabasında olan üstlerini uyardığı için de başına gelmedik şey kalmayan bir hekimdir.

Dr.Cemil Hikmet Bey, (1908) de İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirip yüzbaşı rütbesi ile Halebe gönderilmiştir.(1) Burada görevli iken hem Halep hem de yakın çevrede olan Hama ve Humus gibi yerlerde ortaya çıkan “Kolera” salgını ile yakından ilgilenmişti.(2)

Balkan Harbi sırasında Ankara Redif Fırkası (Alayı) sertabibi(baştabip)iken fırkasıyla beraber harbe iştirak etmiştir. Emekli olduğu sırada kaymakam(yarbay) rütbesinde idi. Sivil hayatta Bitlis Sıhhiye Müdürlüğü yaptı. Bu arada kitaplar yayınladı ve dağıttı. Kitaplarında isminin önünde “el Hac” tabirinin bulunmasından Dr.Cemil Bey'in Hicaz ordusunda bulunduğu sırada Hacca da gittiği anlaşılıyor.(3)

Basılmış kitapları:

1. İzah-ı Hakikat
2. Mahşerde Hitabe
3. İntikam
4. Sey'et-i Sabıkamız
5. Kolera Risalesi

6. Neşide-i Tarihiye
7. Vazaif-i Vataniye(Cephe-i harpte gazilerimize gönderilmiştir)
8. Manzume-i Ahlak
9. Mürşid(Köylü kardeşlerimizin anlayabileceği derecede yazılmıştır.)
10. Nâle-i Kalp
11. Anadolu Gençlerine Hediye
12. Sevdây-ı Kalpten Samimi Tuluat
13. Sancak
14. Tebşir-i Hakikat
15. Akaid-i Hakikat
16. Anaktar(Çocukları 45 günde okutup yazdırır)
17. Zübde-i İlm-i Ahlak
- 18.Siyasi Şüpheli Hastalık(Doğrusu) Kolera

Yukarıda isimlerini yazdığımız, bu kadar çok eser kaleme almış Dr.Cemil Bey hakkında başka hiçbir bilgimiz yok. Son eseri 1927 de yayınlandığına göre bu tarihten sonra ölmüş olmalı. Ama pek çok kişinin yaptığı gibi köşesine çekilip unutulmuşluğa kahretmeden sadece hekimlik yaparak değil kalem erbabı olarak da vazifesini yapmış bir insanın kalp huzuru ile yaşayıp öldüğü anlaşıyor.

Ayrıca eserleri içinde yer alan "Hikmet" mahlaslı şiirlerinden aruzu ustalıkla kullanan bir şair olduğunu da görüyoruz.

HATIRAT

(kısmen sadeleştirilmiştir)

1332(1916) tarihinde Bandırma ve bilahire Manisa'da zuhur etmiş olan kolera hastalığından dolayı "Emraz-ı Sariye Tababetiyle"buralarda bulundum. Hastalık şiddetli idi. Ahaliye koleranın nasıl müthiş bir hastalık olduğunu, korunma ve tedavi

hakkında ufak fakat avamın anlayacağı bir üslup ile bir risale tertip ve tab ettirip hükümet vasıtası ile nahiye ve köylere dağıttırmıştım.

Nüshası zaten kalmadığı gibi büyük kurtarıca, milletimizin gözbebeği sevgili GAZİ'miz hakkında bu kere tertip edilmiş olan sükas keyfiyetinden dolayı ve mazideki hatıraları da bir nebze bahs ile henüz tıp kitaplarında olmayan "şüpheli hastalık" namıyla müthiş tahribat icra etmiş olan siyasi hastalığın ne demek olduğunu şerh ile ikinci defa olmak üzere tab ettirdim.

Balkan Harbinde Ankara Redif Fırkası sertabibi olarak Vize dolaylarında bulunduk. Daha doğrusu bozulduk.! Malumdur ki akort edilmiş mükemmel bir kemanı ehil olmayan bir kimsenin eline vererseniz akordunu bozar. Çalmasını bilmediği için tellerini dahi kırar. Fakat bunda kasıt yoktur. Çalmasını akort etmesini bilmediğindenidir. Ama Balkan Muharebesinde ise kasten bozulduk. Ve kemal-i sıdk ve sadakatle de daha dün çobanlarımız, çiftliklerimizde hizmetkârlık etmiş bulunanların önünde yüz çevirip hamiyet kelimesini dahi akıldan çıkarıp silahlarımızı, cephanelerimizi, çantalarımızı atıp kaçmağa başladık. Bazı taburlar tabur sandıklarını bile muhteviyatıyla bırakıp kaçtılar. Doğrusu kaçtırtılar. Bu hali teşvik eden var mani olan yoktu. Öyle bir kaçtık ki, bu adi firarı irtikab ettiğimize "maşallah"(?)dedik.

O gün dehşetli bir şimal rüzgârı acı acı esiyordu. Yağmur da bardaktan boşanıyordu. Yollar birer göl haline gelmişti. Silahlarımızı, çadırlarımızı, üzerimize ağırlık verebilecek her ne varsa, hatta mataralarımızı bile attık. Hemen kaçtık.! Hem de nasıl kaçtık!

* Binbaşı Rıza Tahsin(Prof.Dr.Aykut Kazancıgil)Tıp Fakültesi Tarihçesi c:2 s:122
Doktor Cemil-Siyasi Şüpheli Hastalık-Doğrusu-Kolera s:3 (Bursa-1926)
"Kaymakam El Hac Cemil-"Sancak"(İst-1341) ve "Mürşid"(Kader matbuası 1340) s:3

Evet bir hayvanın arkasına petrol yağı sürülürse o hayvan zapt olunamayıp dört nala nasıl kaçarsa öyle kaçtık.! Fakat bu kaçmak keyfiyetini biraz mizahla yazdım.

Şöyle ki; işte biz de Balkan Muharebesinden petrol yağı sürülmüş gibi öyle bir süratle kaçtık. O sırada düşenlerin, çamurlu sular içine devrilmiş arabaların, yardım isteyenlerin had ve hesabı yoktu. Şu haller zan olunmasın ki Türk askerlerinin korkaklığından ileri geliyordu. Aç kaldığından. Bulgarlardan korktuğundan değil.! Bunu hatıra getiremeyiz.

İki Türk fırkası birbirini mağlup etmek için vatani felaketlere sürüklüyordu. Bu muharebe "İttihad" ve "İtilaf" fırkalarının birbirleriyle muharebeleriydi.

Bu iki kardeş kavgası idi. Neme lazım! İleride elbet tarih tafsilat verecektir. Müsebbipleri ise layık oldukları cezayı bulacaklardır. Nitekim bulmaktadırlar.

İşte yukarıda anlattığım durumla kaçak soluğu Çerkesköy'de aldık. Burası henüz selamette idi. Kaçanların bir ucu Hadımköy'e doğru uzanmıştı.

O kaçanların arasına ben de dahil idim. Evet, hem de nasıl dahil idim. Topal eşekle kervana karışmak kabilinden olmak üzere öylece dahil idim.

Şöyle ki; fırkamız için evvelce ecza deposundan almış olduğum iki büyük sandık içinde tahminen iki bin lira kıymetinde tıbbi ilaç, cerrahi aletler ve diğer aletler vardı. Sandıkları daha açmadan, görmeden ricat(geri çekilme)emri verilmişti.

Bu sandıklar ise bir Bulgar köylüsünün idaresinde demirbaş manda arabasına yüklenmiş, ben de o sandıkların üzerinde oturmaktaydım. Diğer bir arabaya da henüz mektepten yeni mezun, harbin ne demek olduğunu, felaketini görmemiş birkaç genç tabib binmişti. Henüz fırkalarını

bilmiyorlardı. Refakat-ı acizaneme almış, manda arabalarının birini onlara verip birlikte gitmekte idik.

Bir yağmurlu gündü. Saray nahiyesine vardığımızda yağmurdan çok ıslanmış olduğumuzdan hemen bir kahvehanenin önünde arabaları durdurup içeriye girdik. Islanmış olan elbiselerimizi kurutmağa uğraşırken beni acele askerlik dairesinden çağırdılar. Gittim. Umerayı erkân-ı harbiyeden birkaç zat da vardı. "Arkadaş.! Telaşsızca hemen geri dön.!" diye resmen bana emir vermeleri üzerine durumun vahametini anlادم. Hemen oradan ayrılarak aldığım emri genç meslektaşlarıma söyledim.

Bu köyün ahalisi dahi eşyalarını arabalarına yüklemiş kapı önlerinde beklemekteydiler. Biz arabalarımıza binip tekrar geldiğimiz yöne doğrulduk. Yağmur bardaktan boşanırcasına yağmaktaydı.

Biz yolumuza devam etmekteydik. Arkadan kızılca kıyamet koptu. Bir koyun sürüsü kendi haline terk edilirse o sürünün önünde bulunan kulak ne tarafa giderse o sürü de o tarafa hücum eder Hatta uçurum olsa da o sürü asla tereddüt etmeyip kendini o tarafa atar. İşte evvelce tafsilat verdiğim gibi kaçak soluğu gece yarısı Çerkesköy'e vardık.

Burası henüz selamette idi. Kaçanların bir ucu Hadımköy'de idi. Doktorlar burada ayrıldılar. O gece sabaha kadar ecza sandıkları üzerinde yağmur altında kaldım.

Eğer şu halimi eski Maliye Nazırı görseydi, harbi hatırına getirseydi, bütçeyi düzeltereğim diye biçare tekavütlerin kanunsuz olarak maaşlarının yüzde yirmisini kesmeyip istikrazlarda almış olduğu komisyonculuk ücretini hazineye terk ettirirdi de onları üzmezdi.

Ertesi gün sabah erkenden Çerkesköy'den Hadımköy'e doğru aç olarak hareket

eyledik. Sandıkları sıkı sıkı muhafaza etmekte idim. Selamete bir gün sonra sandıklarımı birlikte Hadımköy'e vardım. Çerkesköy'den Hadımköy'e gelirken yollar muhacir arabalarıyla dolmuştu. Ben de onlar arasında ecza sandıkları üzerinde oturmakta idim. Arabadan indim. Yaya olarak yürümekte idim. Muhacir arabalarından bir araba nazar-ı dikkatimi ve rikkatimi çekti. Bu arabanın üzeri hasırla örtülü, içinde bir ihtiyar nene ile iki de küçük çocuk ve ufak tefek eşya vardı. Öküzlerin yuları ise yalın ayak, perişan şalvarının paçaları çamura bulanmış, gayet perişan, genç bir kadının elinde idi. Onun şu perişan haline üzülerek bakarken, ona acırken ciğerim sızlamakta idi. Biçare, başını çevirip arkadan benim gelmekte olduğumu görmesiyle hiç de beklemediğim halde bana hitaben şöyle dedi: "Ey utanmazlar..! Alçaklar.! Yaptığınızı beğendiniz mi? Bizi bu hale getirdiniz de şimdi utanmadan Bulgarların önünden kaçıyorsunuz..! Hainler.! Verdiğimiz paralar, vergiler gözlerinize, dizlerinize dursun..! Zalimler..!" gibi daha neler söyledi

Zaten onların bu perişan halini görmekten akmağa hazır olan göz yaşımı artık zapt etmeğe muvaffak olamadım. Kendiliğinden akmağa başladı. Bu kadını teselli etmek istedimse de asla dinlemeyip, verdi veristirdi. Söylemedik ağır laf bırakmadı. Hiddet ve şiddetini benden almak istiyordu. Artık onun bu ağır sözlerini dinlemeğe tahammülüm kalmadı. Hemen geriye dönüp arabama çıktım. Diğer arabaların arasına karışıp kadının gözlerinden uzak durarak Hadımköy'e geldim. O iki sandığı yollarda atmayıp getirmiş olduğumdan dolayı dahi sorguya çekildim.

Yolculuk sırasında o kadının bana söylediği sözlerini hala unutamadım. Birkaç gün sonra firkamız Hadımköy'den İsaviran

civarında Güzelceali köyüne gitti. İşte asıl dahili kıyamet burada kopmağa başladı.. Yani mevzubahs olan, bildiğimiz, kitaplar da okuduğumuz, yüzlerce tedavi ettiğimiz bir hastalık: "kolera" olduğu halde "şüpheli hastalık" namıyla ama gerçek belirtileriyle kendini gösterdi. Siyasi ismiyle "şüpheli hastalık" namı verildi.

Önce "açlık hastalığı" başladı. Sonra da "dizanteri", daha sonra da öldürücü bir hastalık şiddetle hükmünü icraya ve yakaladığı kimseyi dört, beş saat zarfında öbür dünyaya göndermekte idi. Bu sonraki öldürücü hastalığa siyasi hesaplarla "şüpheli hastalık" adı verildi. Bu şüpheli hastalığa tutulup ta birkaç saatte ölenlerin ardı arkası kesilmiyordu. Halbuki görülen araz ise tamamiyle şüphesiz bir kolera arazı idi. Bulunduğumuz bu çukur, Kızılcaali köyü ise sarı hastalık görüntüsünde idi. Bir taraftan da açlık, sefalet, çadırsızlık, kazan kaynatılmaması, çay gibi sıcak meşrubatın bulunmaması, sağlıklı olmayan suların içilmesi, bir taraftan da şiddetli soğğun her şeye hakim olması nice dinç, kuvvetli, değerli kumandan ve kahramanlar o adı geçen şüpheli hastalığa tutulup birkaç saat zarfında tanınmaz bir halde vefat etmekte idiler. Her tarafta askerlerin cesetleri görülmekte olduğu halde, o cesetleri toplattırıp gömdürecek bir heyet kuracak hamiyetli bir kimse yoktu.

Ölümler diriler arasında görülmekte idi. Sözlerimde mübalağa yoktur. Orada bulunup görenler henüz hayattadır. Yarın tarih yazacaktır. O sırada ölümleri düşünecek kimse yoktu. Herkes kendi hayatının kaygısına düşmüştü. Geceleri aynı çadırda yattığımız fırka kumandanı ile dışarıdan gelen hep şu sözleri işitmekte idik: "Amanın din kardeşlerim. Ben acımdan ölüyorum...! Amanın bir dilim ekmek verin..! Amanın ölüyorum..!" diyerek feryat etmekte oldukları mütemadiyen duyuluyordu.

Sabahleyin kalktığımızda gördüğümüz manzara pek feci idi. Nice pehlivanların cesetleri su kenarlarında, çamurlar içerisinde, ruhsuz olarak yatmakta idi.

Bu köyde de “şüpheli” denilen hastalık pek çok tahribat yapmakta idi.”Şüpheli” namı verilmiş olan hastalık şüphesiz olarak teşhis edilmiş sarı bir “kolera” olduğuna kanaat hasıl etmiştim. Fakat söylemeğe muktedir değildim. Çünkü burada benden çok daha selahiyetli şahıslar vardı. Sıhhiye müfettişi sükût ediyordu. Ben ise fırka sertabibi idim.

Ama gene de harekete geçtim. “Doğruyu söyleyecek sen mi kaldın?” dediler. Sonra dalımı budağımı kırdılar. Şöyle ki; anlattığım o müessif ahvali gördükçe vicdanım beni rahatsız etmeğe başladı. Artık daha fazla susmağa tahammülüm kalmadı. Her türlü sonucu göze aldım. Hakikati feryada karar verdim. Zaman ve hali unutmadım.

Ankara’dan gelirken fırkanın taburlarına mecburi tayin edilmiş olan on kadar değerli tabibi yanıma çağırdım. Uzunca bir müzakere ve tıbbi görüşme sonunda, bütün şiddetiyle hükmünü sürdüren ve asla bir sıhhi tedbir alınmayan ve bir çok değerli kumandan ve askerinin dahi zayi olmasına sebep olan “şüpheli” namı verilmiş hastalığın hakiki bir “kolera” hastalığı olduğunu ve fırkanın bulunduğu şu mundar çukur, bu berbat “Kızılca” köyden havadar mahallere çıkarılmasını ve gerekli olan tedbirlerin dahi alınması için bir rapor taslağı hazırlanıp üç nüsha olmak üzere fırkamızın umum doktorları tarafından da tastiklenip bir nüshası baş kumandanlığa, bir nüshası sıhhiye müfettişliğine ve bir nüshası fırka kumandanlığına takdim edilip sonucu beklemeğe başladım.

Rapor sureti

Mühim ve müstaceldir

Ankara Redif Fırkasını teşkil eden bilcümle taburlar merakizi yegan yegan nazar-ı teftiş ve muayeneden emrar olunarak meşhurdumuz olan ahval-i müessif ber veçhe ati arz olunur.

Şöyle ki; bilcümle tabiplerin efradı epey zamandan beri teayişlerinin suret-i muntazamada ifa edilememesiyle beraber efradın çadırlarından mahrumiyetleri ve sefaleti hayatiye ve fizyolojiyenin tam bir surette icrayı ahkâm eylememesi yüzünden bugün efradta dizanteri ve çend günden beri de kemal-i dehşetle “kolera” hatalığı tahribat-ı müessife bulunmaktadır.

İşbu hastalığın savlet-i bi-amanı yüzünden yövmiye yüzü mütecaviz mûsab vukû bulmaktadır. Vakiyat dahi yüzde otuz reddesinde bulunmaktadır.

Bu kötü durumun erlerin şikayetlerinin yerine getirilmemesi ve bazı taburlarda sıcak yemek ve çorba, çar gibi meşrubat getirilmemesi ve hazırlanmak üzere kazan ve diğer levazım malzemesinin bulunmaması ve sağlığa zararlı suların içilmesi durumu da hastalığın devam etmesi yüzünden taburlar mevcudunun yüzde yüz reddesinde telafat vereceği fennen muhakkaktır.

Askerlerin öteden beri dere kenarlarında, çamurlar içerisinde düşerek yuvarlanmalarını görmekle ve her birinin canhıryaş “Ah” ve iniltileri bütün kalpleri ve vicdanı yaralayan bir tesir bırakmakta ve bu halin diğer askerler tarafından da görülmesi, onların da kuveyi maneviyelerini kırmaktadır.

Maalesef bunlar hakkında imkânın müsait olduğu mertebede sıhhi tedbirler alınmakta ise de musibetin günlük zararının yüksekliği yüzünden, fenni vasıtaların azlı-

ğından dolayı fenni tedbirler yapılamamaktadır. Bizim kanaat-ı fenniye ve vicdaniyemiz o merkezdedir ki bir takım tabyeler ifraz edilmekle esasen oraları dahi telfiş edilerek bugün içinden çıkılamaz.

Durumun düzeltilmesi ve simaen Ankara Fırkasının işbu hastalıktan tahlisi bilumum fırkayı tekmiil ağırlıklarıyla beraber açık bir meydanlıkta mecrud bir halde bulundurarak yemeklerine dikkat ve sıcak meşrubat taht-ı temiye alınmasına ve efradın çadır altında bulundurulmasına ve fennen tahir bir su sarb edilmesine mütevekkiftir.

Aksi takdirde fırkanın kamilen mahvı muhakkaktır ve fi mabad işbu fikr-i ferdiyenin sefalet fizyolojiye ve hayatiye ile beraber koleranın dahi şiddetle tahribatı yüzünden bir kıymet-i harbiyesi katiyen kalmadığından her türlü mesuliyet-i fenniye ve vicdaniyeden salim kalmak üzere işbu rapor-u müşterekiyemiz biltanzim arz ve takdim edildi.

1 Teşrinsani 328

Bu raporu takdimden birkaç saat sonra tesirini gösterdi. Şöyle ki: Karargâhın bulunduğu Kavak Tabyasından fırka kumandanına gelem bir emirname; fırkanın sertabibini alıp hemen karargâha gitmesi emr olunuyordu.

Kumandan ile Kavak Tabyasına giderken diğer bir fırkanın merkezine uğramış idik. O fırkanın sertabibi Dikran Bey isminde bir miralay da amirane bir tavırla: "Arkadaş, sen ne yaptın! Ortalığı velveleye verdin!"demesi üzerine: "Ne gibi bir velveledir beyefendi?" diye sualim üzerine: "Şüpheli hastalığa "kolera" diye rapor vermişsin."demesi üzerine hayretim mucib olmağla: "Doktor Beyefendi, emraz-ı dahiye kitaplarında "şüpheli hastalık" diye bir şey var mıdır? Hastanelerde teşhis edilmeden, uzunca müddet bir hasta ağraza göre

tedavi edilmiyor mu?" diye sualim üzerine def olup gitti.

Nihayet Kavak Tabyasına vardık. Takdim eylemiş olduğum şikâyetimi bildiren rapordan dolayı asla telâşım yoktu. İnsanı en çok rahatsız eden vicdan azabıdır.

Fırka kumandanı hemen başkumandan Nazım Paşa merhumun huzuruna çıkıp fırkanın sertabibini getirdiğini haber vermesi üzerine beni çağırtdılar. Başkumandanın odasından girip resmi tazim selamı verip emirlerine hazır bulundum. Evvelce takdim etmiş olduğum mufassal rapor dahi açık olarak masanın üzerinde durmakta idi. Raporu eline alıp: "Arkadaş, bu raporu siz mi yazdınız?" diye sorması üzerine: "Evet, Efendim, bendeniz takdim buyurdum." diye tafsilat vermeğe başladım. Merhum sözü mü dinlemekte idi. Bütün karargâh heyeti dahi orada idi. Hicaz kıtasında kolera hastalığını pek çok gördüğümü, 1326(1910) da Rumeli Kavağında topçu askeri meyanında, ve Cezri Mustafa Paşada asker arasında zuhur etmiş olan Kolera hastalığını bendeniz teşhis ettiğimi ve bu korkunç hastalığın mütehassısı olduğumu, aynı şekilde Marmara ve Ege'de bir çok yerde zuhur etmiş olan aynı hastalıkta çok hizmet etmiş olduğumu, halihazırda bu "şüpheli hastalık" diye anılan hastalığında "kolera" hem de "Asya kolerası"dır diye kati bir lisanla ifade edip: "Eğer maruzatıma itimat buyrulmaz ise bu hastalığın bir miktar "mev'ad-ı ga'etası" (hasta pisliği) Dersaadet'te bakteriyolojihaneye gönderip tahlil sonucunda "Kolera mikrobi yoktur!" diye cevap verildiğinde cezama razıyım."diyerek sustum.

Nazım Paşa merhum maruzatımı özel bir dikkatle dinledikten sonra orada bulunan erkân ve ümeraya hitaben: "Evet, doktorun söyledikleri doğrudur. Hatta mektubunda dahi etibbanın ekserisi hastalığın hakiki bir kolera olduğunu söylüyorlar."dedi.

Sonra fırka kumandanına hitaben: “Fırkanızı hemen etibbanın lüzum gösterdiği mahallerine çıkarın!” emrini verdi. Askeri bir selam verip, huzurlarından muzafferen ayrıldım. Vicdan azabından kurtuldum. Artık o dakikadan itibaren “siyasi hastalık” yani “şüpheli hastalık yerine hakiki ismi olan “kolera” resmen anılmağa başlandı ise de ben de kendim üzerine dahi “mim” işareti konulmuş olduğundan henüz habersiz bulunuyordum.

Fakat “şüpheli hastalık” dahi tarihe karıştı. Ama fırkamızda dahi sıhhi tebdilattan dolayı memnun olmayanlar çoktu. Acaba benim sicilime “mim” işareti koyan kim di?

Evet, başkumandanın müsaade ve emri üzerine ertesi gün fırkayı o felaketli Kızılcaali köyünden çıkarıp Yassıvıran’ın tepeleri üzerinde taburlar birbirini izlemek üzere tedarik edilen çadırlar kurduruldu. Mümkün mertebe erzak dahi alındı. Kazanlar kaynamağa başladı. İstanbul’dan dahi ekmek gelmeğe başladı. O mübarek sıcak çorba dahi efradın midelerine girmeğe başladığından itibaren günden güne hastalık dahi azalmağa yüz tuttu. Daha biraz sonra hayat-ı fizyolojiye hal-i tabiyesine avdet edildi. Her gün taburlar etibbasından almakta olduğum raporlar memnuniyet vermekte idi.

Fırkayı teşkil eden her taburun doktorundan askerlerin sıhhatleri hakkında her gün raporlar almaktaysam da mutadım veçhile her sabah erkenden atıma binerek tabur merkezlerine teftişe giderken kırdı yüz elli kişilik bir asker kafilesine tesadüf ettim. Elllerinde birer değnek, çantaları sırtlarında, şen ve şatır bir halde türkü söyleyerek Hadımköy’e doğru gidiyorlardı.

Bu kafile bizim Ankara Fırkasını teşkil eden taburların efradı idi. Hemen atımı sürüp önlerine çıktım. Kafileyi durdurdum. Başlarında zabıt yoktu.

“Hemşeriler, siz hangi taburdansınız?” sualım üzerine:

“Efendi, biz Çerkez taburundanız.”

“İyi. Böyle kalabalık nereye gidiyorsunuz?”

“Efendi, biz tebdilhava ile memlekete gidiyok.” dediler.

“Sizi kim muayene etti? Tebdilhavaya lüzum gösterdi?” sualım üzerine içlerinden biri:

“Efendim, binbaşı efendi muayene edip, bizi ayırdı. Memlekete gidiyok.” demeleri üzerine fırkanın sertabibi olduğum gibi her taburun dahi bir doktoru olduğu halde hiç birimizin malumatı yoktu. Efradın tebdilhavaya gönderilmesine çok sıkıldım. Kafileyi hemen geri çevirdim.

Tabur merkezi yakındı. Vardığımda taburun binbaşı telaşla karşımıza çıktı. Bana söz bırakmadan şöyle garip bir tehditte bulundu:

“Sertabib Bey, bu kafileyi geri çevirdiniz ama bunların içerisinde biri vefat ederse sizi mesul ediyorum.” dedi.

Bu binbaşı efendi ifrad derecede tehditçi idi. Fırkanın diğer taburları da bu minval üzere efradı tebdilhavaya sevk etmekte idiler.

Hatta bir sabah fırka kumandanı ile birlikte giderken gene böyle iki yüze yakın bir tebdilhava kafilesine tesadüf etmiş idik de fırka kumandanı bir şey söylemeyip gül-müştü.

O sırada Hadımköy’e böyle gidenleri kimse sorup sual etmeyip hemen vagonlara doldurup Dersaadet’e sevk etmekte idiler.

Bu şekilde fırkanın taburları boşalmış olduğundan, fırkanın yalnız bir ismi, bir de ümera ve zabitanı kalmıştı. Zaten efradın pek çoğu evvelce açlık, sefalet ve koleradan telef olmuşlardı. Ben ise bu tebdilhavalara mani olmakta, yazıp çizmekte olayım, yapanlar

her kimse gene bildiklerinden şaşmayıp tebdilhava keyfiyeti devam etmekte idi.

Ziya Paşa merhumun dediği gibi:

"Hainlere bir gün dedirtir Hazret-i Mevlâ

Tâ Allah lâkad aşrin Allah aleyne.!

Gerçekten de dedirtti. Ama koca bir imparatorluk kendi çobanlarına mağlup ettirildikten sonra dedirtti. Şu hallerin müşahadesi Dersaadet'e yakın olduğumuz halde ordunun aç bırakılması, taburların sahipsiz kalması maksadının ne olduğunu o sırada bilmiyor değildim. Evet, biliyordum. Bu Türk-Bulgar muharebesi değil iki fırka(parti) mücadelesi idi. Muzafferiyet değil, çobanlarımıza mağlup olmamız arzu ediliyordu. Bu hususta tafsilat vermek tarihin hakkıdır.

Bir gün fırka kumandanı beni yanına çağırdı. Gittim. Asık bir çehre ile beni kabul edip, kahve ve sigara ikramından sonra: "Fırkanın miralay Mustafa Bey'i şimdi gidip görmeniz ve birkaç gün kadar misafiri olmanız için yazılmıştır." Demesi üzerine derhal oraya gittim. Faka bastığımı, gazaba uğradığımı, zülf-ü yâre dokunmuş olduğumu anladım. Hemen kumandanın nezdinden ayrılıp Miralay Bey'i görmeğe gittim.

Bu Mustafa Bey, bir sene önceye kadar (1926) Bursa'da Yeşil caddesinde oturmaktaydı. Vefat etti. Vaktiyle Mekteb-i Harbiye'de dahiliye zabiti idi. Daha sonra Aşiret Mektebi müdürlüğünde bulundu. Kahraman bir askerdi.

Fırka kumandanı ve erkân-ı harbiye reisi ile resmen temasta bulunuyordu. Kendisi daima yalnızlığı severdi. Askere yakın, fakat dedikodulardan uzak bir zattı. Hattâ Kırkkilise'de elinde yalın kılıç istihkâm üstünde, Bulgar'a karşı askere kumanda vermesini, coşturmasını görenler bu merhum hakkında kahramanlık sözünü tasdik ederler.

Nihayet, Yassıviran Deresi'nde çadırında buldum. Burada üç çadır kurdurmuştu. Biri kendi çadırı, biri hademe, diğeri benim tevkifim için kurulmuş hapishane çadırı idi. Onu ziyaretimde ilk sözü: "Doktor Bey, faka basmışsın. Benim nezaretim altında tevkifin için emir verildi." dedi. Ne diyeyim kuvvet daima hakka galebe idi.

Hemen hizmetçi neferimle eşyama ve askeri karyolamı getirip benim için hazırlanmış olan kodes çadırına giderken inancımdan dolayı: "*La ilahe ente subhaneke eni küntüm min zalimin.*" Ayetini okuyarak içeri girdim. O andan itibaren hürriyetim elimden alınmıştı. Çadırın kapısına süngülü nöbetçiler konuldu. Mevsim ise kış, soğuk sıfırın altında. Ateş yok. Sıcak yemek yok. Bir su, bir de ekmek müsaade olunuyordu. acaba bu hal ne zamana kadar devam edecek. Akıbetimin ne olacağı meçhul. Her ne kadar çadırın bir tarafına karyolamı kumuş isem de, her ihtimale karşı çadırın kenarında bulunan karyolama yatmayıp çadır direğinin yanında gocuğuma sarılıp sabahı etmekte idim. Bu hal on beş gün devam ettim. Beni ne divan-ı harbe çağıran oldu ve nede sal soran oldu. Bu müddet zarfında sıhhi durumum bozuldu. Dizlerimde sızılar his etmeğe başladım. Firar edecek olsam derelerde kurtlara rızık olacağım. Sabır etsem ne zamana kadar sabır edeceğim. Muhakemesiz, kanunsuz, sual ve cevapsız, keyfi olarak riyazet hapsi çekiyorum. Hani o parlak sözler? Adalet, müsavat kelimeleri nerede kaldı.

Bir gece sabahlara kadar uyumadım. Düşündüm. Son kararımı verdim. Hastalıklıymış gibi görünmeğe karar verdim. Fakat pek hasta da değildim. Açlık ve rutubet sıhatimi bozmuştu.

Sabahleyin Miralay Bey'e haber yolladım. Yatağımdan kalkamayacak kadar hasta

olduğumu bildirdim. Bunun üzerine muhterem kumandan tarafından hemen icap eden yerler haber verilince bir saat sonra fırkanın iki tabibi geldi. Beni muayene ile acele bir rapor tanzim ettiler. Hastaneye yatırılmamı lüzum gösterdiler. Bir saat sonra da bir nakliye arabası geldi. Beni bindirip Hadımköy hastanesine götürdüler.

Bu hususta miralay Mustafa Bey ve meslektaşlarıma minnettarım. Hadımköy hastanesine vardığımda beni arabadan indirdiler. Sıhhiye müfettişi Paşanın yanına dairenin merdivenlerinden çıkmaktayken her nasılsa dizlerim vücudumun sikletine tahammül edemedi. Muvazenemi kaybetmiş olduğumdan merdivenlerden paldır küldür yuvarlandım. Gürültüye odalardan çıktılar. Beni düştüğüm yerden kaldırdılar. Bereket versin bir tarafıma bir şey olmadı.

Bu sırada bu hastane dahi kolera hastalarıyla dolu olmakla hemen Ayastafanos Hastanesine gitmemi lüzum gösterdiler. Teskeremi yazdılar. Tren de hazırды. Beni istasyona gönderdiler. Arzum da şu korkunç yerden bir an evvel kurtulmaktı. Trene bindim. Fakat dakikalar bana saat gibi geldi. Endişe içinde kaldım. Keyfi olarak beni tevkif ettirip bu hale getirenler şayet haberdar olurlarsa gitmeme mani olurlar endişesinde idim. Nihayet hareket ettik. Geniş bir nefes aldım. On beş gün çektiğim azap ve ıstırapı muvakkaten unuttum. Akşam saat on ikide Ayastafanos Hastanesine vardım. Nöbetçi tabip bildik idi. Macerayı kısaca anlattım. Bu hastane de kolera hastalarıyla dolu olduğundan evrakımı Dersaadet hastanelerinden birine yatırılmaklığım için 1.Kolordu sertababetine havale edildi. O gece Ayastafanos'ta kalmak üzere muhteşem ve mükemmel bir otele yerleştim.

Yassıviran Deresi'nin on beş günlük soğuk algınlığını çıkarmak üzere çok çeşitli

mükemmel mezeleriyle bir şişe "def-i gam" suyundan ısmarladım.

Ertesi sabah 1.Kolordu sertabipliğince Haydarpaşa hastanesine yatırıldım. Biraz iyileşince Sıhhiye Müdürü Besim Paşa'ya müracaatla yerimin değiştirilmesini istedim. Soğukçeşme Askeri Rüstiyesini hastane haline getirilmesi için görevlendirildim.

Doktor Cemil

KOLERA RİSALESİ

Dr Cemil Hikmet Bey

Dr. Cemil Bey'in daha önceleri Manisa'da neşrettiği "Kolera" isimli kitapçığı oldukça ağıdalı bir Osmanlıca ile kaleme alınmıştır. Toplam 12 sayfadır. Kitapçık şu cümle ile başlamaktadır: "Kolera (Kommadur) ismi verilen işbu öldürücü hastalık insanlara arız olan belaların, musibetlerin en berbatı ve en dehşetlisidir."

Kitapçık koleranın tarih boyunca nelerde zuhur ettiğini ele alarak bölümler halinde devam etmektedir.

Bölümlerin başlıkları

*Koleranın menşei ve mebdei

*Maraz-ı mezkûrun esbabı

*Koleranın intişar ve serayeti

*Koleranın alamet-i farikası

*Koleranın suret-i şiddetiyesi

*Afiyet

*Acaba kolera herkese sirayet eder mi?

*Koleraya karşı ittihaz edilecek tedabir-i ihtiyatiye

*Bir hanede kolera zuhurunda ne yapılmalıdır?

*Kolerada, nahiyelerde böyle bir hastalık zuhurunda ne yapılmalıdır?

1817 den itibaren Rusya'dan Fransa'ya kadar bütün Avrupa'yı kasıp kavuran, hattâ Fransa Cumhurbaşkanı bile öldüren ko-

lerayla mücadelede görev almış fedakâr bir hekimin, pek çok kimsenin o zamana kadar belki adını bile duymadığı bu hastalığı halka tanıtmak için yazdığı bu risale bugün sadece tarihi bir hatıra ve belge niteliğindedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Karasi bölgesinde kolera salgınlarıyla ilgili pek çok haber bulunmaktadır. Sadaret Mektubî Kalemi belgeleri arasında bulunan bir belgede: "Kolera salgınının Karasi'de önlen-
diği, mübeyyin mezkûr sancak muhassılının evrakının gönderildiği, Sadaret tezkiresi altına Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın derkenarıyla bildirilmektedir."¹

Tarih sırasına göre diğer belgeler şunlardır.:

"Koleradan dolayı Karasi sancağı dahilinde geçici olarak istihdam edilecek zaptiyenin masrafları gösterilmiştir."²

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere koleradan dolayı karantina uygulanmakta, bunun için özel güvenlik görevlileri istihdam edilmektedir.

"Karasi sancağı dahilinde Balat köyünde zuhur eden kolera hastalığına dair alınacak önlemler."³

"Karesi sancağının bazı karyelerinde (köylerinde) zuhur eden kolera hastalığından dolayı gönderilecek tabiblere maaş ve harcırah verilmesi."⁴

"Gemlikte kolera alameti görüldüğünden buraya geleceklerin tedbir maksadı ile Fart nahiyesinde (Susurluk) muayeneye tabi tutulmaları için doktor ile tebhîr memuru istendiği ve bir miktar para gönderildiği."⁵

"Haydarpaşa'dan kalkan trende kolera vakası görüldüğünden yolcuların trende tabib tarafından muayenesi,

Ege, Marmara ve Karadeniz sahillerinden çıkacak gemilerin ilk uğrayacakları yerdeki tahaffuzhanede karantinaya tabi tutulmaları."⁶

"Paşalimanı'nda zuhur eden kolera hastalığından bidayetle malumat verilmemesi tabib tarafından hastalığın mahiyeti tayin ve terhis edilmemesinden mütevellid olduğu."⁷

Türk halkı 1.Dünya Savaşı sırasında sadece düşmanla değil hastalıklarla da savaştı. 1914 yılından itibaren ülke genelinde çok ciddi aşılama çalışmaları yapıldı. Sadece halka⁸ değil askerlere⁹ muhacirlere¹⁰ ve hapisanede mahkumlara¹¹ bile aşı tatbik edilmiştir. attâ Türkler esir aldıkları İngiliz, Fransız ve Rus askerlerine bile aşı yaparak salgın hastalıklardan korumağa çalışmışlardır.¹²

Son olarak 1971 de Türkiye'de görülen kolera salgınının alınan tedbirler ve kütleli aşılamalarla halk üzerinde çok büyük tahribatlar yapması engellenmiştir.

1 A-MKT Dosya 157 gömlek 51 03.02.1264 (01.11.1848)

2 A-MKT.MHM 554/63 7 Cemaziyevvel 1312 (05.11.1894)

3 A.MKT.MHM 564/22 9 Sefer 1313 (31.7.1895)

4 İ.DH. Dosya 1326 12 Ramazan 1313(13Nisan 1908)

5 DH.İD. 50-1/12 11 Zilkade 1328(14Kasım1910)

6 DH.İD. 50-1/14 14 Zilkade1328/17Kasım1910)

7 DH.İD. 165/12 2 Ramazan 1331(11Mart 1910)

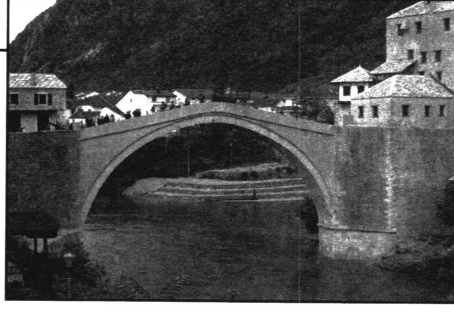
8 1914 yılının son üç ayında sadece Balıkesir Livasında 29.334 kişiye karma aşı yapılmıştır.Karasi:23 Mart 1331(Tifo ve kolera aşıları)

9 25 Ağustos 1915 de Anafartalar Grubunda Türk askerlerine kolera ve tifo aşısı yapıldı"-Cemil Conk-Çanakkale Hatıraları s:182

10 Karasi -28 Teşrinsani 1332- Numaro:32/136

11 Karasi -11 Temmuz 1333 -Numaro 13/117

12 Aydın Ayhan-Çanakkale Savaşları_Belgeler)Tıp Tarihi Araştırmaları 13 İst.2005 s:157

Turan Coğrafyası Bosna Hatıraları

Dr. Hilmi Özden

Bu yıl, Doğu'nun büyük devrimcisi Kazan Tatar Türklerinden olan Sultan Galiyev'in doğumunun 120. yılı. Stalin diktasının ilk kurbanlarından olan Sultan Galiyev, 1917 Sovyet devriminde devrimin gerçekleşmesinde kurduğu Müslüman Kızıl Tugaylarla devrimin kaderini belirleyen ünlü Sovyet önderlerinden biriydi. Fakat onun asıl önemli yanı, Sömürge ülkelerle, Doğu halklarına yönelik geliştirdiği tezlerle, Doğu-Batı gelişmesine ilişkin yapmış olduğu analizlerle özgün bir ideolog olmasıydı. Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra Atlantikçi güçlerin Doğu'ya yönelik yeniden saldırıya geçmeleriyle, Sultan Galiyev'in yapmış olduğu "dünya sistemine" ilişkin tahliller, onun tarih önünde bir defa daha haklı çıkarmıştır. Bu açıdan Galiyev'in ortaya koymuş olduğu tezler ve yapmış olduğu tahliller, onu siyaset ve entelektüel açıdan hala tartışmasız bir düşünür yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Sultan Galiyev, Atlantikçilik, Turan Sosyalist Devleti

"Elhamdülillah Türk'üm" ifadesi Bosna ve Balkan Türklerinin hepsinin dillerinden düşürmediği mukaddes bir sözdür. Allah'a şükürler olsun ki Türküm, Müslümanım ifadesi, asırlardır söylenegelen manâli bir niyazıdır. Atatürk'ün "Ne Mutlu Türküm Diyene" sözünün altındaki millî ve İslâmî rengi anlamayanlara, anlamak istemeyenlere bu cümle yıldırım gibi inmektedir. (!) Bizdeki (Türkiye'deki) bu sözden rahatsız olan mutsuzlar (!) Bosna'yı görselerdi bu sözü yüreklerinde taşırlar, dillerinden düşürmezler, sahip oldukları nimetin kadrini, kıymetini bilirlerdi. Saray Bosna Üniversitesinin 27-30 Eylül 2012 Tarihleri arasında gerçekleştirdiği "4. Bilim ve Uygulamada Morfoloji" başlıklı

konferansına katıldığımızda Balkan Türk-lüğü ile olan ayrılmaz ve ayrılamayacak olan beraberliğimizi yakından müşahade etme imkanına şahit olduk. Uçağımız 26. Eylül 2012 günü Bosna semalarında uçarken cennetten bir beldenin üzerinde Altay destanlarında süzülen kuğu misali uçtuğunuzu hayal edebildiniz. Hamdolsun aziz Devletimizin tanıdığı imkânlarla dünyanın muhtelif yerlerine gitme imkânımız olmuştur. Bosna ise gördüğümüz yerlerden, iz bırakan, bırakacak olan, bizim için; atalar, gaziler, şehitler, yurdu idi. Sizlerle kongrenin tıbbî sunularını paylaşmak istemiyorum. Uluslararası katılımlı bir faaliyetin çalışmalarına her yerden ulaşmak

mümkündür. Sizinle paylaşacağımız hatıralarıdır. Kısa beş gün içinde gördüğümüz, değil beş asır, bin beş yüz asırlarca Türk tarihidir, Türk kültürüdür.

Nasıl mı? Gelin isterseniz yakından uzağa bir kültür ve tarih yolculuğuna çıkalım:

“Mavi Kelebekler” dizisini TRT1’de seyrettiniz mi? Eğer seyretmediyseniz ve mavi kelebekler nedir bilmiyorsak Bosna’yı anlayamayız. Peçenek Türklerinin torunları olan Boşnakları bilmeden, tanımadan da Türklüğün serhat boylarının tarihini ve bugün uğradığımız katliamları, Avrupa’nın Türk’e bakışının, Türk’ü Avrupa’dan atma histerisinin köklerini kavrayamayız. Çünkü O topraklar binlerce yıllık Turan coğrafyasının “Aziz Yurt” köşelerindendir. Yani “Bizim Diyar”lardandır. 1992-1995 yılları arasındaki Sırpların Bosna’nın muhtelif yerlerindeki yaptığı katliamları anlamakda zorlanmazsınız. Henüz Bosna’ya uçağınız iner inmez burası katliama maruz kalmış diyen bir haykırış var. Binalar haykırıyor, teller haykırıyor, engelliler sessizce haykırıyor. Aliya İzzet Begoviç’in Havaalanına geçebilmek için kullandığı tünel hem haykırıyor, hem hıçkırıyor. Kurşun ve bomba izleri altındaki binaların duvarları o günlerin acı hatırasını birer utanç vesikası olarak hâlâ taşıyor. Bosna, Turan coğrafyasının kâh nazlı gelinidir, kâh serhat boylarındaki sarı sipahileridir. Osmanlı Türklüğünün evlad-ı fatihanlarına kucak açan kadim Türk vatanıdır. Srebrenica’da 1995 yılındaki Sırpların yaptığı katliamı unutmadık, sanırım hepimizin hatırasında. Barış gücüne ait Hollandalı askerlerin göz göre göre Sırlara teslim ettiği Boşnakların başına gelenler Avrupanın her zaman olduğu gibi insanlık ayıplarına eklenmiştir. Biz Srebrenica’ya gidemedik.

Vaktimiz yeterli değildi, Sırbistan topraklarına geçmemiz gerekiyordu. Bosna’ya kongre sebebiyle gittiğimiz için aziz dostum Mustafa Bey’le ancak Mostar ve Saray Bosna’yı tanıyabilme fırsatımız oldu. Fakat daha önceden okuduklarımız ve gördüklerimizle birleştirtirdiğimiz birikimlerimiz bizlere çok şey anlatıyordu. Baş çarşının devamında, fazla uzakta olmayan Srebrenica müzesi diyebileceğimiz bina hadisenin bütün vehametini gösteriyordu. Bosna’ya gittiğinizde dikkat edebilirsiniz, binaların duvarlarında o mıntıkada şehit edilen insanların isimlerini görürsünüz. Yahut koyu siyah asfaltın üstündeki kırmızı gül resimleri, şehitlerin kanının döküldüğü yerlerdir. Kırmızı güller onları unutturmamak için çizilmiş nişaneleri, şehitlik madalyalarıdır. Çukur bir zemine oturmuş şehir merkezine, çevredeki ormanlık dağlara yerleşmiş katil Sırp keskin nişancılarının kurşun ve ölüm yağdığını görür gibi oluyorsunuz. Daha önce komşusu, arkadaşı olduğu Boşnakları savaş sırasında hiç acımadan katleden Sırlardan bahseden yüzlerce olay duyuyorsunuz. İnsanlar Türk olduğunuzu bilince anlatıyor, anlatmak istiyorlar. Türkçeleri yetersiz olanlar bile anlatmaya anlaşılmaya Türkçe gönül köprüleri kurmaya o kadar arzu ile dolular ki onu Bosna’ya her varan görecektir. Balkanlarda, Bosna’da Türkçe’nin birleştirici bütünleştirici tarihî hakkını teslim edecektir. “Allah razı olsun” gibi İslamî-Millî bir cümle aranızda, adeta Sinan’ın, Hayrettin’in inşa ettiği köprü oluverecektir. Aziz Türkiyemiz’de ise dilimiz dilim dilim edilmek istenirken, akademisyenler başta olmak üzere siyasiler, bürokratlar, vatandaşlar şaşkın sessiz bakıyorlar, bakıyoruz. Türkçe gidince vatandaşlar arasında köprüler gider. Mostar’da mimar Hayrettin’in 1566’da inşa ettiği köprüyü 1992-1993’de

Sırp ve Hırvatlar yıktılar. Türkiye Cumhuriyeti 1997 yılında yeniden inşasına başladı, 2003 yılında kilit taşı yerine kondu. Boşnak Türklerine yeniden hediye edildi. Köprünün kilit taşı ne ise, Balkanlarda ve Türkiye’de Türkçe O’dur. Bu taş günümüzde Türkiye’de çıkarılmaya çalışılmaktadır. Köprüler giderse sulara zehir saçılır. Aynı yatakta birbiriyle sarılmış evdeşlerin kolları ayrılır. Evladını kucaklamış evlatlar, parçalanır. Türk milletine mozayik kavramını yakıştıranlar bir nebze olsun düşünmek ve ibret almak istiyorlarsa Balkan Türklüğünden ibret almalarını tavsiye ederim. Bosna’nın her yerinde delik deşik olmuş sadece duvarlar değil, yüreklerdir. Sulara katılan zehirlerle yıllarca susuzluktan kırılan Boşnakları bir dinlesinler. Türkiye’de de sular zehirleniyor, gönüller, zihinler zehirleniyor. Şimdilik görünmeyen zehirlerin tesiri; (Cenâb-ı Allah -C.C- Korusun) can memleketimizi yangın yerine döndürdüğünde (yanılmayı, yanılmayı ne kadar çok istiyorum) şimdi susanlar ve seyredenler dillerini keseceklerdir, canlarını paralayacaklardır; lâkin nafiye. Batı’nın Türklüğe ve İslâm âlemine biçtiği, kestiği kefeni görmek için aziz Türk-İslâm âleminin sürekli acı olaylar ve tecrübeler mi yaşaması gerekiyor?

İbret-i alem için ne gerek görmek kıyameti

Anlardı Arif olanlar helâk-ı kavmiyetleri

Şehitler Kabristanı

Bosna’nın içinde sular akıyor etrafa binlerce mezar bakıyor

Havaalanından Saray-Bosna şehir merkezine giderken yüzlerce binanın aradan yirmi yıla yakın zaman geçmesine rağmen savaşın kirlerini taşıması insana hüznün veriyor. Şehrin her tarafına serpilmiş beyaz

mezar taşlarından meydana gelmiş mezarlıklar ise, soykırımın ayrı tanıkları olarak mahzun ve çekilmiş ızdırapları seslendiriyor. Gerçeklerden bihaber olanlar derler ki: cami, havra, kilise bir arada kardeş kardeş yaşar. Doğru devlet güçlü ise yaşar, güçsüz ise din savaşlarının önüne kolay kolay geçilemez. Bunun en yakın şahidini Bosna’da görebilirsiniz. İslâm’ın aydınlık evladı, Ali-ya İzzetbegoviç (1925-2002) diyordu ki: “Allah bizi zor bir imtihandan geçiriyor. İnsanlarımız boğazlanıyor, kadınlarımız ve çocuklarımız öldürülüyor, camilerimiz yıkılıyor ve biz ne onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmek ne de kiliselerini yıkmak istiyoruz. Bunu yapmak istemiyoruz, çünkü, bazı istisnalar olsa da, bu bizim tarzımız değil. Bazı askerlerimiz burada ve bunu onlara söyleme fırsatı buluyorum. Bu herkese ulaştırmamız gereken bir mesaj. Kazanacağız, çünkü öteki dine, öteki ulusa ve öteki siyasi duruşa saygılıyız. Çünkü, aklı başında ve dürist insanlarız. Aslında, herhangi bir kutsal nesneyi tahrip etmemiz, bizlere, sarıh bir biçimde yasaklanmıştır. **Sırbistan’a dört asır boyunca Türkler hükmetmiş olmasına rağmen, bu yasaklama sayesinde, Deçani, Gračanica ve Sopoçani manastırları yerlerinde duruyor. Türkler buraları tahrip etmediler. Çünkü inandığımız kitap, bu türden bir tahribatı reddediyor. insanlarımız bu kurala sadık kaldılar. Bu bizim zaferimizin anahtarıdır.** Allah’ın yardımıyla kazanacağız, çünkü muayyen yasalara uya-
cağız. Bazen askerlerimizle bazı problemler yaşıyorum. Şöyle diyorlar: neden intikam için bir şeyler yapmıyoruz? onlara: “yasalara saygılı olun ve işleri kendi mecralarına bırakın” diyorum. çalışması ve savaşması gerektiğine, ancak olaylara hükmedemeyeceğine inanan bir topluluğa mensup değil miyiz? İnsanlar tarihe hükmedemezler. Ta-

rihe Allah hükmeder ve O ne derse O olur...”

(1) Aliya’nın bu sözleri kulaklarımızda çınlarken, havaalanından şehir merkezine doğru yol alıyoruz. Sağolsun Bosna üniversitesinden Ajda hanım bizi havaalanından kalacağımız Hecco otele kadar bırakma nezaketini gösterdiler. Hecco, Başçarşıya yürüme mesafesinde idi. Bu konuk evinin şehir merkezinin daha büyük bir ana şubesi de var. Bizim kaldığımız ise üç katlı, küçük şirin bir mekandı. Üstelik bilge kral Aliya İzzetbegoviç’in kabrinin olduğu şehitliğe beş dakikalık mesafede idi. Mustafa Beyle Aliya İzzetbegoviç’in kabrini ve caddenin karşısındaki Osmanlı mezarlığını ziyaret ettiğimizde ecdada ve şanlı şehitlere ve Bilge krala karşı bir mahcubiyetlik hissettik. Savaş döneminde Türkiyemizden ve muhtelif İslâm beldelelerinden Boşnaklarla omuz omuza Sırlara ve Hırvatlara karşı savaşan yiğitleri hatırladık. Aliya’nın sade anıt mezarında bekleyen eli kalbi hizasındaki askeri gördüğümüzde bize şunu düşündürüyordu; savaşçı ve gönül eri aynı insanda cem olabilir. Gönümüz size daima dostluk elini uzatır. Beyaz güllerle bezenmiş cennet bahçesini andıran bembeyaz mezar taşları arasında, şehitlerimize ve Bilge kralın ruhuna Fatihalar okuduk. Aliya İzzetbegoviç’i henüz Bosna savaşından önce “Doğu ve Batı Arasında İslâm” isimli eseriyle tanımıştım. Bu kitap, felsefi derinliği olan bir mütefekkeri sayfa sayfa gösteriyordu: “Kadere teslimiyet, kaçınılmaz olan büyük insanî ızdıraba dokunaklı bir cevaptır. O hayatı olduğu gibi idrak etmek ve her şeye sabır ve tahammül etmeğe bilinçli bir şekilde karar vermek demektir. Bu noktada İslâm, Avrupa felsefesinin sığ iyimserliğinden ve dünyayı mümkün olan bütün dünyalardan en iyisi olarak gösteren safdilane hikayesinden esaslı bir şekilde farklıdır. Teslimiyet kötümserliğin ötesinden gelen bir nurdur. (2)

“Bizim kadere fiilen teslim olmamız mevzu bahis değildir. Çünkü kaderle olan münasebetlerimizin ancak ahlaki bir manası vardır. Teslimiyet insanın bir bütün olarak dünyaya ve kendi faaliyetine karşı iç tutumudur. **Allah’ın iradesine teslimiyet, insanların iradelerine karşı bağımsızlık demektir.** Allah’a itaat, insana itaati meneder. Bu insan ile Allah arasında ve dolayısıyla insan ile insan arasında yeni bir münasebet teşkil etmektedir. Onun için kadere kabul etmek kendini en büyük ölçüde hür hissetmektir. Bu öyle bir hürriyettir ki, kadere yerine getirmekle, onunla ahenk içinde olmakla kazanılır. Mücadelemizi insanî ve makul kılan, ona telkin ve huzur damgasını vuran, her şeyin akibetinin elimizde olmadığı kanaatidir. Bize ait olan, gayret etmek, uğraşmaktır; netice ise Allah’ın elindedir. Binaenaleyh, bu dünyadaki hayatımızı hakikî manada anlamak, her şeyi ihata etmek ve her şeye hakim olmak hevesine sahip olmadan çabalamak ve doğduğumuz yer ve zamanı yani kaderimiz ve Allah’ın iradesi olan yer ve zamanı kabul etmeğe hazır olmak demektir. Teslimiyet, hayatın çözülemelik ve manasızlığından insanî vakarlı tek çıkış yoludur- isyansız, yeissiz, nihilizimsiz, intiharsız tek çare... teslimiyet, hayatın kaçınılmaz olarak getirdiği sıkıntılarda, alelâde bir insanın kendini kahrman gibi hissetmesi veya vazifesini yapmış ve kaderine razı olmuş bir şehidin zihniyettir. İslâm, kanunlarına, emir ve yasaklarına, beden ve ruhtan talep ettiği gayrete göre değil, bunun hepsini kapsayan ve aşan bir şeye göre, marifetin bir anına, ruhun zamanla yarışma kuvvetine, varaloşun getirebileceği her şeye tahammül etmeğe, rızaya, yani tek kelimeyle teslimiyetin hakikatine göre öyle adlandırılmıştır. Ey teslimiyet, senin adın İslâm’dır” (2)

Hayatına baktığımızda, Aliyanın kendi-

siyle aynı isimli dedesi İstanbul-Üsküdar'da askerlik yaparken tanıştığı Türk kızı Sıdıka hanımla evlenir. Bu evlilikten 5 erkek çocuk dünyaya gelir. Bilge kralın babası bunlardan Mustafa olanıdır. Aliya, lise yıllarında "Müslüman Gençler Kulübü"nün (Mladi Müslümani) aktif üyesidir. Boşnak gençler arasında eğitim ve düşünce faaliyetlerinde bulunur. Hem faşistlere, hem komünistlere karşı mücadele eder. II. Dünya savaşında çetnik Sırp, Almanlarla birlikte 100.000 Boşnağı katletmişlerdir. O acılar yetmezmiş gibi, komünist rejim döneminde de 1949 yılında islâmî faaliyetleri nedeniyle 5 yıl hapiste yatar. 1983 yılında "İslâmî Manifesto" isimli eseri yayınlanır. Bu eser sebebiyle tutuklanır ve beş yıl hapiste kaldıktan sonra 1988 yılında serbest bırakılır. "Doğu ve Batı Arasında İslâm" isimli ünlü eserini hapiste hazırlar. Sonra Bosna-Hersek Muhtar Cumhuriyeti'nde Demokratik Hareket Partisi (SDA) isimli bir siyasi parti kurar. Aliya 1990 seçimlerini kazanır ve cumhurbaşkanı olur. Bilindiği üzere, Bosna-Hersek 1 Mart 1992'de bağımsızlığını ilân etti. Buna karşı iç savaş başladı ve Avrupanın büyük ordularından Yugoslavya Federal Ordusu, Bosna Sırp çetnikleri destekledi. Bosna'da katliam ve göçler arkası arkasına geldi. 1.000.000 müslüman göç etti, yaklaşık 250.000 insan öldü ve hâlâ kayıplar da bulunamadı. Hırvatları ve Sırp,ları destekleyen dış güçler Avrupanın ortasında müslüman bir ülke istemiyorlardı. Fakat Boşnak müslümanların kahramanca mücadelesi ve Aliya İzzetbegoviç gibi bir liderlerinin olması, Bosna-Hersek'in topyekün soy kırıma uğramasını engelledi. Katliamların en insafsızına Avrupa ve ABD seyirci kaldılar. Nihayet kan gözyaşı katliamlardan sonra ABD'nin dayatması ile Boşnakların hiçte lehine olmayan

Dayton Antlaşması 1995 yılında imzalandı. Aliya İzzetbegoviç, son nefesine kadar vatanı ve halkı için çalıştı. 2000 yılında görevinden bir veda konuşması yaparak ayrıldı. Aliya İzzetbegoviç, SDA'nın genel kurulundaki veda konuşmasında şunları söylüyordu: **"Selam sana ey halkım!"** "Bu günleri gösteren yüce Allah'a hamd ediyorum. Tarihimizi kanımızla yazdık. Evlerimiz yakılıp yıkıldı, düşmanlarımız mert değildi, alçakça katliamlar yaptılar. Yapılan katliamları dünya şimdilerde ortaya çıkartılan toplu mezarlardan anlamaktadır. Bu gerçekleri haykırmiştık, duyan olmamıştı. Bütün acılara rağmen çok şükür ayakta'yız. Yıkılan ev ve camilerimizi yeniden inşa ettik. Şehitlerimizi rahmetle anıyoruz. Onlarla inşallah cennetde buluşacağız, onları Allah'ın ve meleklerinin huzurunda şanlı direnişlerinden dolayı kutlayacağız. Geline nokta da herşey bitmiş değil, yeni başlıyoruz. Başlattığımız mücadelede eksiklikler olmasına rağmen bir yerlere geldik. Bundan sonra görev sizlerindir. İlerleyen yaşım ve sıhhatim nedeniyle faal siyaseti bırakıyor, bir nefer olarak ömrümü halkıma hizmet etmek isteyen siyasilere destekle yaşayacağım. Allah'a hamd ediyorum ki bugün elimdeki dalgalanan bayrağı teslim edeceğim inanmış yüzbinler var. Artık Bosna-Hersek hür ve bayrağımız kendi topraklarımızda dalgalanıyor. Selam sana ey halkım. İmanınıza, bayrağınıza ve devletinize sınımsız sarılın." **Mezar taşında sıfat olarak Cumhurbaşkanı değil, Abdullah (Allahın kulu) Aliya İzzetbegoviç yazıyordu.** Hilâl ve zambak mezarların süsü idiler. Çoğunluğunun şahadet tarihi 1994 olan şehit evlatlarının arasında Aliya yatıyordu. İnanıyoruz ki, onlarla sohbet ediyordur. Bizlere ise veciz sözlerinden birini sesliyordur: **"Düşmanlarımız tek bir borcumuz var: Adalet!"** Hergün

kabrinde nöbet tutan Boşnak askeri bulunuyor. Bilge Başkanlarının istirahatgahını, vatan toprağına kazarken kazma kürek kullanmamışlar, kabrini elleriyle açmışlar. Mezar toprağına Fatih Sultan Mehmet Han'ın türbesinden de toprak getirilmiş. İnsanlar, Aliya öldüğü andan itibaren gökyüzünü yağmur yağmur ağlarken görmüşler. Ruhu şad olsun. Vatana mühür olanlara ne mutlu. Onlar ki yeryüzünde cennetlerin temsilcileri idiler. Uçmağa vardılar, Hakk ile idiler Hakka ayrılmamacasına kavuştular.

Mostar Ve Katliamlar

“O halde geçici dünya hayatını, ebedi ahiret hayatı karşılığında satacak olanlar, Allah yolunda savaşsınlar. Her kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse, her iki durumda da biz ona yarın pek büyük bir mükafat vereceğiz.” (Kur'an: 4:74)

Kelimelerimiz, yirminci yüzyılda Boşnakların uğradıkları katliamları, anlatmakta yetersiz kalmaktadır. Katliamlar, Türklerin ve Müslümanların kaderi imiş gibi, asırlardır peşimizi bırakmıyor. Düşman mert değil, daima namert davranıyor. Çocuklara, yaşlılara, kızlara kadınlara silahsızlara vahşetleri söküyor. İnsanlık bu vahşeti Bosna'da da gördü. Bu utanç verici acıları anlatmak sizlerle paylaşmak istemiyordum. Çünkü kalem utaniyor, kağıt utaniyor, söz utaniyor, harf utaniyor. Yazmak istemiyordum. Fakat Aliya İzzetbegović'in şu sözü şehitlerle beraber unutturursanız haklarımızı sizlere helal etmeyiz diyor: **“Savaşta büyük zulme uğradınız. Zalimleri affedip affetmemekte serbestsiniz, ne yaparsanız yapın, ama soykırımı unutmayın. Çünkü unutilan soykırım tekrarlanır.”** Balkanlar, Çeçenya, Doğu Türkistan, Kerkük, Musul,

Telafer, Kuzey Afrika, Orta ve uzak doğu ve nice Türk ve İslam vatani yandılar, yanıyorlar ve haykırıyorlar: **“Elinizden bir şey gelmedi bari acılarımızı unutturmayın, ibret alın, ibret alın ki, bizim başımıza gelenler sizlerin başınıza gelmesin”** diyorlar. Bosna'da Mustafa beyle beraber boş zamanlarımızda “Evlat-ı Fatihan”dan yadigarı eserleri, beldeleri görmek, camilerinde alınmızı mahçup ve mahzun secdeye vardırma istiyoruz. Hepsini olamasa da Türk'ün Balkanlarda mührü olmuş tarihi yerleri ziyaret edeceğiz. Mostar'a doğru yola çıktığımızda gönlümüz özellikle hilâl şekilli, Esmâ-ül Hüsnâ'ya izafen 99 taş basamaklı Taşköprü'ye (Mostar köprüsü) gitmeyi arzuluyoruz. Neretvena nehrinin yanında ilerleyen otobüsümüzle inanılmaz tabii güzellikleri temaşa ederek Mostara ulaşıyoruz. Otobüsümüz bizi Mostar garajına bıraktığında Saraybosna'dan farklı olmayan görüntüler, delik deşik binalar burada da mevcutlar. **Türkiye tarafından yeniden tamir edilen Mostar köprüsüne nisbet edercesine; Hırvatlar ve Sırlar savaşta sonra kilometrelerce uzaktan görülebilecek büyükçe bir haç'ı en yüksek tepeye dikmişler.** Bir inci gerdan güzelliğindeki Mostar yıkıldıktan sonra tamirinde özellikle Macar bir firmada görev yapmış. Mostar Köprüsü'nün Neretvena nehrine gömülen taşlarını bu Macar firma çıkarmış. Burada bir parantez açmakta fayda görüyorum: **son yüzyılın verilerine ve Macar Turancılık faaliyetlerine göre muhtemelen asırlarca Osmanlı Türklerini Avrupa'da uğraştırmış ve ilerlemesini durdurmuş bu Turan halkı, gelecekte Turan jeopolitiğine ve birliğine katkıda bulunacaklardır. Kendileri gibi Turan halklarından olan Boşnakların acısını, yarasını tamirde görev almaları da çok tabiidir.**

Mostar'ın müslümanlar için hayat kaynağını bilen Hırvatlar ve Sırlar elbirliği ile Osmanlı emanetini yok etmek istemişler. Sadece Taşköprü mü, camiler, evler, medreseler ve her şey. Osmanlıya ait ne varsa, Türkle ait ne varsa. Köprüye doğru yürürken yine savaş sonrası tamir görmüş **Mostar ve Hersek baş camisi Karagöz Mehmet Bey Camii'nin (1557) yanına savaştaki yıkık fotoğrafını koymuşlar**. Bakınca Hırvat ve Sırların tarihi Türk eserlerine de düşmanlığını anlıyorsunuz. Yavaş yavaş Mostar köprüsüne varırken Anadolumuzdaki dar çarşı sokaklarına benzeyen yolda yürürken, sağda **Türk Konsolosluğunu** görüyorsunuz. **Bu bina bana neyi hatırlatdı: "Altan Araslı"** bey'in "**Mostar Köprüsü**" isimli eserini. Özellikle okumanızı tavsiye ederim. Tüyleriniz diken diken olmadan, yüreğiniz sıkışmadan okuyamazsınız. Ama katlanmak zorundayız. Gerçekleri görmeyim, okumayayım, işitmeyeyim deme hakkına sahip miyiz?

O esere "**Türkiye Ataşesi**"nin başından geçmiş ve **işittiklerinden oluşturulmuş belgesel bir roman diyebiliriz**. O eserden buraya aktardığım, yüreklerin kaldıramayacağı gerçeklerden bazılarını aşağıda okuyacağız: "**Küllenmeyen düşmanlık** Tarih, 9 Mayıs 1993, saat gecenin ikisi. Hırvatların denetimindeki Batı Mostar'ın en seçkin semti Rondo'da, Zoran, Arminlerin kapısını postaliyle iki darbede kırdı, arkadaşlarıyla içeri daldılar. İçerdekiler neye uğradıklarını şaşırılmışlar, korkuyla yataklarından fırlamışlardı.

Davetsiz misafirler, ışıkları yakıp, ne varsa rasgele tekmelemeye başladılar. Uyku sersemi ev sakinleri, şaşkın şaşkın, artık Ustaşa adını almış komando giysili (Hırvat) militanlara baktılar. Hepsi de o mahallenin çocuklarıydı. O, her gün karşılaştıkla-

rı munis, dost bakışlı gözler gitmiş, yerine yedi kuşak düşman insanların nefret dolu gözleri gelmişti. Bu ani değişimin sebebi neydi? Ortada, savunmasız bir aile ile her türlü kötülüğü yapmaya adeta yeminli kapı bir komşuları insanlar vardı. Aynı apartmanı, aynı sokağı, aynı kafeyi ve aynı okulları paylaşmış olanlar sanki onlar değildi. Zoran kükred:

"Ey adi köpekler, pis sülükler, Balyalar! (Bosna-Hersek'te kızgınlık ve kavgasnasında Boşnaklara söylenen aşağılayıcı lâkap) Sizler, efendiydiniz, sizler, ağa, paşa soyundan geliyordunuz ha! Sizler, konaklarda, köşklere büyümüş, paşazade, serdarzade, dizdarzade idiniz ha! Hep tiksindim bu kelimelerden. Bizler, cahildik, taşralıydık, köylüydük ha! Hep oynamak için yanınıza geldiğimizde omuz silkip, dağlı ne olacak diye burun kıvrırdınız ha! Şimdi göreceksiniz gününüzü. **Hani, o, dünyalara sığdıramadığınız Osmanlı! Nerdeler, koruyucunuz Türkler? Nerdeler! Bizi, bütün Avrupa'yı "Türkler geliyor!" diye korkuturdunuz ha!** Babalarımız da bu sözlerle büyümüştü, bizler de! Bilmez miydiniz, kovulalı yüz yıl geçtiğini. Görelim bakalım, sesinizi kimlere duyuracaksınız, feryadınıza kimler kulak verip, koşacak? Yıllardır bugünü bekledik. İşte intikam saati geldi, çatı. Şimdi hizmetkâr siz, efendi biz olacağız." Hepsi de hain bakışlarla, gözlerini, savunmasız aileye dikmiş, avına atılmaya hazır sırtlanlar gibi karşılarında duruyorlardı. **Armin, bu komşu çocuğuna hayretle bakıyordu. İçinden de "Allah, Allah, daha üç beş saat önce selâmlaştığı, hal-hatır sorduğu bu insan mıydı? Yoksa, yoksa bir kabus mu görüyordu. Acaba bu duydukları, gördükleri kötü bir rüya mıydı?** Gerçekse, bu ne biçim bir maskeydi ki, hakiki yüzleriyle hiç ayırt edilememiş, hiç

farkedilememişti. “Vay bel!” diye iç geçir-di. Kaderine, olacıklara razı başını önüne eğdi. Eşine, çocuklarına göz ucuyla bak-tı. Üzerine defalarca kaynar sular boşaldı. Nasıl bir gaflet içindeymişler, yeni anlaya-bildi, yeni ayılabildi. Acıydı, çok acıydı.

Ama, gerçek buydu. Zoran, Armin’den, karısının ziynetlerini istedi. Zaten akli hep onlardaydı. Cazgır karısı, her yatağa uzan-dığında kıskançlık, haset dolu sözlerle bu takılardan söz eder, kafasını beller, kendisi-ni iğneler, alamadığı için yerin dibine batırır batırır çıkarırdı. Kaç kez lanet okumuş-tu, küpesine de, yüzüğüne de, takısına da. Armin, sessizce aralarından süzülüp, eşinin neyi var, nesi yok avuçlayıp getirdi. Uzatıp verirken de yüreği cız etti.

Şimdi hepsi Zoran’ın ellerindeydi. Tü-münü, karısının önüne fırlatıp, al al, gözün doysun demek için can atıyordu. Tamamını ceplerine doldurdu. Bu evin ganimeti onun-du. Diğer daireleri de sıraya koymuşlardı. Ante, evi şöyle bir gezdi, beğendi. “Tamam burası benim yeni evim” dedi. Zoran, olum-lu anlamda başını salladı.

Armin’in kanı bir kez daha çekildi. Bir anda sıfır olmuşlardı. Hepsini, yatak kıya-fetleriyle evlerinden kapı dışarı ettiler. Yeni bir baskın için de üst kata çıktılar. Daireyi, Ante’ye bıraktılar (Araslı 2004: s.47-49).” Mostar’da Boşnaklar iç harbin başlangıcın-da Hırvatlara güvendiler. Sırlara karşı bir-likte mücadele edeceklerini sandılar. Hâtta silahlarını ve komutalarını onların kontro-lüne verdiler. Fakat Hırvatların ihanetini katliamlarını gördüler. Onlarında tavırları Sırlardan farklı değildi.

“Hırvatlar Gerçek Yüzlerini Göste-riyorlar Boşnaklar, Hırvatların gerçekleştirdikleri ani “topyekün baskın”ı alçaklık ve arkadan vurma olarak ifadelendirdiler. O saatten sonra neye yarardı bu ithamlar !

Bir Hırvat, Boşnak komşusunun yirmi üç yaşındaki oğlunu baltayla parça parça doğrayıp, naylon torbaya koyarak, apart-manın girişine bırakacak kadar gaddarlaşıyordu. Bu vahşeti, babalarının, koca-larının, ağabeylerinin gözleri önünde ka-dınlara, kızlara yapılan toplu tecavüzler izliyordu. (3) (s.77)”

“İçkencenin Binbir Türüsü Boşnak-lar, iç savaşta, birbirinden feci, birbirin-den katlanılmaz, birbirinden ıstırap ve-rici, artık insan içine çıkamayacak kadar utandırıcı, ömür boyu hafızalarından sö-küp atamayacakları sahneleri bizzat yaşa-dılar, bizzat tanıdığı oldular veya bizzat ilk ağızdan dinlediler.

Peki, aradan geçen bunca yıla rağmen yaşama gücünü nerden bulacaklar? Toplu-ma ve hayata nasıl ısınacaklar, çektiklerinin veya tattıklarının etkilerinden nasıl ve han-gi yöntemlerle kurtarılacaklar. Bu soruların cevabını hâlâ veren veya bulan çıkmadı. Ta ki, belki de rövanşa kadar çıkmayacak.

Kovuldukları Poçitel’de, kovuldukları Stolac’da, o kadınlar, o çocuklar, ellerinden alınan evlerine tekrar girebilmek için nasıl çığlık ata ata yırtınıyorlardı! Tekme-tokat dışarı atıldıkça, nasıl tekrar bir daha girebil-mek için saldırıyorlardı!

Bütün bu yaşananlarla birlikte Bosna-Hersek’te hiç kimsenin beklemediği, dü-şünemediği bir mucize gerçekleşti: Silik kalmış, sinmiş bir Müslüman topluluğu varlığını duyurdu, bu topraklarda tarih ve kültür birikimimizle biz de varız de-diler. Ama, ne pahasına! Ne bedel karşı-lığı! Mostar ve yöresinde yaşananlardan verdiğimiz örnekler, bu akıl almaz hıncın, kinin korkunç boyutları net biçimde ortaya serecektir:

“Daha önce bir kez olsun sürtüşüp kavga etmediğimiz komşularımız ilkin

babamın boğazını kesip, annemin ve ablamın üzerine benzin döküp yaktılar. O anları yaşadım. Her gün gözlerimin önündeler. Geceleri ve gündüzleri uyuyamıyorum. Buna yaşamak deniliyorsa yaşıyorum işte.”

“Etrafı dikenli tel örgülü bir alana kapatılmıştık. Karşımızda çitlerle çevrili bir meydancığa da bir sürü çoban köpeği koymuşlardı. Hayvanlara ne su, ne yiyecek veriyorlardı. Gece-gündüz bize baka baka çıkarttıkları azgın hırıltıları dinliyorduk. Açlıktan kudurma derecesine gelmişlerdi. Birbirlerine saldırıyorlar, birbirlerini parçalıyorlardı.

Eski komşularımız, şimdiki düşmanlarımız ne düşünüyorlar, ne yapmak istiyorlar, anlayamıyorduk. Yoksa yoksa diyorduk! Korktuğumuz başımıza geldi. Hepsini üzerimize saldırdılar. Karşı koymaya gücümüz, mecalimiz yoktu. Hemen hemen tamamımıza yakınına parçaladılar. Kan gördükçe de vahşileştiler. Sırplar, kahkahalar atarak, hayvanları ucu sivri çubuklarla dürtüp dürtüp kışkırtıyorlardı. Benim vücudum bu korkunç saldırıda yarım kaldı. Bu yarım vücutla, ölüden farksız yaşıyorum.”

“Konu komşumuzu, hepimizi bir meydanda topladılar. Önce bıçaklarla göğsümüze haç çizdiler. Ağzımıza hortumla benzin doldurdular. Sonra benzinli fitilleri dişlerimizin arasına sıkıştırıp, ateşlediler. Benim boyum kısa olduğu için aradan sıyrılıp, bir yana sindim. Zavallılar arka arkaya infilâk ettiler. Bunları yapan alçaklar, kahkahalarla seyrederlerken “ne yaratıcı milletiz, molotof insan yaptık” diye övünüyorlardı” Katlanılmaz, birbirinden ıstırap verici, artık insan içine çıkamayacak kadar utandırıcı, ömür boyu hafızalarından söküp atamayacakları sah-

neleri bizzat yaşadılar, bizzat tanığı oldular veya bizzat ilk ağızdan dinlediler.

Kovuldukları Poçitel’de, kovuldukları Stolac’da, o kadınlar, o çocuklar, ellerinden alınan evlerine tekrar girebilmek için nasıl çığlık ata ata yırtınıyorlardı! Tekme-tokat dışarı atıldıkça, nasıl tekrar bir daha girebilmek için saldırıyorlardı!

“Çocuklarımızı rehin alıyorlar, mallarımızı-mülklerimizi bağışladığımıza dair belge imzalatırdıktan sonra serbest bırakıyorlardı. Gürbüz olanları, organ mafyalarına pazarlıkla satıyorlardı.” “Tıpkı inek, koyun gibi kamyonlara dolduruyorlar, üç günlük zorunlu işkence seyahati yaptırıyorlardı. Hep üstüsteydik. Tıkış-tıkış. Kımıldamak ne mümkün! Bastığımız yeri görmek imkânsızdı. Hem de aç-susuz.

Oturmak istersen, oturamazsın, sağına, soluna dönmek istersen, dönemezsin. Tuvaletin gelince yapmak, en büyük azap. Bir de şarabı kafaya diktikçe keyif atışı yapıyorlardı ki, o hepsinden beterdi. Kime isabet ederse, canımı al diye Allah’a yalvarıyordu. Çektiği acı dahi işkence. Ölse de rahatça ölemiyor, arada kan revan içinde ayakta kalıyordu. O halde kamyonundan atamazsın. Öylesine bir azap. Allah, düşmanıma tattırmasın.

Benim gibi hayatta kalabilenler cinnet geçirdi.” “Körpe körpe yavruları çimento makinelerinin içine atıyorlardı. Analarını-babalarını da seyretmeleri için zorluyorlardı. Akıl almaz bir sadistlikti. Köy öğretmenimizi bağlayıp, gözü önünde kızına ölene kadar tecavüz ettiler. Adamcağıza, yavrusunun tecavüzden perişan cansız bedenine zorla baktırdılar. O acıyı sindire sindire çektirdikten sonra bir haliye sarıp, sarmalayıp benzin döküp yaktılar.” “Bir işkence türü de cinsel organları vinçe bağlayıp yukarı çekmekti. Her iki elin ikişer parmağını kesip, geriye üç parmak

birakıyorlardı. Elleri açıp üç parmağını göstermek Sırların zafer işaretiydi.” “Aç-susuz bırakılan yüzlerce Boşnak, kızgın güneşin altında dikenli teller ardında tutuluyorlardı. Herkes bitap düşmüş vaziyette otururken, birden içeri bir kuru ekmek parçası fırlatıyorlardı. O anda biri kapıveriyordu. Diğerleri fark edince üzerine atılıyorlar, derken aralarında müthiş bir boğuşma başlıyordu. Sonra da her biri yorgun, bitkin, eli yüzü tırmık içerisinde bir kenara yığılıyordu. Telin arkasından bu manzaraları seyreden zalimler, pür neşe eğleniyorlardı.” “Bir Müslüman hanıma, Kuran’ı Kerim üzerine tuvalet yaptırmaya zorladılar. Rahmine tabanca ve şişe soktular.” “Kadınlara, kızlara tecavüz ederlerken bundan böyle Balya (Boşnakları küçültücü tabir) doğuramayacaksın diye alay ediyorlardı. Tecavüzler, on iki yaşlarından, yedi-sekiz yaşlarına kadar inmişti. Tecavüzleri, halkın toplanabileceği meydan-cıklarda kasten gözler önünde yapıyorlardı. Özellikle seyirciler, tecavüz edileceklerin, tanıdıklarından, yakınlarından seçiliyordu. Bu şekilde onları rezil edip, toplum önünde küçültmeyi amaçlıyorlardı. Maalesef bütün bunlar, Mostar ve çevresinde yaşandı. Yüreklere dağladı. Bosna-Hersekli müslümanlara reva görülenler karşısında büyük tepkiler doğdu. Bu eza-cefaya isyan eden müslüman ülkelerdeki gençler, Bosna yollarına düştüler. Birer ikişer meşakkatli yolları aşşa aşşa Boşnak mücahitlere katıldılar. Dağ-tepe mevzi mevzi direnişe geçtiler. Boşnaklar, bir kod adıyla yetinen, yatağı, yorganı gökyüzü ve toprak olan bu gençlerin gönül zenginliklerine imrendiler. Bu ellere, koşa koşa, gönüllü gelip, şehitliklerde kendilerine yer açan, Abu Şamilleri, Abdul

Metinleri, Abu Tarıkları, Anadolumuzun Ahmetlerini, Mehmetlerini, Mustafalarını tanıdılar, gözlerinin içleri güle güle ölüme giden o gençleri kendilerinden bildiler...” Ateşe Tolga beyin hatırlarının şu sayfaları da hüzünlü bir şekilde, Türk milletinin cömertliğini, cesaretini ve yiğitliğini anlatıyordu: “Görevimiz gereği yolumuz sıkça Saray-Bosna havaalanına düşerdi. Türkiyemizden gelen yolcuları dikkatlice izlerdim. Silik adımlarla yürüyen, suskun, bir an önce gideceği yere ulaşmak için telâşlı, o bizim insanımızı tanır, gözlerimle takip ederdim. Soramazdım, neden, niçin, niye bu yarı harabe beldelere taşındıklarını.

Çünkü bilirdim, hem de çok iyi bilirdim, neden, niçin, kim bilir nerelerden, ne kadar borçlanarak buralara geldiklerini... Şu eşarbını, başörtüsünü sıkı sıkı sarıp sarmalamış, gözleri yerde yürüyen hanımcağız, şu kasketli, dik yürüyen, yüreği bir kaya kadar dirençli adamcağız benim insanım. İşte, ne fedakârlıklarla bir araya getirdikleri yol parasını bir çırpıda uçak biletlerine verivermişler. Kim bilir hangi şehitlikteki evlâdını kucaklamak için, onun manevi varlığına dokunabilmek için, onunla bir arada olacağı bir damlacık mutluluğu tatmak için, yaban ellerde bir nebze yalnız bırakmamak için. Toprağa sinen vücudunun kokusunu hissedebilmek için. Onları seyrederken, gözlerim dolar, bu soylu, bu evlâdına o asil duyguyu aşıl原因an insanların, benim toprağımın insanları oldukları için haklı bir gurur duyardım. Onlar, bir an görünürler, bir anda da kaybolurlardı. Durakları mutlaka, Travnik’ten, Mostar’a uzanan yollar boyundaki şehitliklerdir. Ne otel, ne han, ne misafir kalacakları bir yerdir. İlk durakları, tepelerinde, doğuya bakan ay-yıldızımızın

kurulduğu kabir taşlarının bulunduğu mezarlıklardır.

Onların, acıya karşı koyuşlarındaki sabırlarını, yüreklerini kor halinde kavuran yüce takdire karşı inanç aşklarını gözlerimden okurdum. İçimde gitgide büyüyüp, katlanan, çoşan sevgi seliyle bakardım, bakardım o güzel insanlara.

Bütün Boşnaklar eminim ki, bu toprakların kıymetini mutlaka bileceklerdir. Bu toprakları, kimlerin kanı pahasına kazandıklarını da hiç akıllarından çıkartmayacaklardır.

Mostar'da sokak sokak gezerek, civar köy ve kasabaları dolaşarak derlediğim notlarımın en can alıcı, savaşın arta kalan izleri bunlar işte. (3) (s. 90-95)"

Kitapta geçen Türk Ataşesi Tolga beyin hatıralarından sizinle paylaştığım sadece birkaç satır bunlar. Eserde, Ataşe'nin özel mahrem anıları hariç bilmemiz gereken daha çok tarihi ve kültürel zenginlikler de var. Mustafa beyle birlikte hava güneşli olduğu için, başımızı muhafaza etsin diye, Mostar çarşısından üstünde küçük hilâl işlemeleri olan takkeleri aldık ve başımıza koyduk. Karşımızdan da üstündeki gömlekte, Haçlı seferlerindeki haçlı askerlerin vücut üst kısımlarındaki giysilerindeki gibi büyük bir haç resmi bulunan hayli iri ve orta yaşlı biri geliyordu. Mustafa ile birbirimize ve sonra adama baktık. Savaş sırasında biz burada olsaydık ve bu tiplere karşı savaşmak zorunda kalsaydık aramızda neler geçerci diye konuştuk. Bu arada Bosna-Hersek eyaletlerinin arasındaki Konjic'te şehit düşmüş Kanadalı bir Türk delikanlısı Cem'in destanını hatırladım. Konjic, Saraybosna-Mostar yolu arasında stratejik bir mevki. Kanada'da çocuğunu ve eşini bırakıp burada yiğitçe Boşnak müslümanlarla omuz omuza Hırvat ve Sırlara karşı savaşmıştı. Hukuk son sınıf

öğrencisi idi. İstikbalini, hayatını zulüm karşısında mertliğe, adalete hediye verdi. "Allah yolunda hicret edip de sonra öldürülmüş veya ölmüş olanlara gelince, elbette Allah, onları güzel bir rızıkla rızıklandıracaktır. Çünkü Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır." (Kur'an:22:58) "Eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'ın bağışlaması ve rahmeti, (sizin için) onların topladıkları (dünyalıkları)ndan daha hayırlıdır." (Kur'an:3:157) Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rab'leri katında rızıklanmaktadır." (Kur'an:3:169)

Evliya Çelebi

Diğer Osmanlı diyarlarında olduğu gibi Bosna-Hersek'ten ve Mostar'dan bahsedip de Evliya Çelebi'den söz etmemek mümkün değildir. Onun ölümsüz "Seyahatnamesi"nden Mostar köprüsünü okumadan Mostar'dan ayrılmayacağız:

"İbret verici Mostar Köprüsü'nü bildirir.

(...) tarihinde bu seyre değer köprüyü Sultan Süleyman Han'ın emriyle Abdülmennan oğlu Koca mimar Sinan Ağa inşa etmiştir ki, sanki gökkuşağı gibi Samanyolu olup bir kayadan bir kayaya bir kemer etmiştir ki, sanki cennet yurdu Bağdad'da Kisrâ Kemer'i'dir. Mostar şehrinin ortasından akan Neretva nehri üzere ibretlik bir köprü yapıp iki başı kale olmak ile şehrin bir tarafından bir tarafına bu sırat köprüsünden başka geçmek başka bir yolla mümkün değildir.

İmdi dinlemekte olan vefalı dostlara şöyle malum ola ki, bu kemter kul gösterişsiz Evliyâ bu ana kadar 27 yılda durmadan dinlenmeden seyahat edip 16 padişahlık yeri

gezip dolaşıp nice kere yüz bin yapıları insaf gözüyle inceleyip **Erzurum Vilâyeti'nde Hasan Kalesi yakınında Aras nehri üzerinde ibret verici Çoban köprüsü, Erzurum ile Malazgird arasında yine Aras nehri üzerinde Altınhalkalı köprüsü, Hazzo kalesi ile Mefârikin kalesi arasında Batman köprüsü,, Hasankeyf kalesi köprüsü, Asi nehri üzerinde Antakya köprüsü; Misis'de Cihan köprüsü, Adana köprüsü ve Tarsus köprüsü, Sivas'da Eğri köprü, Kızılırmak üzerinde Çâşnigir köprüsü, Kızılırmak üzerinde Osmancık köprüsü, Sakarya nehri üzerinde Sultan Bayezid'in Geyve kasabası köprüsü ve Anadolu ülkesinde nice yüz ibret verici köprüler vardır.**

Rumeli ülkesinde olan seyre değer köprüler: **Süleyman Han ve II. Selim Han'ın Çekmeceler köprüleri, Burgaz köprüsü, Ergene nehri üzerinde Koca Murad Han'ın Ergene köprüsü, Edirne'de Mihal köprüsü, yine Edirne'de Yeniköprü ve Saraçhane köprüsü, Edirne yakınında Koca Mustafa Paşa köprüsü ve Drin nehri üzerinde Vişegrad köprüsü, Koca Sokollu Mehmed Paşa'nın 12 göz büyük köprüsüdür". (4) (s. 626)**

"Bu isimleri yazılı bütün köprülerden seyre değer, ibret verici, benzersiz ve eşsiz olan bu Mostar köprüsüdür ki Arap, Acem, Rum ve Frengistan'da ve Belh u Buharâ'ya kadar gezmişliğimiz var, bu hakir öyle bir yüksek köprüyü yeryüzünde görmedim. Gerçi daha önce zikredilen Batman köprüsü ve Hasankeyf köprüsü de gayetle sanatlı köprülerdir, ama bu Mostar köprüsü göklerle baş uzatmış bir kayadan bir kayaya Havarnak kemeri gibi atılmış bir göz yüksek köprüdür ki aşağı bakanın ödü yarılır. Hatta bu köprünün iki başındaki kalelerin iç yüzdeki kapılarının bir kapıdan bir kapıya kadar bu Mostar köprüsünün uzunluğu tam 100 germe adımdır, 15 ayak enliliği vardır.

Diğer İbretlik

Acayip sanat üzerine sanat icra edilmiştir ki bu köprünün üstünden Sultan IV. Murad Han'ın Ruznâmecisi İbrahim Efendi bu köprünün batı tarafında bulunan Tabahane varoşu içinden Radobola nehri suyunu bu köprü üstünden tunç künkler ile, beri taraftaki çarşı pazar şehrine geçirip bütün hammamlara, cami, han, imaret ve medreselere, nice yerde çeşmelere kısacası 45 yere bu köprü üzerinden sular getirdiğine Mostar şairleri tarih düşürmüşlerdir. Tarih: (...)

Kısacası, kara ve deniz seyyahları içinde işitilmemiş ve görülmemiştir ki bir köprünün hem altından ve hem üstünden sular akmada, oldukça garip bir seyirliktir. Süleyman Han'ın yaptığına sanatlı tarih:

Kudret kemeri. Sene 974.

Diğer süslü tarih:

*Kavs-ı kuzahun aynı bu köprü yapı oldu,
Var mı bu cihan içre mânendi hey
Allâhım, İbretle bakup dedi tarihini bir arif,
El geçdiği köprüden biz de geçeriz şahım.
Sene 973.*

Bu benzersiz köprünün hakkında nice tarihler vardır, ama hatırıma gelen bunlardır. Gerçekten de geçmişin yapı ustaları bütün güçlerini sarf edip becerilerini göstermek için bir kayadan bir kayaya bir kemer yapmış uzak bir mesafeden bu köprüye bakılsa hemen çarktan çıkmış yüzük gibi yuvarlak durur benzersiz bir geçiş yeridir. Bunda olan tasarrufları, tatlılık, incelik ve mimarlığı, bu yeryüzünde böyle bir işçilik ve beceriyi geçmişin hiçbir mimarı etmemiştir, böyle ibret verici köprüyü feleğin gözü görmemiştir.

Ama işin gerçeğine bakılsa buranın kalyaları üzerinde böyle bir göz köprü yapmak gerekir. Zira iki tarafı gökyüzüne çıkmış kalyalar ve aşağıda akan Neretva nehri bir mi-

nare boyu aşağıdan akıp, enli büyük nehir olduğundan böyle gerekmiş ve Koca Mimar Sinan böyle bir göz tumturaklı kemerli köprü yapmıştır, cihan seyyahları böyle yüksek kemer görmemiştir.” (4) (s. 628)

“Ademoğlunun cesaretini bildirir”

Bu yüksek boylu köprü böyle göklere doğru yüksekçe yapılmış iken bazı vezirler, beyler, ileri gelenler ve hekimler bu köprü-nün seyrine gelip anılan iki köşkte otururlarken şehrin nice cüret sahibi çocukları köprü kenarında hazır durup vezirlerin huzurunda her bir çocuk “Yâ Allah” deyip köprüden aşağı kendilerini bırakıp nehre atar ve kuş gibi uçar. Her bir çocuk birer sanat ile taklalar atarak kimi baş aşağı, kimisi bağdaş kurar ve kimisi ikişer üçer olup birbirlerini kucaklayıp aşağı suya atılırlar. Cenâb-ı Allah saklayıp derhâl dışarı kenara çıkıp kayalardan yukarı tırmaşıp köprübaşına gelip vezir ve ileri gelenlerden bahşiş alırlar. Ama başka insanlar aşağı atlamak değil, aşağı bakmaya cesaret edemeyip ödü patlar. Zira bu köprünün boyu tâ aşağı suya kadar 87 kulaçtır. Ve Neretva nehrinin derinliği de 87 arşındır.

Neretva nehri içinde hamam kubbesi gibi taşlar vardır ve gayet deli divane, taşkın ve coşkun akıp nice yerinde buruntu girdapları olup yıldırım gibi şakıyıp ve gök gürültüsü gibi gürleyip böyle bir deli suya kendini atmak cidden insan için büyük cesarettir. Önce alçak kayalardan atlayıp daha sonra yükseğinden atlaya atlaya alışıp köprüden aşağı atılırlar.

Bir cüret de bu şehrin sanat ehli çırakları hanelerinden ustalarının dükkânlarına yemek getirirken iki elinde yemek, başı üzerinde ekmek ve başka şeyler varken nice cesaret sahibi oğlanlar bu kadar ağır yüklerle köprü ortasında gitmeyip köprünün iki ta-

rafında olan ensiz korkuluğu üzerinde çok hızlı bir şekilde seğirterek geçer çocukları var. Akıllı olan adam bu köprünün kenarına varmaya korkar, ama ergin olmamış çocuklar köprünün korkulukları üzerinde seğirterek geçerler, garip ve acayip seyirliktir.

Bu büyük köprünün olduğu kayaların iki tarafı korkunç, iri, beyaz ve kızıl kayaların altları genellikle boştur ki nice yerleri çok derindir. (—)” (4) (s.629)

Mustafa bey’le Mostar’dan yavaş yavaş ayrılmaya hazırlanırken, uğrayabildiğimiz camileri, bedestenleri ve Osmanlı Türk eserlerini görmeye çalışıyoruz. Bir kısmını kısa süreli de olsa ziyaret ediyoruz. Mostar’da Osmanlı Türklerinin nakış nakış eserlerinden bugün ayakta kalanlardan bazıları şunlar:

Hünkar camisi (Kanunî camisi), Halveti Tekkesi-Açık baş tekkesi, Karagöz Bey köprüsü, Karagöz Bey hamamı, Karagöz Mehmed Bey camisi, Koski Mehmed paşa camisi, Keyvan Kethûda camisi, Nasuh Ağa camisi, Yavuz Sultan Selim Mescidi, Büyük Köprü (Mostar Köprüsü), Küçük Köprü, Saat Kulesi, Osmanlı Evi vd. (5) (s.143-167

Sarı (Saru) Saltuk

Uğrayamadığımız, Blagay’daki Sarı Saltuk Türbesine hasretle Mostardan ayrılmak zorunda kalıyoruz. Şimdi de Evliya Çelebi seyahatnamesinden Bolagay’ı (Blagay) anlatan bazı satırları (MS.1644) birlikte paylaşalım:

“Bu mamur kasaba, kalenin bulunduğu kayanın altındadır. Kaleden bu varoş asla görünmeyip kale kayasının mağarasından yedi başlı ejder gibi gürleyip çıkan “Buna” kenarında bir küçük kasabacıktır. Bir medrese, bir mektep, bir tekke, Buna nehri kayası altında da Mostar müftüsü tekkesidir ki Halvetî hankâhıdır. Bir hamamı, yeni hanı ve

camî karşısında 10 adet dükkânı var.” Berrak suyun çıktığı yerde, anılan mağaranın önünde 2 harman büyüklüğü kadar bir havuzu var ki derinliğinin ne kadar olduğunu bir yüzücü dalgıçlar öğrenememişlerdir ve nice kere yüz kulaç ipler ile şakula bırakmışlardır, asla sonuna ulaşamamıştır. Dibine ulaşayım diyenlerin çoğu boğulmuşlardır.

Bu adı geçen büyük havuzun kenarındaki kayalara bitişik Mostar Müftüsü (...) Efendi bir Halvetî tekkesi inşa etmiştir. Bir köşkü Buna nehrine bakıp bütün âşıklar, maarif erbabı ve gönül ehli bu köşte ve bu tekkenin kameriyelerinde oturup guv guv has sohbetler ve ilim sohbetleri ederler. Nice zarif dostlar havuz içinde olan türlü türlü balıkları ve Rabbimin nimetlerini seyrederler ki her balık onar, on beşer ve yirmişer okka gelir, sanki yaldızlı Tanrı sanatı balıklar var ki insan baktıkça hayran olur.

Ama asla avlamazlar. Her kim bu mahalde balık avlarsa veya balık otu dökerse o adam elbette iflâh olmayıp gittikçe kötü olup sonunda belki yok olur, ama bu havuzdan aşağı geçip şehir ucundaki köprübaşına varan balığı avlarsa onda zarar yoktur. Ama bu Buna nehri öyle buz parçası berrak, ak pâk bir duru sudur ki Temmuz ayında bile suyunun soğukluğundan rahatlıkla içilmez. Bir adam bir kuzu yiyip bu berrak sudan içse anında yine o kişi acıkır, sindirimi gayet hızlandıran Kevser suyudur.

Bu büyük havuz içinde Mostar şehrinin, diğer köy ve kasabaların mahbûbları kâküllerini dağıtıp âşıklarıyla bu temiz havuz içinde yüzüp birbirleriyle deniz malikleri gibi kucak kucağa olup aracasız birbirlerinin kucaklayarak bahr-i maarif gibi nice tür perendeler ve nice çeşit oyunlar edip gönül okşarlar.

Ama bu havuzun üzerinde olan Demavend dağı gibi kale kayası üzerinde olan

miski kartalların hesabını Yaratıcı bilir. Bazı insanlar bu kartallara kurban adayıp bu havuz kenarında kurbanı kesip dışarı bırakıp kartallara verirler, bazı insanların kurbanını yemezler, arzu ve isteklerinin olmamasına delildir. Ve bazı insanların kurbanlarını göz açıp kapayıncaya kadar süpürürler, elbette o insanın hayır isteklerinin olmasına işarettir, diye tecrübe etmişlerdir. Bu kartallar hiçbir zamanda bu mahalde asla insandan kaçmazlar, nice insanın koyun ciğerini yerler ve nicesinin yemezler. Havuz içinde yüzen adamlardan balıklar asla kaçmazlar. (4) (s.612-.613)

Evliya Çelebi'nin anlattığı bu güzel yerde yattığı söylenen Sarı Saltuk, Selçuklular döneminde Balkanlara giden gönül erlerinden Alperenlerin en tanınmış olanıdır. Menâkıbnâmelerde, Türkistan'dan bizzat Hoca Ahmet Yesevî veya O'nun halifesi Hacı Bektaş-ı Veli tarafından Balkanlara gönderildiği rivayet edilir.

Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'da ilk otağ kurduğu yer Blagay'da Halveti tekkesinde Sarı Saltık ve öğrencisi Açık Baş Veli yatmaktadır. Açıkbaş da, sarık sarmayan, takke takmayan tam kalender tipli bir derişmiş.

Tarihî çalışmalarda Sarı Saltuk'un Balkanlara gelişi şu şekilde özetlenmektedir: “Anadolu 1250'den sonra Moğol istilâsına maruz kalmış ve Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzettin Keykâvus, Moğol idaresine karşı çıkarak yenilmiştir. Bunun üzerine 1259'da dayısı olan Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Paleologos'dan kendisine taraftarlarıyla birlikte Balkanlar'da arazi verilmesini rica etmiştir. Kaynaklarda Hristiyan olarak gösterilen İzzettin Keykâvus'un bu isteğine VIII. Mikhail olumlu cevap vermiş ve hükümdar taraftarlarıyla beraber Varna'ya gitmiştir. Ancak İzzettin, bundan

sonra taraftarları için VIII. Mikhail'den bugünkü Romanya topraklarındaki en müsait ve müstahkem yerlerin kendilerine verilmesini istemiştir. İmparator bu isteğe önceleri pek iyi bakmamış, ancak daha sonra özellikle İstanbul'un 1261 yılında muhasara edilmesi üzerine İzzettin'in bu isteğine karşı çıkmamıştır. Hatta "Karvun yurdu"ndaki çeşitli kavimleri bir idare altında toplamının kendi devleti için büyük fayda sağlayacağını düşünerek İzzettin'in idâresinde böyle bir devletin kurulmasına karar vermiş ve böylece de onun isteğini yerine getirmiştir. Bu devletin en önemli görevi başka kavimlerin Bizans'a saldırılarına mani olmak ve Mikhail'in arasının bozuk olduğu Tırnovadaki Bulgar Çarı Konstantin Tih'in isteklerine karşı bir engel teşkil etmektir. II. İzzettin Keykâvus işleri yoluna koyduktan sonra devletin yönetimini Sarı Saltuk'a bırakarak İstanbul'a dönmüştür. II. Keykâvus, Bizans topraklarında yaşayan ve onun tarafını tutan Sarı Saltuk idâresindeki 12.000 kadar Türkmen (Oğuz, Uz) grubunun desteğine güvenerek Bizans İmparatorunu tahttan indirmek istemiştir. Ancak bu istek başarısızlıkla sonuçlanmış ve yakalanarak hapse atılmıştır. Adamları da Karadeniz'in kuzeybatısına yerleştirilmişlerdir. Keykâvus'un Sarı Saltuk'a bıraktığı bu Oğuz-Türkmenlere dayalı devletin resmi dini Hristiyanlık idi ve İstanbul patrikhanesine bağlı bulunuyordu. Dobruca bölgesine yerleşen bu Türkmenler ve Keykâvus'un adamlarından bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu kabul edişin Bizans baskısı ile olduğu da bir gerçektir.

Sarı Saltuk'un (1265-1346) ölümünden sonra bu devlette yaşayan kavimler arasında başa geçmek için bir iç mücadele yaşanmış ve sonunda Kuman menşeli Balık başa geçmiştir. (6) (s.202)

Türk tarihinde efsaneler çerçevesinde Sarı Saltuk'a atfedilen çok zengin bir doküman bulunmaktadır. Efsanevi kişiliği ile Yunus Emre gibi bir çok Türk yurdunda mezarı bulunmaktadır:

Yaşar Ocak, Sarı Saltuk efsanelerinden birinde; "Sarı Saltuk'un vefatından önce yedi tabut hazırlanmasını istediği; çünkü vefat edince yedi kralın her birinin, tabutunu kendi memleketine götürmek için savaşmak isteyeceklerini haber verdiği, gerçekten de vefat edince kralların gelip birer tabut alıp kendi memleketlerine götürerek ayrı ayrı yedi yerde defnettikleri" belirtmektedir (7) (s.111) Tabutları gönderdikleri ülkelerden biri de Bosna- Hersek'in Mostar yakınlarındaki Blagay kasabası imiş. Ahmet Yaşar Ocak'ın belirttiği gibi bu "yedi türbe veya mezar" motifinin nereden kaynaklandığı önemlidir. Tabii buna "yedi başlı ejder", ejderi öldüren "yedi ok" ve "yedi tabutu" da eklemek mümkündür. Aslında bugün Sarı Saltuk türbe ve mezarlarının sayısı daha fazla olmakla beraber menkıbe neden "yedi" sayısında ısrar etmektedir? Bunu eski Türklerdeki yedi rakamının kutsallığına veya ibrânî ve Fenike etkilerine dayandırılıp dayandırılmayacağını Kaleshi gibi (Albanische legenden um Sarı Saltık, s. 817.nakleden Ahmet Yaşar Ocak) soran araştırmacılar vardır." (7) (s. 111) Ahmet Yaşar Ocak'a göre 7 rakamının "kökenini daha XII. yüzyıl gibi, Osmanlı fetihlerinden üç asır evvel, Balkanlar için müslümanlığın tarihi bakımından oldukça erken sayılacak bir devirde, buralarda mevcut İsmailî kolonileri sebebiyle İsmailî'teki yedili inanç sistemine bağlamak doğru olabilir. Bilindiği gibi, İsmailîliğe adını veren İmam İsmail, altıncı İmam Câfer-i Sâdık'ın oğullarından biridir ve bu mezhebin itikadınca yedinci imamdır. Bu sebeple İsmailîliğe *Yedi İmam*

Mezhebide denmektedir. Hiç şüphesiz bu menkıbe, Sarı Saltık kültürünün yayıldığı, daha doğrusu Sarı Saltık'ın bu yerlerde eskiden yaşamış veya öyle kabul edilen Hristiyan azizleriyle özdeşleştirilmesi suretiyle oluşan kült yerlerini göstermesi bakımından ilginçtir.”(8) (s. 112)

Saltıknâme Menâkıbnâmesi'nde, Kur'an-ı Kerim, Kitab-ı Mukaddes, Menakıb-ı Hac-ı Bektaş-ı Veli, Velayetname-i Sultan Şucâuddin'de **“asayı ejderha haline getirmek”** motifi görülmektedir:

“Sarı Saltık Rumelinde Kalanoş şehrine gelir. Halkı müslüman olmaya, yahut haraç vermeye zorlar; halk reddeder)... Elinde bir nîze (mızrak) si vardı demirden. Yine bıraktı. Duayı İsm-i Azam okudu, üfürdü. Ol nîze yedi başlı ejderha olup ol hisar üze başın kaldırub dahî hücum eyledi... (Ebu'l-Hayır-ı Rûmî, Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine) Kütüphanesi, nr. 1612, v. 254a) (8) (Ek:XV)”

Sarı Saltuk'un kabrinin yahut makamının bulunduğu Halveti Tekkesi, Osmanlı Türklerinin Fatih Sultan Mehmed zamanında bu bölgeyi yani, Hersek'i 1466'lerde fethetmelerinden sonra 1520'lerde yapılmış. Akıncılar ve yeniçeriler arasında Bektaşilik yaygındı. Boşnakların ataları Bogomillerin ibadet şekilleri, Müslümanlarınkine çok benziyormuş. Bu nedenle İslâm dinini benimsemeleri zor olmamış. Tekke zamanla Bektaşilerden, Halvetilere hâtta Nakşibendilere geçtiği rivayet edilmektedir. Bu Tekke'nin ön tarafında bir kılıçla, bir topuz bulunmaktadır. Biri dinin, diğeri silâhın sembolü imiş.

Sarı Saltuk, Dobruca'ya gelince, halkı canından bezdiren bir ejderhayı öldürmüştü. O bölgenin kralı, bu olaydan çok mutluluk duymuş. Halkıyla birlikte onun dinine geçerek, müslüman olmuş. Sarı Saltuk oradan Polonya'ya geçmiş, Balkanlar'da şanı-şöhreti almış yürümüş.

“Tekke, Buna nehrinin kaynağının bulunduğu, gürül gürül suyun geldiği, heybetli bir dağın altındaki kavis şeklindeki oyugun yanı başında. Cumbalı, taşlıklı, içi ısıtan çift katlı Anadolu evi görünümünde. Cumba, nehrin kaynağına bakan tarafta. Altında da, su üzerinde direklerle oturtulmuş bir balkon var. Bahçeden, taş merdivenlerle suya iniliyor.

Gelelim Blagay hikâyelerine:

Buna'nın kaynağında korkunç bir ejderha yaşamaktaymış. Halk, her yıl bu ejderhaya bir genç kızı kurban vermek zorundaymış. Bu kez kura, kral Hersek Stepan'ın kızı Milica'ya çıkmış. Kayaların tepesinde gördüğünüz kale kalıntısı, şehir surlarıymış. Kentten, kaynağın bulunduğu kayanın ortasına kadar bir yer altı geçidi varmış. Kurbanları götürüp oraya bırakırlarmış. Herkes üzüntülüymüş. Prensesi törenle bırakıp dönmüşler. Kız, akıbetini beklemeye başlamış.

Tam o sırada Anadolu'dan Sarı Saltuk adlı bir derviş Blagay'a gelmiş. Herkesi böyle üzüntülü görünce, nedenini sormuş. Onlar da durum böyle deyip olanı biteni anlatmışlar. Derviş: “hemen beni kızı bıraktığınız yere götürün” demiş. Bir ümit deyip, dervişin dediğini yapmışlar.

Sarı Saltuk bakmış, kız boynu bükük kayanın üzerinde oturmakta, akıbetini beklemekteymiş. Derken, ejderha da çıkagelmiş. Bir kapışmışlar, pir kapışmışlar. Ejderha, kılıç darbeleri indikçe, acıdan kuyruğunu sallamaktaymış. Her vuruşta da bir kaya parçası devriliyormuş. Orada şimdi görülen koca oyuk o dövüşten kalmadır. Ejderha, Sarı Saltuk'un kılıcına yenik düşmüş. Hem prenses Milica, hem halk bu canavardan kurtulmuşlar. Kral Stepan, kızını bu dervişe vermiş.

Başka bir hikâyesi de şöyle: Bir sabah, pazara, beyaz atlı, beyaz sakallı, yeşil cübbe-

li bir ermiş kişi gelmiş. Bir göreyim, neyin nesi diye geçitten kaynağa inmiş. Halk akşama kadar bu yaşlı adamı beklemiş. Veli-zade beyin evinde misafir kalacakmış. Bakmışlar, ne gelen var, ne giden. Kaynakta ise su seviyesi yükselmiş. Bir daha yoluna izine rastlanmamış. Evliya olduğuna inanmışlar, adına, tekke ve türbe yapmışlar.

Buralarda mağaralara da rastlanır. Onlar, Bogomillerin ibadet yaptıkları yerlerdir.

Tekke, 1851 yılında yeniden restore edilmiş. 1925 yılında ise Mostar müftüsü Ahmet efendi bir kez daha elden geçirtmiş. Altta, sohbetlerin yapıldığı “meydan odası”, üstte, türbe ile semahâne bulunmaktadır.” (3) (s.107-109)

Sarı Saltuk’un, Anadolu ve Balkan coğrafyasında adeta aynı vücuttaki benzer dokularda tutunan radyoizotoplar gibi bir çok yerde mezarı vardır: Romanya’nın kuzeyinde Dobruca bölgesindeki Babadağı kasabasında, Makedonya’da Ohri’de, Balkan harbi esnasında Bulgarlarca tahrip edilen Babaeski’de, Arnavutluk’ta Akçahisar’da (Kruja’da), Drakovic’da, Kosova-Metochia’da, İpek’te, Diyarbakır’da Urfa kapısından girildiğinde, Tunceli’de Hozat ilçesine yakın, Niğde’nin Bor kazasında, İzmit’te Lefke kapısı dışında, İstanbul’da Rumeli feneri binası içinde bulunmaktadır. (7) (s.112-120)

İşte “Coğrafya’yı Vatan” yapan alperenler nice yeri mezar yaparak o topraklara torunlarının sahip çıkmasını istemişlerdir. Türkistan’dan Anadolu’ya ve Balkanlara serpilen evliya mezarları birer ölümsüz vasiyet olarak geleceğe muştı bırakmışlardır. Artık sözü, şiirin sultanı Yahya Kemal’e bırakalım:

“Geldikti bir zaman Sarı Saltuk’la Asya’dan, Bir bir Diyâr-ı Rûm’a dağıldık Sakarya’dan”

Peçenekler Ve Bozkurt

“Ceddin deden neslin baban

Hep kahraman

Türk milleti orduların pek çok zaman

Vermiştiler dünyaya şan

Türk milleti Türk milleti

Aşk ile sev milliyeti

Kahret vatan düşmanını

Çeksin o mel’un zilleti”

Mostar dönüşümüzü, Saraybosna’da kongre oturumları ve Başçarşı’da Mustafa bey’le birlikte adımlamalarımız izliyor. Gazi Hüsrev Bey külliyesi’ni geçip Başçarşı’nın ilerisindeki, Katolik katedrali, Ortodoks kilisesi ve Musevi sinagogunun bulunduğu bölgeden **“Ceddin deden neslin baban”** sedalarıyla **“Mehter Marşı”** etrafı gümbür gümbür inletiyordu. Hayretle bu sesin geldiği yere yöneldiğimizde **“Türk-Boşnak Kültür Vakfı”**nın kermesi ve güler yüzlü mensupları ile karşılaşyoruz. Biri birimize sarılıp hâl hatır soruyoruz. **Vakıf yöneticisi Bilal bey**’le koyu bir sohbe dalıyoruz. Anadolumuzun güzel bir insanı, hukukçu olduğunu ifade ediyor. Yine orada bir göz doktoru arkadaş da herkesi ücretsiz göz muayenesi yapıyordu. İkisi de Niğde’nin Bor kazasından imişler. Bilal bey yıllardır Balkanlarda bir çok ülkede ikamet etmiş. Onlara herhalde günümüz alperenleri dememiz gerekiyor. Gazi Hüsrev Bey camii’nin karşısında da medreseleri bulunmakta. Bu arada **Uluslararası Saraybosna Üniversitesi rektör ve rektör yardımcısı** da geldiler. Rektör beyle yeni tanışıyoruz, fakat rektör yardımcısı tanıdık geliyor. Hafızamı biraz zorlayınca bizim ESOGÜ Matematik bölümünden İsmail bey olduğunu hatırlıyorum. O’da bizi hatırlıyor. O sıra Kanal 7’den İkbâl

hanımda “**İkbal Diyar Diyar**” programı için çekimlerini bitirmiş, kermese katılıyor.

Yeni tanıştığımız dostlardan ayrılıp günün yorgunluğunu atmak için otelimize gideceğiz. Hava kararmak üzereydi, Ortodoks kilisesinin olduğu taraftan çarşıya doğru adımlarken genç bir ressamın yerde kağıtlar üzerine yağlı boya resimler yaptığını gördük. Birbirinden güzel sanat eserleri idi. Mustafa hocamla beraber yapılan resimleri seyreliyorduk. Ressamın daha önceden yapmış olduğu resimlerinden biri; birden bire bizim hayranlığımızı heyecanla doldurmuştu. Bu genç Boşnak ressamın alıcılara gösterdiği resimlerden biri “**gökte dolunay olan başı göğe dönük bozkurt**” tablosu idi. Gençliğimizden beri duvarlarımızda tablo, yakalarımızda rozet olarak taşımıyormuyduk? Gencin yaşı 20 civarında idi. Türkçe bilmediğini anlayınca Boşnakça olarak:

“Dobro veče” (iyi akşamlar) diyerek selam verdik. “koliko košta ova” (bunun fiyatı ne kadar) “četirdeset*” (kırk) Uro deyince, fiat bizim cebimizdeki paraların toplamından yüksekti. Üstümüzde Euro veya Boşnak markı yoktu. Türk lirasını çevirttirmek için de saat geçmişti. “hvala” (teşekkür) ederek uzaklaşmak zorunda kaldık. Fakat hâlâ aklım o resimdedir.

Bu resim, bana “26 Mayıs 1996 tarihinde İzmir’de düzenlenen Makedonya’da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri panel ve konferansları çalışmalarında “Ahmet Cebeci”; beyin (Emekli olmadan önce o zamanlar Ankara Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesinde çok sevilen bir öğretim görevlisi idi.) Panel sonunda sorulan soruya verdiği bir cevabı hatırlattı. Ahmet bey şunları anlatıyordu:

“Boşnaklar hakkında bizim Arşivler Eski Genel Müdürü **Mithat Sertoğlu** (O da Bosnalı idi) bir makale yazmıştı. Bosna’ya

akrabaları ziyarete gittiğimde dedi. Birçok yakınının Osmanlı Sancak Beylerinden (Balkanlarda genelde Osmanlı Sancak Beyleri Bosna-Hersek’li olurlardı. Safiye Erol’un “**Ciğerdelen**” romanında da sancak beyleri Herseklidir.HÖ) kalma bir bayrak gösterdiklerini, bu bayrağın rengi solmuş, ağarmış mavi olduğunu söylüyorlar, artık mavi olduğu belli değil, ama ortasında bir bozkurt başı var, kurt başı, bu Gök-türk Devleti’nin bayrağıdır. İşte atalarımız nereden geldilerse bu bayrakla gelmişler. Sandıklarda bunu bir hatıra olarak saklıyorlar, kullanıyorlar. Şimdi tabii **Göktürk Devleti** (Göktürk Devleti: 552- 630; II. Göktürk Devleti: 682-745) Avarlardan sonra Türkistan’da 552 senesinde, VI. yüzyılda kurulmuş bir devlet. 740-750 ler de, o yıllardan sonra göç edenler kimler ve bahsettiğimiz **Peçenekler** var, **Kumanlar** var. Bunlar daha 900’lü senelerde Tunaya dayanıyor. 1000’li senelerde Tuna’yı geçip Balkanlara yerleşiyor. Bir **Macar Profesör Ravel Raşo-li**; Sofya civarında **Şop** diye anılan sekene (kalanlar) bugün Slavca konuşur. Bulgarlar onları Bulgar olarak kabul etmez, bunlar Peçenekler diyorlar. Keza diyor **Boşnaklar da Peçeneklerdir**. Biz Bulgaristan’dan öğretmen arkadaşlarla bir gezi düzenlemiştik Bosna’ya. Saraybosna’da Hüsrev Paşa camii var. Oranın imamı bize izahat verirken camii hakkında;

Bulgar öğretmenlerden biri dedi ki: Bu Boşnaklar aynen Pomaklar gibi Sırpça konuşuyor, Bunlar da müslümanlaşmış Sırp-lar filan diyecek oldu. O imam efendi buna itiraz etti:

Bizim ne olduğumuzu siz mi söyleyeceksiniz, yoksa ben mi kendimin ne olduğunu söyleyeceğim. Biz Slav asıllı değiliz, biz dedi Peçenek asıllı, buraya gelmişiz, yerleşmişiz, Slavlar arasında

kalmışız azınlık olarak onların dilini benimsemişler. Bu Bogomillik mezhebi dedi Hristiyanlığa ayak uyduramadığı için eski inançlarından dolayı Türkistan'dan getirdikleri **Türk inançlarından** dolayı bir türlü bizim dedelerimiz bu Hristiyanlığın 3 teslis, 3 tanrı grubunu kabul edememiş ayrı bir inanç tarikat mezhebi olarak çıkmış Bosna'da ve biliyoruz ki Doğu-Roma papazları bunları meydanlarda yakmışlar. İşte böylece anlıyoruz ki **Boşnakların temelinde Türklük nüvesi var. Peçenek Türkleri** o topraklara yerleşmiş, daha sonra Slavlarla da karışmalar olmuştur derken ana dilleri Slavlaşmışsa da **Türklük şuurları bugün de yaşıyor.** Çünkü savaşta **Sırlar, bunları, Boşnakları neden müslüman oldunuz** kardeşlerimiz, **Slav kardeşlerimiz diye kesmediler, Türk diye kestiler**"(9)

Değerli ağabeyim **Torbeş Türklerinden Nevzat bey**le, sohbetlerimiz de yıllar yıllar önce **Balkanlardaki Peçenek köylerinden** bahsederdi. İşi gereği sık sık Balkanlara gider gelirdi. Balkan Türklüğü

konusunda okuduklarımdan öte onun sohbetlerinden edindiğim bilgiler daha çoktur. Oğuzların üç ok kolundan olan Peçenek Türkleri, başta Boşnaklar olmak üzere topraklarını Balkanlara uçbeyleri olarak bırakmışlardır.

Herhalde gördüğüm lâkin alamadığım "Bozkurt" tablosunun da etkisi ile, Başçarşı'dan çıkıp otel yokuşunu tırmanırken başka bir mehter marşı yüreğimde gümbür gümbür çalmakta idi:

*"Tarihi çevir nal sesi kısarak sesi bunlar
Delmiş Romanın kalbini mızrak gibi Hunlar*

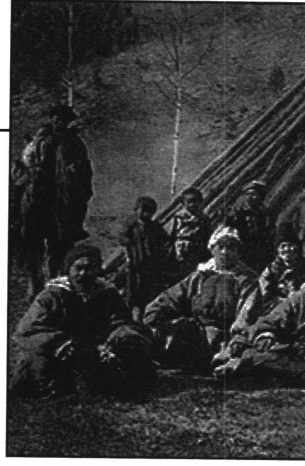
*Göktürkler, Uygurlar, Uzlar, Peçenekler
Türkün yüce tarihine bin bir zafer ekler"*

Hemen hemen her Bosnalıdan duyduğum: **(Allah'a emanet olun)** cümlesi ile hoşçakalın.

*çetir:dört, deset:on

KAYNAKLAR

- 1 Aliya İzzetbegović. Bosna Mucizeleri-Konuşmalar. (çeviren: : Fatmanur Altun/ Rifat Ahmedoğlu)yöneliş yayınları.2003.s. 34-35.
- 2 Aliya İzzetbegović. Doğu ve Batı Arasında İslâm. (çeviren: Salih Şaban) Nehir yayınları.
- 3 Altan Araslı. Mostar Köprüsü. Akçağ. 1. Baskı. Ankara 2004.
- 4 Seyit Ali Kahraman. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 6.Kitap-2.Cilt. YKY.2010
- 5 Altan Araslı. Avrupa'da Türk İzleri.Kültür Bakanlığı. Ankara. 2001.
- 6 Muallâ Uydu Yücel. Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar .(Balkanlar El Kitabı cilt. .)
- 7 Ahmet Yaşar Ocak. Sarı Saltık. TTK. Ankara.2002.
- 8 Ahmet Yaşar Ocak. Menâkıbnâmeler. TTK. Ankara.1997.
- 9 (Haz. Kemal Vatan – Hüseyin Yaltırık), 26 Mayıs 1996 tarihinde İzmir'de düzenlenen Makedonya'da Rumeli Türklerinin Tarih ve Kültürleri Panelleri ve Konferansları İzmir Mak. Göç. Der. Yay: I, İzmir-1996, s. 145 (Bu yazıda geçen konuşma; İzmir-Makedonya Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği'nin Vardar Dergisi'nde de bulunmaktadır)

Tele Ve Altaylılar Etnonimi*

Terc. Atilla Bağcı

L. P. Potapov

“Tele” adı Merkez Asya’nın doğu kısmının kadim göçebe etnonimleri listesi içinde yeralır. Çin vakayinamelerinde de adı geçen “Tele” terimi, batıda Tyan-Şan ve doğuda Büyük Sincan arasındaki geniş platolarla, Gobi çölünün kuzey bölümünde göçen büyük kabile grubuna ait genel bir terimdir. Kuzey Moğolistan, Tuva, Rus ve Moğol Altay bölgesi, göçebe “Tele” sahasını oluşturmaktadır. Tele etnoniminin çok sayıdaki taşıyıcılarının bu adı, Türk Kağanlığına (VI-VIII. yy.) ait Çin vakayinamelerinden aldıklarını söylemek mümkün değildir. Bu dönemdeki göçebe kabilelerin oluşturduğu Tele konfederasyonu içinde yaşamakta olup, bu kabilelerden büyük çoğunluğu o zamanlar Altay, Tuva ve Kuzey Moğolistan sınırları içinde yaşıyorlardı. Eski Türklerin Tele'lere karşı kazandıkları askeri zaferden sonra, Orta Asya'da politik alanda eski Türk Devleti hakim olmuş, yıkılıştan sonra Teleler, Türk Kağanlığı bünyesinde büyük askeri güç oluşturmuşlardır, eski Türk devletinin kaderini çok ciddi şekilde etkilemişlerdir.

Anahtar Kelimeler:

Tele, Altay, Eski Türkler

“Tele” adı Merkez Asya’nın doğu kısmının kadim göçebe etnonimleri listesine dahildir. Bu adın varlığı Sui (581-618) ve Tang Hanedanlığı (618-907) dönemi Çin vakayinamelerinde doğrulanmaktadır.¹ Anılan vakayinamelerde “Tele” terimi, batıda Tyan-Şan ve doğuda Büyük Sincan arasındaki geniş düzlükte, Gobi Çölü’nün kuzey bölümünde göçen büyük kabile grubuna ait genel bir terimdir. Kuzey Moğolistan, Tuva, Rus ve Moğol Altay bölgesi, göçebe “Tele” sahasını oluşturmaktadır.

Biz “Tele” teriminin ortaya çıkışı meselesine değinmeyeceğiz. Açıkça görülüyorki,

Orta Asya göçebelerinden birinin adı olarak Çin vakayinamelerine girmiştir. Aksi halde VI. asırdan günümüze kadar, Türk kabile ve halkları yanında onların var oluşlarını ve yaygın oluşunu izah etmek çok zor olurdu. Tele etnoniminin çok sayıdaki taşıyıcılarının bu adı, Türk Kağanlığına (VI-VIII. yy.) ait Çin vakayinamelerinden aldıklarını söylemek mümkün değil. Bu dönemdeki göçebe kabilelerin oluşturduğu Tele konfederasyonu içinde sıkça rastlanan kabileler şunlardır: Seyanto, Veyho, Huyho (veya Uygur), Paegu, Tunlo, Ana, Sekye, Dolonge (veya Tolonko), Kipi, Taki, Hun, Husye

¹ N.Y.Bıçurin. Sobraniye Svedeniy o Narodah obitavşih vı Sredney Aziş vı Dreniye Vremena, cilt I-III, Moskova-Leningrad, 1950-1953; Lui Mau-Tsai, Die Chinessischen Nachrichten zur Geschichte der Ost.-Tüken (Tu-Küe), Bd. 1, Weisbaden, 1958; N.V.Kuner. Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujney Sibiri i Dalnevo Vostoka. Moskova, 1961.

* A.N.Kononov’un 60. yılı anısına yayımlanmıştır. Türkologičeskiy Sbornik. Moskova: Nauka, 1966, s.233-240.

(veya Husi) Tuba, Guligen. Burada sayılan kabilelerden büyük çoğunluğu o zamanlar Altay, Tuva ve Kuzey Moğolistan sınırları içinde yaşarlardı.

Eski Türkler (Tüküüler)'in Tele'lere karşı kazandıkları askeri zaferden sonra, Orta Asya'da politik alanda eski Türk Devleti hakim oldu. Yıkılıştan sonra Tele, Türk Kağanlığı bünyesinde büyük askeri gücü oluşturdular; Tang vakayinamelerinde Türk Kağanları "*onların gücüyle kuzey çöllerinde kahramanlıklar gösterdik*" - demişlerdir. Tele kabileleri, eski Türk devletinin kaderini çok ciddi şekilde etkilemişlerdir. Onların Türk Kağanı Heli'den ayrılışı, I. Türk Kağanlığının kaderini fiili olarak değiştirdi; 715-716 yıllarında onların ayaklanmaları II. Kağanlığın yıkılmasına etki etti. Daha sonra ise Tele kabileleri, Uygurların idaresi altında, eski Türk Devletinin kaderini nihayiyi olarak etkilediler, onları ebediyen iktidardan devirdiler.

Türk Kağanlarına başkaldıran Tele, büyük başarılar kazandılar ve hatta bir süre kendi kağanlıklarını dahi kurdular. Seyonto kabilesinin başında bulunduğu Tele Kağanlığı ziyadesiyle önemli idi. Anılan Kağanlık "Tokuz-Oguz" - "Dokuz-Kabile (Oguz)" adı altında ün kazandı.² Tele etnonimi, Altaylıların ortaya çıkışını öğrenmemiz bağlamında bizim için önemlidir, zira, tespit ettiğimiz gibi çoğunlukla Güney Altaylıların boy (kabile) teşekkülünün özünde son üç buçuk asırdır "Tele" adıyla etnik parçalar yatmaktadır. Bu isimler "Telengit" veya "Telegut", "Teleüt" ve "Teles"dir; eğer sonlarındaki çoğul takıları atılırsa, geriye "Tele" etnonimi kalmaktadır.

Dağlık Sayano-Altay halklarının çağdaş kabile adlarında, özellikle Altaylıların isimlerinde sadece Tele kabile adı değil, bu birliğe dahil olan ayrı kabilelerin adları da muhafaza olmuştur. Bu etnonimler Tuvinlerde "Uygur", Altaylılarda ve Tuvinlerde "Dubo (Tuba)", Altaylılarda "Dolonga (Telengit)", Şorlar ve Teleütlerde "Kibi" ve "Aba" kabile adlarıdır. Aba adıyla ilgili olarak bir noktanın altını çizmek gerekir, bir boy adı olarak "Aba"nın Şorlara ait olduğu XVII-XVIII yüzyıla ait belgelerle bilinmektedir; Rusça "Abinstler" olarak adlanan Teleüt grubu vardı.

Altaylıların bölgesel gruplarını veya her büyük kabilenin boy teşekkülünün nihayi tarihi-etnografik öğrenimi, çağdaş Güney ve Kuzey Altaylıların etnik dayanaklarının temelini "Teleütler", "Telengitler" ve "Telesler" olduğu sonucuna ulaştırdı. Fakat Teles kabileleri, İrtiş havzasında yaşayan ortaçağ Kıpçaklarıyla karışıma uğramışlardır.³ Tele Altaylılarıyla ilişkili olarak bazı Altay boylarının (seok) öğrenilmesi konusunda materyaller sunulmuştur, bahse konu boylar "Teleütler", "Telengitler" ve "Telesler"dir. Güney Altay'ın çok sayıdaki çağdaş kabileleri - Mundus ve Kıpçak bu bağlamda kendine has, özgüdür.

Çağdaş Altaylılarda Kıpçak seoku, doğrudan Teleüt Mundus seoku ile ilişkilidir, kanbağı akrabalıktan dolayı bu iki kabile mensuplarının birbirleriyle evlilik yapmaları yasaktır. Mundus seokunun ortaya çıkışı hakkındaki efsanede kanbağı akrabalık anlatılır. Bizim kaynaklarımıza göre de, Mundus seokunun kurucusu, Kıpçak seokuna mensup bir kızıdan doğmuştur. Bu oğlanın

2 "Oğuz" kelimesine en ikna edici açıklamayı A.N.Kononov getirmiştir: "Etnik kabile topluluğu temelinde çıkan "Oğuz" adı, - oñ (ok) "boy, kabile" dir ki, Eski Türkçe kelime "og" - "Ana" kelimesiyle doğrudan bağlantılıdır (Bkz. A.N.Kononov, Radoslovnaya Türkmen, Moskova-Leningrad, 1958, s.84). E.Pulleyblank, Oğuz Problemini incelemiştir (Some remarks on the Toguzoghuz Problem, UAJ, XXVIII, H. 1-2, Wiesbaden, 1956).

3 Bizim "Proishojdeniye Altaytsev (İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk)" adlı eserimizde, bu konu hakkındaki materyaller ve genel yargılar yer almaktadır.

kendisinden mi, olduğu sorulduğunda kız da: “Üç tane dolu tanesi (Mus) yedim ve doğurdum” – diye cevap vermiş. Bu çocuktan da, bu güne kadar “Musdang çıkkın Mundus” (Buzdan doğan Mundus) dedikleri Mundus seoku insanları türeyip gelmiştir.

V.Verbitskiy tarafından derlenen bu efsanenin varyantında, kızın (seok belirtilmemekte) bir savaştan sonra canlı kaldığı, şiddetli bir yağmurdan sonra bir buz (Mus) ve yanında iki tane de buğday tanesi bulunduğu ve onları yediği anlatılır. Bundan da gebe kalmış. Kız ikiz oğlan doğurmuş; birinin adı Kotkor Mundus, ikincisinin – Çulum Mundus imiş. Bu kız insanlar arasına girince evlenmiş ve bir oğlan daha doğurmuş, onun adı da Tölös olmuş.⁴

Böylece sunulan jeneolojik efsane Munduslar ve Telesler arasındaki kanbağı akrabalığını (aynı babaanneden) pekiştirmektedir; ileri de görüleceği üzere bazı tarihi faktörleri de yansıtmaktadır. Bu arada dolu tanesinden gebe kalma efsanesesi çok eskidir. Efsane II. asrın ortalarında Syanbi’lerin tarihiyle bağlantılı olayların yer aldığı vakayiname kaynaklarında görülmektedir.⁵ Bu efsanenin Çağdaş Altaylılarda var olması, onların kadim etnogenetik bağlantılarına delil olmasında şüpheye yer bırakmamaktadır.

Mundus seoku özellikle Teleütlerde çok yaygındır, ayrıca çağdaş Kırgız boylarından biri olarak da bilinmektedir. Hatta Kırgızlarda Kotkar-Munduz adıyla küçük bir birlik de mevcuttur; Tölös küçük birliğinin atalarından birinin adı Çulum’dur. Çağdaş Kırgızlarda Telesler ve Munduz’un kanbağı akrabalığı hakkındaki düşünce muhafaza olmuştur. Munduz küçük boy parçasının

Güney Altaylılarda, Teleütlerde ve Kırgızlarda varlığı, tarihi gerçeğe işaret eder: bu halkların muhtelif etnik elementlerinin aynı olduğunu ve dillerinin yakınlığını etnografik materyaller sağlamlaştırmaktadır.

Teleüt, Telengit ve Teleslere ait olduklarını yansıtan Güney Altaylıların diğer seoklarının etnogenetik özellikleri üzerinde durmadan, muhtelif yönlerden ele alınmış olan Kuzey Altaylıların bazı seoklarına dikkatleri çekmek istiyoruz. Örneğin, Tubalarda 1897 yılında “Yabır” adı altında kayda geçirilen “Yarık” seokuna bakalım.⁶ Çok sayıdaki yaşlı Tubalar, Yarık seokunun Çulışman Teleslerinin, Tubaların Komlaj (veya Kondom) nahiyesine yerleşmiş kopuntusu (parça-diaspora) olduğunu hatırlıyorlar. Oraya göçüp yerleştikten sonra iki seoka ayrılmışlar: Sığınçı Yarık (Yarık – maral avcıları) ve Kara-Yarık. Komlaj nahiyesine Tubalar başkanları, her iki Yarık seoku arasından, Komlaj idaresi için kendilerine yardımcıları tayin ederler. Yarık seoku (her iki grubu) Teles ile olan kanbağı akrabalığının bilincindedir ve son zamanlara kadar onlarla evlilik yapma yasağını devam ettirmişlerdir.

Yarık seokunun ortaya çıkışının Teles bağlantısına delil olacak bir başka unsur da, çağdaş Kırgızlarda Munduz ve Teles boy gruplarıyla beraber bir de “Carık” yani “Yarık” grubunun varlığıdır. Muhtemelen Teles Yarık seoku, XVII. asırda Teleslerle ve Munduzlarla birlikte Kırgız topraklarına gelmişlerdir; yazılı kaynaklardan tespit ettiğimize göre Teleüt ve Teleslerin büyük bir kısmı zorla Altay ve Obi’den Cuncarya’ya göç ettirilmişlerdir; aynen XVIII. asrın ilk

4 V.Verbitskiy. Altaytsı. Moskova, 1893, s. 136. Bu varyant G.N.Potanin tarafından da derlenmiştir (bkz. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, St.Pbr., 1883, s. 3).

5 Biçurin. Sobraniye Svedeniy, s. 154, Kuner s. 144, Meşhur doğu bilimcisi P.Pelo. Sayanbilerin Türkdilli oldukları mülâhazalarını ifade etmiştir. Günümüzde bu düşünceleri D.Kloson desteklemektedir; bkz. Clauson, Türk, Mongol, Tungus – “Asia Major I, New Series, vol. VIII., pt. 1, Londra, 1960.

6 S. P. Şvetsov. Gorniy Altay i Yevo Naseleniye, cilt 1, sayı 1, Barnaul, 1900, ek V, s. 13.

yıllarında Yenisey Kırgızları gibi. Daha sonra Tubalar Çigat (veya Çagart) seoku da söylenebilir. Tubalar gibi bu seokun önde gelenleri de, kendilerinin Çuluşmandan, Teleslerden, Tubalara göçtüklerini söylemektedirler; 1897 yılı kayıtlarında bu tespit edilmiştir.

Çigat etnonimi (“Çik” şeklinde) eski Türk runik yazılarında defalarca yer almaktadır.⁷ Çağdaş “Çigat” adı çoğul takısı almış “Çik” terimidir.⁸ XVII. yüzyılda Çikler (onlardan bir bölümü) Teleütlerle beraber, şimdiki Novosibirsk Bölgesi’nde, batıdan Obi nehrine karışan ve Çik nehrinin var olduğu bölgede, Obi nehri boyunda yaşamışlardır.

Tubalardaki Çigat seokunun sayıları fazladır ve dört boya arılmışlardır: Kol-Çigat (Göllüler), Tag-Çigat (Dağlılar), Kara-Çigat ve Sarı-Çigat (Kara ve Sarı Çikler).

Bu bağlamda Altaylılarda “Az” etnonimine de dikkat çekmek yerinde olacaktır. Eski Türk yazıtlarında “Çik” kabilelerinin, “Az” kabileleriyle birlikte çağdaş Tuva’nın batı kısmında, Kara-Hol gölü boyunda yaşadıkları tespit edilmektedir. Bu bölgeden Altay’a kadar yüz km’den daha azdır. Bu şekilde burası fiili olarak Altay’dır. “Az” etnonimi çağdaş Altaylıların seoklarının adında: Tört-As ve Deti-As seokları Teleütler, Telengitlerde ve Baylagas - “Altay Kiji”lerde muhafaza olmuştur; ilk iki isim sayılarla (dört-as ve yedi-as) oluşmuştur. Bunların Tele-Oğuzlar için karakteristik bir hal olduğunu bilmemek mümkün değildir. Bu bağ-

lamda G.N.Potanin’in “Citi-As” (Altayca “Deti-As”), şimdiki Teleslerin adı olduğunu bildirdiği saha çalışması ilginçtir.⁹ Buradan da açıkça görüldüğü gibi, “as” kabileleri etno-genetik olarak Tele kabileleri, özellikle de Telesler ile bağlantılıdır. Tarafımızdan tespit edilen, Çağdaş Güney Altaylılarında Detitas (veya Titas) ve Teles seokları arasında evlilik yasağının var oluşunu, bu eski bağlantının yansıması olarak görmek gerekir.¹⁰

Şaşırtıcı, bir o kadar da beklenmedik şekilde, biz Şakşalıg ve Çelkanıg seoklarını araştırıp öğrenirken ilginç bilgilere ulaştık. Bu iki Çelkan seokuna başka yerde rastlanmamaktadır. Radloff döneminden beri Çelkanlar veya Lebedinler (Lebed nehri ve onun kolları boylarında yaşamaktadırlar), yaya tayga avcıları (iktisadi ve yaşam tarzları bakımından), Kuzey Altaylıların ayrı bir kabilesi olarak kabul edilmişlerdir. Yaşlıların anlattıkları hikayelerden ve tarafımızdan derlenen rivayetlerden, bu her iki Çelkan kabilesinin de kendilerine ait ortaya çıkışları açıklanmaktadır. Şakşalıg seoku daha az sayıdadır. Onlar eskiden Teletsk gölü civarında yaşamışlardır. Şakşalıgların tamamı “kırk tunuk” yani 40 bacadır (40 yurt).¹¹ Şakşalıglar, Abakan havzasında yaşayan Yenisey Kırgızlarının atlarını çalmaya başlamışlar (Kara-Kırgızların rivayetlerine göre). Kırgızlar buna karşılık olarak Şakşalıglar üzerine yürümüşler, darma dağın etmişler ve neredeyse tamamını yok etmişler. Bu baskın anında Şakşalıg seokunda bir

7 “Çik” etnonimi VIII-X. Asırdan Tan Huyao dönemi Çin kaynaklarında “Çi” şeklinde bilindiğini görmek mümkün. Etnonim “Vassal Prenslüğünden ayrıt edilen tamga” ayrışmalarında tespit edilmiştir, onlar da “Çi atları (kabileleri) Huygo’lar ile (yani Uygurlar) ortak soydur” yazılıdır. Çiklerin at tamgalarını Uygurların komşu yerleşim yerlerinde olduklarını görmek gerek (Bkz. Y.A.Zuyev. Tamgi Loşadey iz Vassalniy Knyajestv. Trudi İnstituta İstorii, Arheologii Etnografii AN Kaz. SSR, cilt 8, Novıye Materialı po Drevney i Srednevekovoy İstorii Kazahstana, Alma-Ata, 1960.

8 Markvart, Kemçik nehri Çiklerini, Çik adıyla bağlantılı olarak kaydettiğini hatırlatalım: “Kem nehri Çikleri” veya “Çiklerin nehri” (bkz. J.Marquart, Ueber das Volkstum der Komanen, “Abh. Der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen”, Bd XIII, 1914, no:1.

9 G.N.Potanin. Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii, cilt IV, s. 9.

10 Bilindiği gibi, “Az”ların ana kitlesi, onların yıkılmasında sonra Kül-Tegin hükümrانlığındaki Doğu Türkleriyle beraber Kara-Hol gölünden batıya gitmişler ve Tüргеşlerin ülkesinde Çu nehri havuzuna yerleşmişlerdir.

11 Bu tamamen Batı Moğolistan’ın vergi mükellefi idaresine 40 kubitok’a (duçın) benzemektedir.

delikanlı, nişanlandığı boyda, yani Lebed'in yukarılarında bulunuyormuş. Bu sayede o hayatta kalmış ve ondan da, Kılık nehri boyunda (Baygol'un sol akıntısı) yerleşmiş olan Şakşalı boyu türemiştir. Bir tahtanın altına gizlenerek başka bir delikanlı daha kurtulmuş. Bu delikanlıdan da Sadre nehri boyunda (Lebed nehrinin sol akıntısı) yaşayan Şakşalıların torunları türemiştir. Çağdaş Şakşalıların sayılarının az olmasını, Çelkan yaşlıları, Kırgızların baskınlarına dayandırmaktadırlar. Yenisey Kırgızlarının değişik kabileler ve Sayano-Altay Dağlık boyları üzerine yaptıkları baskınların XVII. asırda gerçekten önemli yeri vardır.

Çelkanların, Yenisey Kırgızları arasında yaşadıkları, bazen de onların kıştımları (vergi mükellefleri) arasına girmiş olduklarına dair elimizde bazı bilgiler mevcuttur. Tarafımızdan derlenen saha çalışması materyalleri arasında, kısa bir süre öncesinde (Ekim Devimi'nden sonra) Çalkan seokunda Şamanlar olduğunda, yaşlıları (özellikle saygıdeğer ve otoriter kişileri) gömdükten sonra, ölenin ruhunu "Kırgız toprağına" – Uytu-Taş yerleşim yerine uğurlarlarmış; zira bir rivayete göre Çelkanlar, Lebed nehri havzasına Kırgızların toprağına bulunan bölgeden gelmişlerdir.

Yaşlı Takan Pustagaşev (Çekkan seokunda) yaşlı adam veya kadının ölümünden beş yıl sonra ruh, Şaman'ı "rahatsız etmeye" başlayıp, geceleri ona görüldüğünü ve kendisini "Kırgızların toprağına" göndermelerini istediğini bize anlattı. Bundan dolayı Takan Pustagaşev, ölenin ruhunun Kırgız toprağına uğurlanırken, Şaman'ın yaşayanların ruhlarını koruması ve durdurması gerektiğini ifade etmiştir. Şaman tefi ile kamlık yapıp, ölünün ruhunu uzak yolculuğa gönderirken daha dikkatli olur, kendisini ve diğer insanların ruhlarını korumak için (Kamlık ayininde) yanına demir bir balta koyar.

Bu Şamanist tasavvurlarda, Çelkanların tarihinden, onların Yenisey Kırgızları bölgesi ve Yenisey havzasının (Minusin havzası) step bölgelerinde yaşadıkları faktörü gibi tamamen gerçek faktörleri görmek mümkündür.

Lebed nehri Çelkanları, Teleslerle geçmişte sıkı bir etnik bağ ilişkisine sahip idiler; bu da etnografik faktördür. Şakşalıg seokunun Teles seoku ile kanbağı akrabalığı olduğu kabul edilir, aralarında evlilik ("alış-pas") yapılmaz.

Şakşalıg seoku temsilcileri, Telesleri, Telets gölü arkasında büyük bir masada oturan "karındaş (harifyen "kardeş") olarak adlandırır. Ancak Çelkanlar seoku, kendilerini Teleslerle akraba saymazlar; onların, Tubaların Kuzen seoku ile kanbağı akrabalığı vardır, bu seoklar arasında evlilik yasaktır. Bu tür evlilikler artık eskide kalmıştır.

Bu seokların kanbağı akrabalıkları hakkında muhafaza olan rivayete göre her iki seok, iki kardeşten türemiştir. Onlardan birinin adı Kuzenok, diğerinin adı Çalganok'tur. Kuzenok, Biy'de yerleşmiş ve Tubalar boyu Kuzen seokunun atası Çalganok ise Çalkanlar seokunun başladığı Lebed nehrine yerleşmiştir. Biz hem Tubalar ve Çelkanlarda Kuzen seokunun eskiden Aktıgan dağı yanında Lebed nehri bölgesinde yaşadığı hakkında benzer rivayetler derledik. Seok, bu bölgeden hayvanları için daha uygun olarak görülen Biy'in sol kıyısına gitmek için ayrılmıştır.

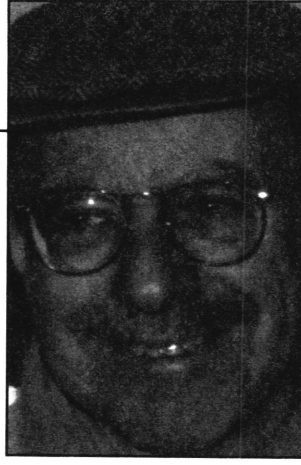
Aktıgan dağının Kuzen seoku avcılık bölgesi taygalarında olması, bu seokun ilk yaşam yerinin Lebed havzasında olduğuna delil oluşturmaktadır; Biy'in sol kıyısında bulunan Solog dağı da seokun kutsal dağıdır. Bütün bunlardan da görüldüyorki, Çelkan seokları Şakşalıg ve Çalkanlar kökeni olarak ayrı çıkışa sahiptirler ve kanbağı

akrabalığı olmaması, aralarında evliliğin yasak olmadığını ikna edici şekilde göstermektedir; fakat hepsi değildir. Daha yakın dönemlere kadar Çelkanlarda, evlilikte geçici yaşam yeri (evi) kurulurdu. O meskenin adı aynen Ulagan Teleslerinde olduğu gibi “Seolti”dir. Teleslerden başka hiçbir Altaylılarda evlilik evi için bu tür ad yoktur. Elbetteki bu yaşam yeri ve adı Lebed nehrine, Şakşalıg seoku temsilcileri tarafından Teleslerden getirilmiştir.

Bir başka detay da kısa bir süre öncesi-ne kadar, Tubalar ve Şorlar gibi Çelkanlar da, Kuzey Altaylılar için karakteristik olan, ağız kısmı deriden, boğaz kısmı sert keten bezinden olan ayakkabıları birleştire(yapa) biliyorlardı. Ancak Çelkanlar başka tür – kalın deri tabanlı, topuklu, kıvrılan sivri burunlu, arkadan dış kısmından dikilmiş olan ayakkabıya sahip olduklarına dair hatıraları muhafaza olmaktadır. Eskiden, hayvancılık yapan Güney Altaylılara özgü (aynı şekilde Tuvinler ve Moğollar için) ayakkabılar varmış. O tür ayakkabılarla kar üstünde kolayca yürüyebilmek için, arka tarafına (tabanın biraz üstüne) kayak kemendini (ipini) bağladıkları düğme dikerlermiş. Bunları bize (Şakşalıg seokundan) anlatan ihtiyarlar hatıralarını o kadar iyi muhafaza etmişler

(hatırlıyorlar) ki, o tür çizmelerin resmini çizebilmenin dışında, onun her bir parçasının adını, detaylarını bile (arkalık, topuk, burun, çift dikiş vb.) Kuzey Altaylılarda olmayan, bilinmeyen kendi terimiyle adlandırmışlardır. Biz burada, bir dizi Kumandin seoklarının geçmişte Teleüt etnik grubuna dahil oldukları hakkında deliller sunma imkanına sahip değiliz. Ancak bir kaç tanesinin adını vereceğiz. Bu seoklar “So” ve “Kuban” (Yukarı Kumandinlerde), “Tastar” ve Çotlardır (Güney Kumandinlerden).

Altaylıların etnogenezindeki eski elementlerin öğrenilmesi neticesinde, Güney Altaylıların büyük çoğunluğunun etnik temelini Türk dilli “Tele” kabilesi olduğunu sağlamlaştırmaktadır. Güney Altaylıların ve kısmen de kuzeylilerin yakın tarihi ataları Telengitler, Teleütler ve Teleslerdir. Bunlar XVII-XVIII. yüzyıllarda çok kalabalık kabile grupları idi. Altaylılarda bu konu hakkında muhafaza olan atasözleri boşuna değildir: “Ala kainnan, kop Telengit” yani “Telengitler, alacalı akağaçtan daha çoktur”, ikincisi “Ala ton tumen Telengit” – “Telengitler altmış tümendir”. Bilindiği üzere Moğol döneminde 1 tümen on bin kişiden oluşmaktaydı, elbetteki bu her zaman gerçekte bu kadar değildir.

21. Yüzyıl Kapitalist Kalkınma Modelinde, Latin Amerika Ülkeleri

James Petras

İçinde bulunduğumuz son on yılın yarısından itibaren, Latin Amerika borsaları hızla büyüdü. Denizaşırı yatırımcılar, yatırımlarının semeresini aldılar ve kâr payı, kâr ve faiz ödemeleri şeklinde milyarları ülkelere gönderdiler. Çokuluslu şirketler, engelsiz biçimde ve “teknoloji transferi” ve çevresel kısıtlamaya dair yerel çevrelerden neredeyse hiçbir talep olmaksızın madencilğe, tarım endüstrisine, bunlarla ilişkili sektörlerle girdiler. Latin Amerika yönetimleri, yabancı yatırımcıların kârlarını ülkelere göndermek üzere değeri yüksek para birimlerine sınırsız erişime sahip oldukları teminatını vermek amacıyla eşi benzeri görülmemiş döviz rezervi biriktirdi. Latin Amerikanın son on yılı, radikal toplumsal hareketlerin politik ve toplumsal demobilizasyonuna, seferberliklerini benzersiz biçimde sona erdirmelerine şahit oldu. Yönetimler, özel mülkiyet haklarına uzun dönemli garantilerin yanında, yabancı ve yerli yatırımcılara politik ve toplumsal imtiyazlar sağlayarak, sömürüyü kolaylaştırdılar.

Anahtar Kelimeler:

Latin Amerika, Kapitalist Kalkınma, Devletçilik

İçinde bulunduğumuz on yılın yarısından itibaren Latin Amerika borsaları hızla büyürken, denizaşırı yatırımcılar, yatırımlarının semeresini kâr, kâr payı ve faiz ödemeleri şeklinde alarak milyarları ülkelere gönderdiler. Çokuluslu şirketler, bu yolda hiçbir engele takılmadan “teknoloji transferi” ve çevresel kısıtlamaya dair mahallî çevrelerden neredeyse hiçbir talep olmaksızın madencilğe, tarım sanayine ve bunlarla ilişkili sektörlerle doluştular. Latin Amerika yönetimleri, yabancı yatırımcıların kârlarını ülkelere göndermeleri için değeri yüksek para birimlerine sınırsız erişime sahip oldukları teminat vererek, adeta eşi benzeri görülmemiş şekilde döviz rezervi biriktirdiler.

Son on yılımız, radikal toplumsal hareketlerin politik ve toplumsal demobilizasyonuna, seferberliklerini benzersiz biçimde sona erdirmelerine şahit olmakla geçerken, diğer taraftan bu yönetimler, özel mülkiyet haklarına uzun süreli garantilerin yanı sıra, yabancı ve yerli yatırımcılara politik ve toplumsal koruma sağladılar. Bunun yegane istisnası olan Venezüella haricinde hiçbir yönetim, 1990’larda kendilerinden önceki neo-liberal yönetimler tarafından uygulamaya koyulan stratejik ve ekonomik sektörlerdeki geniş çaplı özelleştirmeleri eski haline döndürmedi. Gerçekten de, bereketli toprakların bir araya toplanması ve merkezileştirilmesi, siyasi gündemde toprak ve

gelirin yeniden dağıtımı iddiası olmaksızın devam ediyor. Denizaşırı ve milli bankacı yatırımcılar, ekonomideki hızlı büyümeyi kutlayıp, daha da önemlisi bölgeye milyarlar yatırarak minnettarlıklarını gösterirken, solcu uzmanlar “yeniden dirilen sol” bulmak için 21. yüzyıl sosyalizminin çeşitli biçimlerine dair yazılar yazıyorlar. Ne varki, özellikle birçok önde gelen ve geniş çapta yayım yapan Avro-Amerikan ilericileriyle, solcu entelektüeller ve onların takipçileri okuyucularına kötü biçimde yardım ediyorlar. Bunların adeta “Jet hızıyla” yaptıkları yorumlarla, Latin Amerikanın sola ve milli bağımsızlığa doğru yürüyüşüne dair verdikleri coşkulu haberler ne yazıkki, herhangi bir tecrübeye dayalı, tarihi, analitik veya istatistiki altyapıdan mahrum bulunmaktadır. Bu yolda Chomsky, Tarık Ali, Wallersteintin gibi Rio Grande’in ötesinde hiçbir zaman bir alan araştırması yürütmemiş, hatta günümüz Latin Amerika’sından milyarlar kazanan belli başlı yatırımcılara danışmanlık yapan pek çok yazar, aniden rejimlerin toplumsal ve siyasi tabiatı gereği, toplumsal hareketlerin durumu ve mevcut iktisadi politikalarının uzmanı haline gelmiş durumdadır. Bu konuda Latin Amerika, hakim rejimlerin politik söylemlerini yansıtabilecek Batılı yazarlara meşru hedefmiş gibi geliyor. Her ne kadar, arada sırada da olsa, bu durum resmi davetleri garanti altına alıyorsa da, ancak Latin Amerikadaki günümüz rejimlerinin mevcut mahsullerinin en dikkat çekici sosyo-ekonomik nitelikleriyle, onların keskin biçimde tanımlanan kalkınma stratejilerini çok nadiren açıklıyor. Nitekim, bağımsız toplumsal hareketlerin önde gelen isimlerle yapılan geniş kapsamlı görüşmelerin yanı sıra, uluslararası kalkınma ajanslarının yayımlanan istatistiki çalışmalarla, iktisadi danışma ve yatırım şirketlerinin

raporlarına dayanan geniş veriler, Latin Amerikanın sosyalizme veya buna benzer bir şeye değil, 21. yüzyıl kapitalizmine doğru yol aldığını öne sürmek için bolca belge sağlamaktadır.

Gerçekten de, şirket medyaları tarafından övgüyle bahsedilen en büyük başarı hikâyelerinden biri, sosyalist politikaların marjinalleştirilmesi, politik sınıfın liderleri (merkez soldan sağa doğru kayma) tarafından “küreselleşmenin” genel kabûlü ve 21. yüzyıl kapitalizminin politikacılarına popülist meşruiyet sağlarken, neo-liberal hayaletlere karşı savaş sürdüren entelektüel/akademik seçkinlerin radikallikten koparılmasını yansıtmaya matuftur.

21. Yüzyıl Kapitalizmi:

Süreklilikler ve Değişimler

Yatırımcılar, spekülâtörler, çökuluslu şirketler, Asya, Avrupa, Kuzey Amerika ve Ortadoğulu ticari şirketler, yaptıkları değerlendirmelerde son yıllarda Latin Amerika liderlerinin sürdürdükleri ekonomik kalkınma politikalarının başarılarından söz ederken, bilhassa yeni tesis edilen politik istikrara ve uzun vadeli ve yüksek oranlı kârlar için ekonomik fırsatlara da alkış tutuyorlar. Aslında bütün bunlar, Latin Amerika’ya, ABD ve Avrupa Birliğinin dengesiz ve değişken pazarlarına göre, son derece kârlı yatırımlar için pazar gözüyle bakılıyor olmasından başka bir şey değildir.

Konuya bu şekilde yaklaşan Batılı şirketlerin Latin Amerikadaki faaliyetleri, 21. yüzyıl kapitalizminin, 20. yüzyıl kapitalizminin çeşitli değişkenleri ile başlıca belirleyici özelliklerini aşıyor olmasıdır. Bunun için sözkonusu şirketler, 21.yy. ile, geç 20. yüzyıl neo-liberal modelinin “serbest piyasa” ilkelerine sarılarak, 20. yüzyılın erken dönem sömürgeci işbölümü ile benzer şe-

kilde tarım-maden ihracatını ve mamûl madde ithalatını destekliyor. Yoksulluğu ıslah etmek, bankaları kurtarmak, ihracatçıları ve yabancı yatırımcıları desteklemek için milli kalkınma stratejilerini, devletçi müdahale politikalarını ödünç alıyor. Bilindiği gibi “geç” ve “daha geç” gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet, tarım-maden ihracatçıları ile Brezilya ve Arjantin örneğinde görülen biçimiyle, benzeri daha büyük ülkelerdeki endüstriyel kapitalistler (yerli ve yabancı) arasında arabuluculuk yapmak suretiyle önemli bir rol üstleniyorlar.

Liberal ve neo-liberal kapitalistlerin öncelikle sermaye akışındaki pre-kapitalist kısıtlamaları, daha sonralarıysa kapitalist sömürüyü zorlayan işçi sınıfı ve refah taleplerini yok eden daha önceki biçimlerinin aksine, günümüz heterodoks liberal (veya post-neo-liberal) rejimler, işçi sınıfını ve yoksulları yeni ihracat stratejilerine koşmaya girişiyor. Yüksek emtia fiyatları ve Asya’daki büyüyen pazarlar şeklindeki elverişli dünya piyasası konjonktürü nedeniyle 21. yüzyıl kapitalizmi kısmen «serbest piyasa» ve refah/yoksulluk politikalarını sürdürülebilmektedir.

Sermaye akışının düzenlenmesinde “kazan ve kaybedenlerin seçilmesinde” devletin artan etkisi, küçük çiftçiler karşısında tarım sektörü başta olmak üzere, küçük ve orta ölçekli üreticilerle, satıcılar karşısında ihracatçıları ve büyük perakende ithalatçıları destekliyor-“serbest piyasa” tarım-maden ihracat modelinin beslenmesinde devlet müdahaleciliğinin uygunluğunu, aslında önemini, vurguluyor. Bazı sermaye kesimleri, yoksulluk programlarıyla, asgari ücretlerin yükseltilmesinde artan devlet harcamalarının sonucu olan muhtemel bütçe açıklarından ve yükselen kamu borçlarından yakınırken, genel olarak çoğu kapitalist “devletçiliğin”

günümüz versiyonunu tamamlayıcısı, hatta büyüyen yatırım imkanları ve sermaye birikiminin daha büyük hedefleriyle uyumsuzluk içinde değilmiş gibi görüyor.

21.yy’ın ideologları, “anti-emperyalizm, “21. yüzyıl sosyalizmi” ve And ülkelerinde (Latin Amerika ülkeleri) “demokratik ve kültürel devrim”in (Bolivya) bir başka “yerli” türüne dair görüntü ve anlatıları yansıtarak, özellikle ilk dönemlerde, sistemin meşruiyetinin güvence altına alınmasında önemli rol oynamışlardı. Tabii kaynaklarla, maden işletmeye dayanan kalkınma stratejilerine yönelik mevcut güçlü itimat ile, stratejik ekonomik sektörler başta olmak üzere, topraklarda, yerlilerin arazi taleplerinin olduğu yerler veya yakınlarında yabancı şirketlerin verili kuvvetli varlığında, geleneksel yerli ritüellerle, sembolik temsiller, anti-emperyalist söylem ve karizma, isyancı halk destekçilerine rağmen (özellikle Peru, Ekvador ve Bolivya’da) 21.yy’ın çarklarının yağlanmasında kilit rol oynuyor.

Diğer yanda ise, bütün bu olgular karşısında dünya pazarlarına dair liberal “sömürgeci işbölümüne” sarılan “merkez sol” olduğu varsayılan rejimlerin çelişkisi, bir dereceye kadar pazarın daha büyük çeşitliliği ile perdelenmesidir. Oysa burada birincide sözkonusu olan, ikincisinin iktisadî zorunluluklarını yansıtırken, Asya ile yeni iktisadî bağlar, güney-güney dayanışmasının ifadesi olarak sunulurken, “kolonyalite” (sömürgecilik anlamına gelen colonialism-den türetilmiştir) ABD ile ekonomik ilişkiler olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında Çin, darbeler, gizli operasyonlar ve askeri işgallerle (en azından Latin Amerika’da) meşgul olmadığı sürece, ABD ile Çin arasında önemli politik farklar bulunmaktadır.

21. yy modelinin kilit noktası toplumsal istikrar, liberal demokratik politik çerçeve-

nin muhafazası ve millet hakimiyeti-hepsi de bu rejimler (hükümetleri), Venezüella (2002) ve Bolivya'daki (2008) başarısız, Honduras'daki (2009) başarılı darbelerin de aralarında bulunduğu bölgedeki ABD destekli darbelerde aşındırılmış durumdadır. Bu yolda ABD tarzı militarizm, her ne kadar muhtemel dış istikrarsızlaştırma faktörü ise de, şimdilerde ağırlıklı olarak Kuzey Amerika (Meksika), Orta Amerika ve And ülkelerinde (Kolombiya) yoğunlaşan iktisadî yapıyla, devletteki anarko-kapitalizmin büyüüşü de başlıca iç tehdit olarak görülmektedir. Bu noktada 21.yy'ın açmazı, ABD'nin uyuşturucu ajanlarının istikrarsızlaştırıcı rolü ile belli başlı ticari ortaklarla -ABD'nin de dahil olduğu- "iyi ilişkilerin korunması" ihtiyacı arasındaki dengenin nasıl sağlanacağı sorusunu gündeme getirmektedir.

21. yy. Latin Amerikasında Devletin Durumu

Yüzyıl sona ererken, genel dünya buhranı ve neo-liberalizmin çöküşünün belirmesiyle, özellikle deniz aşırı finans akışının düzenlenmesi yönünden devlet, ekonomide daha güçlü ve aktif bir rolle ortaya çıkmaya başlamış görünüyor. Bunun için bölgedeki bazı rejimler (Brezilya, Bolivya ve Venezüella), çokuluslu yabancı şirketlerle birlikte gelir paylaşımında devletin rolünü güçlendirmeye yönelirken, bölgenin bazı diğer rejimleri (Bolivya ve Arjantin) kısmen veya tamamen sıkıntılı birkaç girişimi kamulaştırmakla yetinmekle, bu arada bazıları da (Brezilya ve Arjantin) mali ve makro-ekonomik politikalar üzerindeki "denetimi" sona erdirmek üzere IMF'ye olan borçlarını kapatma yoluna gitmişlerdir. Devletler, ekonomiyi canlandırmak, işsizliği azaltmak ve işçi sınıfının toplumsal taleplerinden

bazılarına uyum sağlamak için iktisadî teşvik politikalarıyla, tarımsal-mineral üretim işletmesine yatırım yapıp, destekleyerek, kazancı ve ticarî malların artan fiyatlarından sağlanan geliri yükseltmek üzere tasarlanmış politikaları benimsemeye başlamış bulunuyorlar. Bunların yanı sıra dışarıdan gelecek iktisadî şoklara hava yastığı olarak muhafazakar mali politikaları, bütçe fazlalarını biriktirmeyi, döviz rezervlerini arttırma yoluna gidiyorlar.

Devlet, rolünün genişlemesine ve dünya pazarlarının talepleri vasıtasıyla kârı maksimize etmeye yönelik müdahaleye karşı koymayarak, özel sermayeye bağımlı ortak olarak kaldı. Nitekim, çeşitli önemli sanayi kuruluşlarının kamulaştırıldığı Venezüella'da bile, devlet kuruluşları GSMH'nin ancak yüzde onundan azını ortaya koyabildi ki, aynı derecede önemli olan devlet ve ekonomi, kamu ve özel sektör, Latin Amerika'da tarımsal-mineral ürünlerin ihracıyla, mamüllerin ithal edildiği, küresel "sömürgeci işbölümüne" bağımlı olarak kaldı. Durağan, kararlı mali bilançolar, geniş çaplı dış rezervler ve nispeten yüksek faiz oranları, mali sermayeyi cezbederken, tabii kaynakları işletme sanayine verilen önem, önemli ölçüde yabancı yatırımları teşvik ediyor.

Bununla birlikte, güçlü bir devlet görüntüsüyle, çeşitli tarihi ve yapısal unsurlar tarafından gizlenmektedir. Sözün gelişi, bazı yönetimler, geçmişteki diktatörlük bakiyesi birtakım üst düzey asker ve polis kadrolarını tasfiye ederken, askere alma, eğitim ve politik tutum değiştirme de dahil olmak üzere, ortada kurumsal bir dönüşümü gerçekleştiremedikleri görülmektedir. Dahası, bütün hükümetler "darbeciler okulu" olma konusunda dile düşen tarihe rağmen, ABD askerî danışma programları, askerî manevra ve eğitimler konusunda işbirliği yapmaya

ve bunlara katılmaya devam etmektedirler. Devlet, istikrarı için aynı derecede tehlikeli biçimde, yeni kalkınma stratejilerini geçmişte kârları veya çıkarlarının tehdit altında olduğunu düşündüklerinde askeri yetkilileri arayıp bulan ve darbeleri kışkırtan ticari seçkinlere bel bağlayarak, onlara katkıda bulunmaktadır.

Latin Amerika devletlerinde şu anda hüküm sürmekte olan istikrar, kısmen potansiyel olarak değişken olan emtia fiyatlarıyla, talebe dayanmaktadır. Pek tabii olarak geçmişin mirası olan pek çok şey ve Washington'ın darbe ustalarıyla olan bağlantılarıyla askeri kurumlar ve özel sektör, toplum ve ekonomi üzerinde hegemonyalarını gösterdikleri sürece demokratik kapitalizmin kurallarıyla yola devam etmeye hazır görünüyolar.

21. yy. Kapitalizmine Giden

“Ortodoks” ve “Heterodoks” Yollar

Günümüzde ve yakın gelecek için hiçbir Latin Amerika ülkesinin- muhtemel Venezüella istisna olmak üzere- ekonomiyi kamulaştırma plânı veya projesinin olmadığı gerçeğinden hareketle, en önemli teorik ve pratik konunun, kapitalist kalkınmanın birbirinden farklı yollarını tanımlamak olduğu kanaatindeyiz. Kaynağa, yörüngeye, toplumsal müttefiklere göre, bazı sınır keşimleriyle “Heterodoks” ve “Ortodoks” stratejileri tanımlayabiliriz.

21.yy'a yönelik heterodoks yaklaşım, bazı mahallî yazarlar tarafından her şeyden önce para ve istihsalin temel araçlarının (bankalar, işletmeler, madenler, ticaret ve tarlalar) özel mülkiyetine dair basit değerlendirmelerle, yüksek faiz veren tahviller, madenler, enerji kaynaklarının çıkarılmasından düşük mali hak bedeli istenmesi sevdasına “sıcak para”nın geniş çaplı giri-

şine göz yumarak, kimi zaman “21. yüzyıl sosyalizmi” olarak adlandırmaktadırlar.

Burada 21.yy'ın ortaya çıkışını anlamının anahtarlarından biri, onun yaygın politik çalkantı dönemlerindeki kökenlerine ve kendinden önceki “neo-liberal” dönemle ideolojik “ilişisini kesmesinde” yatar. Radikal kökenler, ortaya çıkan rejimler tarafından benimsenen somut tedbirlerle, siyaset usûlü ve ideolojik olarak meşrulaştırmanın yeni kaynaklar aramada derin bir iz bırakmıştır.

Neo-liberalizmin ekonomik krizi olarak adlandırılan şartların gereği olarak, yeni “post neo-liberal” rejimler, yoksulluğu ıslah etmek, işsizliği azaltmak ve ekonomiyi yeniden canlandırmak için bir dizi popülist tedbirler benimsemişlerdi. Bütün bu değişiklikler, kapitalist sınıfın çıkarlarını emniyet altına alma arayışında “piyasa”nın başarısızlıklarını düzeltmek için güçlü devlet müdahalesi anlamına geliyordu. Bu tedbirlere, sistemin adaletsizliklerine karşı beliren genel öfkeyi uzlaştırmak amacıyla yüksek dozajda anti-neo-liberal söylem eşlik edi-

yordu. Bazı durumlarda bu değişikliklere, merkezi plânlama, kamu sahipliği veya işçi yönetimi olmaksızın belli belirsiz bir “sosyalizm” referansı da eşlik ediyordu. Heterodoks yolu takip eden rejimlerin yörüngesi ilk başta toplumsal baskı ve işsizliğin azalması ve yeniden canlanıp, kök salmasıyla zamanla aşamalı olarak seyreltilen popülist refah anlayışına dayanıyordu. Geride bıraktığımız son on yılın bitimiyle birlikte (2010), post neo-liberal yönetimler gitgide “gelişimsel modernizasyon”a doğru yön değiştirdiler. Bu yaklaşım, özel yatırımı, özellikle de yabancı yatırım ve yüksek büyüme oranına sahip ihracat sektörünü büyütmeyi hedefleyen çok güçlü kampanyalarla sürdürüldü. Post-neo-liberal devletin yeniden tanzimi, “neo-liberal” teknokratları, yeni heterodoks liderlikle daha çok uyum sağlayacak başkalarıyla değiştirmenin ötesinde uygun biçimde duraklatıldı. Genellikle bu tür çabalar, “ılımlı” sendikalar, toplumsal hareket liderleri ve iş çevresi seçkinlerinin arabuluculuğu vasıtasıyla yerli ve yabancı ortaklara daha esnek barınma imkanı sağlamak içindi.

21.yy’a doğru giden bu heterodoks yolun, dünyadaki ticari mal arzıyla, aynı zamana denk gelmek gibi bir şansı ve ABD-AB tarafından tetiklenen finansal buhranı ve iktisadî durgunluk safhasını yumuşatan ve kısaltan malî kontrolleri devreye sokacak bir sağduyuya sahip konumu var.

Kapitalist kalkınmaya doğru giden “Ortodoks” yol ise, neo-liberal politikaları sert bir baskı rejimi, seçim hileleri ve bazı durumlarda politik sahayı kapatma ve heterodoks politikalara sebep olabilecek kitlesel ayaklanmaları önleme gibi açık terör vasıtasıyla devam ettirebilmiştir. Ortodoks yol için önemli olan, resmî ekonomide aklanmış ve belirli sektörlerde bir nebze bü-

yüme sağlamış uyuşturucu ve diğer yasadışı faaliyetlerdeki on milyarlarca dolarlık geliri getirecek bir lumpen-burjuvazinin doğması ve sağlamlaştırılmasıydı. Heterodoks model, Asyadaki dinamik ortaklarıyla, ticaret ve pazarları çeşitlendirirken, ortodoks model hareketsiz, ABD pazarlarına bağlanmış olarak kaldı. ABD emperyalizmi ile olan karşılıklı bağlar, yerli ekonomik öncelikleri zayıflatarak, üretken olmayan sektörlerdeki (ordu) kamu harcamalarını yükseltti.

21.yy’ın Heterodoks ve Ortodoks Modellerin Sonuçları

Heterodoks ve ortodoks ekonomik performanslar arasındaki en göze batan farklar, Brezilya, Bolivya, Arjantin ve 2009’lara kadar Venezüelladaki dikkat çekici büyümede, yoksulluğun azaltılması ve siyasî demokratikleşmede yatarken, toplumsal gerileme, ekonomik durağanlık ve insan hakları ile demokratik hakların açık ihlali “Ortodoks” Meksika ve Kolombiya’da kendini göstermiş, aşırı şiddet, ortodoks neo-liberal siyasetlerin peşinden giden ülkelerdeki siyasi elitler yönetiminin ayırt edici özelliği olmuştur. Bunun aksine, heterodoks bir siyaset takip eden ülkeler arasında nisbeten açık politikalara dayalı bir devlet politikası mevcuttur. Bu noktada, iktisadî büyüme, politik meşrulaştırma, yoksulluğun azaltılması ve bir siyasi egemenlik sistemi olarak devlet baskısının reddi arasında güçlü bir korelasyon varmış gibi görünüyor.

Diğer yandan, geniş çapta uyuşturucu kaçakçılığının büyümesi ve ekonominin yönetimle kaynaşması, küçük hisse sahiplerinin zorla mülksüzleştirilmesi için şiddete ve serbest piyasaya güvenme, yönetici elitlerin kontrolü altında yozlaşma ve baskıya güvenme arasında da güçlü ilişki bulunmaktadır.

Heterodoks model, kapitalist refahçılık ve üç aşamalı danışma aracılığıyla, toplumsal kaynaşma politikalarını beraberinde taşıyarak, gerçekleştirirken, Ortodoks rejimler, kontrolsüz sermaye piyasaları ve küçük üreticiler, kamu sektörü çalışanları ve yevmiyeli işçiler üzerindeki tahrip edici etkileri vasıtasıyla çalışmaktadır.

Heterodoks modeller, her ne kadar ağırlıklı olarak yabancı sermayeyi çekse de, iç pazarla irtibatlı olan ulusal sermayedarları da koruyup, besleyip, desteklemekte ve kitle tüketimine bağımlı kalmaktadır. Bu sektörler her zaman ücretlerdeki periyodik artışlara karşı da değildir.

Ortodoks modeli takip eden yönetimlerde, ağırlıklı olarak ABD pazarlarının reddine ve geniş kapsamlı ordu ve polis harcamalarına bağımlı olmakla Asya, Ortadoğu ve diğer bölgelerdeki kârlı pazarlarda başarısız olmuşlardır. Hatta, Meksika örneğine bakıldığında, bu ülkenin değişken turizm ekonomisine olan yapısal bağımlılığı, giderek artan biçimde göçmen karşıtı ABD'den yapılan göçmen para havalelerini reddi ve umursamaz yönetime bağlı olarak düşüşte olan petrol ihracatı, "serbest ticaret"e (NAFTA) erkenden sarılmasının sonucudur. NAFTA, ülkenin çeşitlendirilmiş üretici temelini tahrip etmiş ve uyuşturucu kaçakçılığına dönüşü teşvik etmiştir.

Burada kontrolsüz sermaye akışına dayanan ortodoks stratejinin iki ana olumsuz sonucuyla karşı karşıya bulunuyoruz ki, bunlardan biri; büyük çapta Meksika sermayesinin -legal ve illegal- ABD'ye kaçmasına neden olmasıdır. Bu durum özellikle gayrimenkul, bono ve hisse senetlerindeki kaçış, Meksika'yı yatırım sermayesinden mahrum etmiştir. İkincisi ise, Meksika ve ABD malıyesi arasındaki yakın ilişkilerin, Wall Street finans krizinin Meksika'ya sirayet ederek

"reel sektör"ün yanı sıra ülkenin mali piyasalarını ve kredi piyasalarını etkilemesine sebep olmuştur. Bunun aksine, Wall Street ile yakın bağların acısını daha önce çeken heterodoks ekonomilerin çoğunda, bu ülkelerin daha sıkı mali denetimleri, ABD krizinin kendi ekonomileri üzerindeki etkisini seyreletmesidir.

Heterodoks-Ortodoks Stratejilerin Melez Versiyonu Olarak; Peru

Peru, "Ortodoks" neo-liberal politikalara bel bağlarken, heterodoks ekonomilerin yüksek büyüme şeklindeki ayırt edici özelliğini tecrübe etme yolunu seçti. Ülke, heterodoks kapitalist modelin telafi edici sosyal dayanışmacı ve üç parçalı politikalar olmaksızın madenlerin ihracat modelini birleştirdi. Peru, bir yandan ABD ile ikili mübadele ve askeri işbirliğini benimserken, diğer yandan Asya ülkeleri başta olmak üzere deniz aşırı pazarlarını çeşitlendirdi. Bilindiği üzere ülke, başlıca uyuşturucu üretimi ve kaçakçılığı bölgesi olmasına rağmen, ancak uyuşturucu ticareti, politik sisteme Meksika ve Kolombiya kadar aynı derecede egemen olmamıştı. Yoksulluktaki nisbi azalma, Venezüella, Brezilya ve Arjantinle aynı derecede sürdürülememesine rağmen, ülkede şehirli orta sınıfın, özellikle Limadakilerin alım gücü yükselmeye başladı. Bu arada Bolivya, yerli hareketlere sembolik temsil, kanuni koruma ve siyasî himaye politikalarını takip ederken, Garcia yönetimindeki Peru, Correa yönetimindeki Ekvador gibi yerli halkların taleplerine saygı göstermektense, "ekonomik modernizasyon" olarak adlandırdıkları yabancıların sahip oldukları maden şirketlerinin yatırımlarını teşvik etmeye yöneldi.

Netice olarak, Peru heterodoks modelin refah tamamlayıcı unsurlarını dikkate almadan, kısıtlı milliyetçi muhalefet şartları

altında talebi ve büyük çapta yatırımları arttıran yüksek emtia fiyatlarıyla-özellikle de endüstriyel ve kıymetli madenlerdeki yüksek fiyatlar-ülkenin yüksek büyüme hızını sürdürmesine izin verir hale geldi. Bu konuda ülkede, değişime yönelik işaretlerden olmak üzere, Lima'daki son (2010) belediye başkanlığı seçimlerinde, ılımlı merkez-sol adayın, ortodoks neo-liberal rakibini mağlup etmesi, gelecekteki yönetimin ortodoks modeli daha geniş refahçılığa doğru "tadil edeceği" ihtimalini güçlendirmiş görünüyor.

Bunalımlar, Çalkantılar ve

21.yy Kapitalizm Yolu

Venezüella istisna olmak kaydıyla, neo-liberal krizlerin hemen ardından gelen halk ayaklanmalarının hepsi, bariz olarak farklı biçimleri olsa da kapitalist sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Latin Amerika ülkelerinin çoğu için bu durum, devletin bariz bir şekilde müdahalesiyle-mevduat sahipleri ve yatırımcıları kurtarmak için, iflas eden veya iflasın eşiğine gelen bankaların geçici olarak devralınmasıyla- bir çeşit yeni "devletçilik" ortaya çıktı . Bu yeni devletçilik, 21. yüzyıl kapitalizminin oluşumunun temelleri haline geldi. Uygulayıcıları tarafından açık biçimde ifade edilen "anti-neo-liberal ideoloji", onu sosyalizmin "yeni bir çeşidi" veya en azından bu yönde bir "sıçrama tahtası" olarak gören izlenimci Batı entelektüellerinin kafasını karışmasına sebep oldu..

Tarihi perspektiften devletçilik, başlangıcından itibaren kapitalizmin yeniden canlandırılmasına yönelik gerekli ilk adımdır. Görünüşte radikal bu "ilk adımlar", aslında on yılın sonundaki halk ayaklanmalarının son hamlesidir. Zamanla, özellikle de iktisadi büyüme ve metaların hızlı artışıyla kapitalizm on yılın ortasında havalanma ve yükselmeyi denemiş oldu. Heterodoks

kapitalizmin ayırdedici özelliği olan çeşitli refah unsurları, saf kalkınmacı perspektif lehine söküp atarken, teknokratlar, geniş çapta uzun vadeli yabancı yatırımlarla, "ekonomik modernizasyonun" önemine vurgu yapıyorlardı. Bu, altyapıda kamu-özel yatırımları, ticari malların dünya pazarlarına doğru hareketinin ivme kazanması anlamı taşıyordu.

Heterodoks modelin sürdürülebilir büyümesi, onu alabildiğine benimseyerek küreselleşmeye dair radikal tartışmaya son verdi. Heterodoks ve ortodoks kapitalist model arasındaki yeni tartışma, "küreselleşme"den milli büyümede nasıl faydalanılabileceğiyle, dağıtım mekanizmasını sahiplenmek suretiyle, bütün sınıflar için nasıl iyi sonuç verebileceğine dairdir. Bir başka ifadeyle, heterodoks kapitalistler daha büyük küresel entegrasyonun, toplumsal refahın faydalanabileceği serveti derinleştireceğini ve arttıracağını öne sürmekte. 2009 bunalımı süresince elverişsiz küresel şartların ortaya çıkmasıyla, fiyatlardaki rekabetin artışı ve geçici düşüşler, heterodoks politika yapıcıları küresel şartların sosyal harcamalarla, ücretler ve maaşlardaki yükselişi engellediğini iddia ettiler . 2010 yılı ortalarından itibaren, hızlı ekonominin hızla düzelmesi ve emtia fiyatlarındaki artışla birlikte, maaş ve ücret gerilimleri de artmaya başladı.

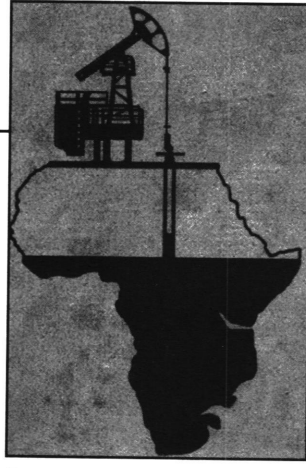
Yeni heterodoks rejimlerin başlangıcında itici güç neo-liberalizm krizleri olmasına rağmen, aynı rejimlerin bunalımı takip eden başarıları, daha muhafazakar bir sağ siyasî yapılanmayı yeniden biçimlendirme arayışında olan güçlü şirket çıkarlarında dinamik büyümeyi harekete geçirdi. Bu ikincisi, yani büyüme, ihracat sektörünün maaş ve sosyal yardım giderlerini düşürecektir. Aslında, kapitalist heterodoksinin başarısı ve ülkeye geniş çapta sermaye girişine da-

yanan yüksek büyümeye yönelik hattı, sağcı politik alternatifleri de içeren sağa doğru kayan bir değişimi de harekete geçirmiştir.

Kapitalizmin heterodoks ve ortodoks yolları arasında önemli farkların varlığı hâlâ sürerken, bunlara olan yönelim de gittikçe zayıflamaktadır. Heterodokslar, uluslararası yatırımcılara yönelik çağrılarını genişleterek, daha geniş dünya pazarlarına yönelik ilgilerini arttırırken, ortodokslar, dünyadaki durgunlukla birlikte ekonominin çöküşünü önlemek için daha geniş devlet müdahalesine başvurulmasıyla karşı karşıya kaldılar.

Latin Amerika ülkeleri 2008-2009 bunalımlarını atlatırken, iyileşen ekonomik vaziyet, yine de ortodoks ve heterodoks eksenleri ilişkilendirecek gibi görünmüyor. Hızlı düzelmenin belirgin olduğu yerler Brezilya (heterodoks) ve Peru (ortodoks) iken, yavaş düzelmenin en belirgin oldu-

ğu yerler ise Venezüella (heterodoks) ve Meksika (ortodoks). Birileri Venezüella ve Meksika'nın ABD pazarına bağımlı olup, Brezilya ve Peru'nun dinamik Asya pazarlarıyla bağlarından bahsederken, tabii olarak her bir ülkenin dahili sınıf kompozisyonunu analiz etmeye de ihtiyacımız var. Brezilya ve Perudaki dinamik yerli ve yabancı sermayedarların aksine, Venezüella ve Meksika'daki "rantiyeci" seçkinlerinin hakimiyeti, icraatlardaki bazı farklılıklarla açıklamak mümkündür. 21. yüzyıl kapitalist kalkınma modelinin "dinamik" yolu, açık biçimde oldukça çetrefilli ve belirsiz sonuçlar içeriyor. Ticari malların hızlı artışının uzun bir dönemin mi, yoksa daha kısa bir dönemin mi parçası olduğu konusu, gerçek 21. yüzyıl sosyalizminin yeniden ortaya çıkma imkânının şekillenmesinde pekalâ belirleyici etken olabilir.

Afrika Sömürülen Topraklar-Kaybolan Hayatlar Yeşeren Umutlar

Turan Can

Afrika binlerce yıl boyunca, verimli toprakları, Hint ve Atlas okyanusu ile zenginleşen kıyıları ve limanları, zengin yeraltı kaynaklarıyla, insanların barış ve huzur içersinde yaşadıkları Afrika kıtası, emperyalist ve kapitalist düşüncelere sahip egemen sömürgeci güçlerin kıtayı istila etmesinden sonra, dünyanın en sorunlu coğrafyası haline gelmiştir. Milyonlarca masum insanın öldürüldüğü, hayatta kalanların köleleştirilerek kullanıldığı, bütün zenginlikleri işgalci güçlerce yağmalanan Afrika, sömürgeci güçlerin 2. Dünya Savaşı sonrasındaki belirlenen yeni strateji çerçevesinde iç savaşların, siyasi istikrarsızlığın, eğitimsizliğin, açlığın ve yoksulluğun kucağına terk edilmiştir. Kabilelerin doğal yaşam alanlarına göre belirlenmemiş suni sınırlarla şekillendirilen pek çok Afrika devleti, sömürgeci güçlerin kışkırtmaları ve açık yönlendirmesi ile devam eden iç savaşlarla boğuşmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Afrika, Sömürgecilik, Kabilecilik-Savaşlar

Binlerce yıl boyunca, verimli toprakları, Hint ve Atlas okyanusu ile zenginleşen kıyıları ve limanları, zengin yeraltı kaynaklarıyla, insanların barış ve huzur içersinde yaşadıkları Afrika kıtası, emperyalist ve kapitalist düşüncelere sahip egemen sömürgeci güçlerin kıtayı istila etmesinden sonra, dünyanın en sorunlu coğrafyası haline gelmiştir.

Milyonlarca masum insanın öldürüldüğü, hayatta kalanların köleleştirilerek kullanıldığı, bütün zenginlikleri işgalci güçlerce yağmalanan Afrika, sömürgeci güçlerin 2. Dünya Savaşı sonrasındaki belirlenen yeni strateji çerçevesinde iç savaşların, siyasi istikrarsızlığın, eğitimsizliğin, açlığın ve

yoksulluğun kucağına terk edilmiştir. Kabilelerin doğal yaşam alanlarına göre belirlenmemiş suni sınırlarla şekillendirilen pek çok Afrika devleti, sömürgeci güçlerin kışkırtmaları ve açık yönlendirmesi ile devam eden iç savaşlarla boğuşmaktadır.

Afrika kıtası, değişik bitki örtüsü ve bol çeşitli hayvan türlerinin ötesinde, günümüz dünyasında, Afrika'yı diğer kıtalardan ayıran önemli bir özellik, politik, ekonomik ve sosyal alanlarda kıta ülkelerinin karşı karşıya bulundukları sorunların büyüklüğüdür. Çoğunluğu 1960'lı yıllarda bağımsızlıklarını elde eden Afrika ülkelerinde demokrasi ve devlet kurumları yavaş gelişmekte olup, politik ve ekonomik hayat henüz sağlam

temellere oturmamıştır. Kıtada silahlı çatışmalar, dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar yaygındır.

Afrika ülkelerinin büyük bölümünün önemli bir tarım potansiyeline ve zengin maden kaynaklarına sahip olmalarına rağmen, dünyadaki en fakir ülkelerin üçte ikisi Afrika kıtasındadır. Ekonomik ve politik sorunlarının büyüklüğüne rağmen, bazı Afrikalı liderler, kıtanın giderek marjinalleşmesine ve yaygınlaşan fakirliğe son vermek için kararlı bir mücadele vermekte ve çözüme yönelik bazı adımlar atmaktadırlar.

Dünya, insanlık tarihi boyunca savaşlara, işgallere, katliam ve soykırımlara sahne oldu; yoksulluk ve gelir dağılımındaki adaletsizlik hiçbir zaman ortadan kalkmadı. Ancak coğrafi keşiflerle başlayan, sanayileşme ile devam eden ve günümüze ulaşan süreçte yaşananlar, tarihin hiçbir dönemiyle kıyaslanmayacak kadar büyük acı tecrübeler sahne oldu. Söz konusu süreçte gerçekleşen ihlaller, yoksullukla boğuşan ülkelerin bugün içinde bulundukları durumun hazırlayıcısı oldu. Zira dünyanın en zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip toprakların, bugün yoksullukla mücadele ediyor olmasını başka türlü izah etmek mümkün gözüküyor.

Elbette dünya üzerindeki yoksulluk, yalnızca bu tarihsel perspektifle açıklanamaz. Dün olduğu gibi bugün de, dünya üzerindeki zenginliklere sahip olmak isteyen merciler, benzer uygulamalara imza atmaya devam ediyor. Sömürgeci güçler, işgal ettikleri topraklarda yer alan ülkelerde, yerlerine bıraktıkları kukla yönetimlerle ve yaptıkları bağlayıcı anlaşmalarla, diğer taraftan da sömürgelerinden çekildikleri iddiasıyla uluslararası kamuoyunda kendilerini temize çıkarmaya çalışırken, bir taraftan yüzyıllardır sömürdükleri zenginliklerden faydalanmaya devam ediyorlar.

Sosyolojik süreci tamamlayamayan Afrika etnik yönden oldukça karmaşıktır. Ülke sınırları belirlenirken etnik yapı ve dini inanışlar dikkate alınmadığı veya hususen bu anlamda problem alanlarının oluşması arzulandığı için, bugün birçok ülke etnik karmaşa içindedir. Bu durum ülkelerde siyasi istikrar, bölgesel oturmuşluk ve hatta ülkelerin varlığı konularında bile yer yer belirsizliğe yol açmaktadır. Etiyopya, Somali, Kenya ve Cibuti Devletlerinin yer aldığı haritaya bakıldığında devlet sınırları ve etnik/dini bölünmüşlük dikkati çekmekte ve geleceğe ilişkin fikir sahibi olunabilmektedir. Bu sosyolojik yapısal deformasyon Afrika geneline hâkimdir.

Özellikle Afrika kıtasında, etnik farklılıkların körüklenmesine yönelik ayrılıkçı politikalar, yıllar süren iç savaşlara sebebiyet verirken; bu süreç hem milyonlarca insanın yaşamını yitirmesine, hem de telafisi mümkün olmayan finansal krizlere neden oluyor. İç savaşın sürdüğü bölgeler, dünya silah ticaretini ellerinde bulunduran ve dünya kamuoyunda barışın koruyucusu olarak kabul edilen ülkelere birer pazar olarak algılanıyor.

Öte yandan sömürgeci zihniyetin, eğitim ve inanç gibi konularda da belirleyici olduğu görülüyor. Yoksullukla mücadele eden ülkelerde eğitim olanaklarının son derece sınırlı olduğu ve yetişmiş insan gücünün de ABD ve Batı Avrupa ülkelerine “beyin göçü” yoluyla transfer edildiği söylenebilir. İnsan hayatının en hassas alanlarından bir olan “inanç” konusu bugün sömürgeci güçlerin politikalarıyla bir pazarlık malzemesi haline getiriliyor, insanların mağduriyetlerinden bu alanda da istifade etmek hedefleniyor.

Küresel güce sahip devletlerin politikaları dünya üzerinde yoksullukla boğuşan

ülkeleri daha da zor durumla karşı karşıya bırakırken; BM, NATO gibi uluslararası kurumlar da, uygulamalarıyla bu politikaların dünya kamuoyunda kabul görmesi için gerekli altyapıyı hazırlıyorlar. Finans sektöründe de aynı işlevi IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlar üstleniyor.

Temel politikaları doymak bilmeyen kar hırsı çerçevesinde şekillendiren uluslararası şirketler, bugün dünya üzerindeki yoksulluğun temel nedenlerinden biri konumunda. Yoksullukla mücadele eden ülkelerde istihdam yarattığı söylemi ile düşük iş gücünden faydalanan dev şirketler, üretimlerini de yine bu ülkelerdeki küçük ve orta ölçekli yerel işletmeleri zarara uğratacak şekilde piyasaya sürüyor. Öte yandan çeşitli spekülasyonlarla milyarlarca Dolar'lık vurgunlar gerçekleştiren uluslararası şirketler, bu süreçlerde uluslararası kurumlardan da büyük destek alıyorlar.

Bugün dünya üzerindeki en önemli sorunlardan biri olan "Sosyal Adalesizlik" de, yoksulluğun en önemli nedenlerinden biri olma özelliği taşıyor. Tüketim çılgınlığı her geçen gün daha korkutucu boyutlara ulaşırken, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa ülkelerinde gerçekleşen harcama tutarlarıyla, günlük kazancı 1 Dolar'ı bulmayan 1 milyardan fazla insanın içinde bulunduğu durum kıyaslandığında, ortaya ürkütücü sonuçlar çıkıyor.

Yoksulluğa Sebep Olan ve Kalkınmayı Engelleyen İhlaller, dünya üzerinde "En Az Gelişmiş" olarak tanımlanan 48 ülkenin, içinde bulundukları durumun asıl sebepleri Yoksullukla mücadele eden ülkelerin elinden tutarak onların refah seviyelerini artırmaya dönük çalışmalar yaptığı izlenimi vermeye çalışan ülke ve kurumların, söz konusu ülkelerin mevcut şartlarının hazırlayıcıları olduğu akıldan çıkarılmamalı,

Dünyada yaşanan yoksulluğun nedenleri, farklı alanlarda gerçekleşen ihlallere dayanıyor. Yoksullukla mücadele eden ülkelerin kalkınmasının önündeki en önemli etkenler sömürgecilik, küresel ekonomi ve sosyal adaletsizlik olarak düşünebiliriz.

Sömürgecilik

Coğrafi Keşifler ile başlayan ve sanayileşme ile hız kazanarak daha da yaygınlaşan sömürgecilik faaliyetleri, yüz milyonlarca insanın katledilmesi ve tüm mal varlıklarına el konulması ile sonuçlandı. Asya, Afrika ve Amerika kıtalarının büyük bölümü, 16. yüzyılda başlayan ve günümüze kadar devam eden büyük bir işgal hareketine maruz kaldı.

Bugün "Coğrafi Keşifler" olarak isimlendirilen kanlı süreç, Amerika kıtasında, dünya tarihinin en önemli medeniyetlerinin ortadan kaldırılması, kıtanın asil sahibi olan milyonlarca insanın öldürülmesi, toprakların daha hızlı ve daha çabuk sömürülebilmesi için de, Afrika'daki sömürgelerden yüz milyonlarca insanın köleleştirilerek Amerika kıtasına taşınmasıyla sonuçlandı.

Afrika kıtasının sömürülmedik tek noktasını bırakmayan küresel güçler, dünyanın en zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip bu topraklarını yüzyıllar boyunca sömürdü ve halklarını da köleleştirdi. Kıtada yüz milyonlarca insanın canına kıyan, hayatta kalanlarını köleleştirerek kendi sömürge faaliyetlerinde kullanan, eğitim haklarını elinden alan, inançlarını değiştirmeye zorlayan sömürgeci güçler; bugün gelinen noktada, geriye, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorlanan halklar bıraktılar.

Sömürgeci güçler, Asya kıtasında da benzer bir politika izlediler. Özellikle Osmanlı Devleti'nin etkinliğini yitirmesiyle, Ortadoğu coğrafyası sömürgeci güçler ta-

rafından işgal edildi ve dünyanın en önemli petrol yataklarına sahip bu coğrafya, bugüne kadar sömürgeci güçlerin kontrolü altında kaldı.

Doğal Kaynaklara El Konulması

Bugün dünya üzerinde yoksullukla mücadele etmek zorunda kalan ülkelere bakıldığında; bu ülkelerin tamamına yakınının, 16. yüzyılda başlayan ve bugün hala devam etmekte olan sömürge faaliyetlerinin mağduru oldukları görülür. Bilindiği gibi, başta Afrika ve Amerika kıtası olmak üzere dünyanın birçok alanında sürdürülen sömürge faaliyetleri, toprakları işgale uğrayan ülkelerin bütün yeraltı ve yerüstü zenginliklerine el konulmasına yol açmıştır.

Başta uranyum, kotlan olmak üzere, petrol, doğalgaz gibi enerji kaynaklarından altın ve elmas gibi değerli madenlere, sahip olan, ayrıca her türlü tarım ürünlerinden su kaynaklarına kadar dünyanın en zengin nimetlerine sahip, bu kıtada yaşayan milletlerin, gerçek sahibi oldukları ve bu nimetlerden faydalanmıyor olmaları, bugün boğuştukları yoksulluk sorununun en önemli sebeplerinden biri olma özelliği taşıyor. 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu süreç sonunda, sömürdükleri topraklardan çekildikleri izlenimi vermeye çalışan sömürgeci güçler, imzaladıkları bağlayıcı anlaşmalarla, söz konusu coğrafyadaki varlıklarını bu günde devam ettiriyor ve bu ülkelerde yoksulluğun sürmesine zemin hazırlıyorlar.

Örneğin, dünyanın en büyük ikinci uranyum üreticisi konumunda olan Nijer, buna karşın bugün dünyanın en fakir ülkeleri arasında yer alıyor. Fransa'nın uranyum ihtiyacının tek başına % 40'ını karşılayan Nijer'de, uranyum madeninin çıkartılma işlemleri oldukça tehlikeli ve insan hayatı

için büyük riskler taşıyan ortamlarda yapılıyor. Yine de Nijer'in uranyum madeninden kazanç elde ettiğini söylemek imkânsız. Bu gerçeği 1974 yılında dile getiren Nijer'in ilk devlet başkanı Hamani Diori, Fransa destekli bir darbeye görevinden uzaklaştırılmıştır.

Afrika'da Misyonerlik

Dünyanın en köklü medeniyetlerine ev sahipliği yapan Afrika kıtasında halen 54 ülkede 1 milyarı aşkın insan yaşamaktadır. Kıtada yaşayan 1 milyar insanın % 40'ı Müslüman, % 40'ı ise Hristiyan'dır; geri kalan % 20'si de geleneksel dinlere mensuptur. Afrika coğrafi olarak iki büyük inanış arasında bölünmüştür. Kuzeyde İslamiyet, güneyde Hristiyanlık daha yaygın olup, orta bölge ise genel olarak Müslümanların daha çoğunlukta olduğu karmaşık bir yapı arz eder. Bunun dışında muhtelif kabile inanışları da mevcuttur.

Afrika'da yapılan misyoner çalışma raporları incelendiğinde, misyoner çalışmalarının İslamiyet'in yerleştiği alanlarda tersine bir dönüşüm sağlayamadığı gibi, İslamiyet'in güneye doğru giderek yayılmasını da önleyememiş gözükmektedir.

Bununla birlikte Afrika'da Hristiyanlaşmanın önemli boyutlara ulaştığı da dikkat çekmektedir. Afrika'da 19. yüzyılda Hristiyan nüfus 9,9 milyon iken 2000 yılında 360 milyona ulaştığı ifade edilmektedir.

Afrika'daki misyoner sayısının 70 binin üzerinde olduğu ve 2,4 milyar Dolar yıllık bütçe ile faaliyet gösterdikleri dikkate alınrsa, Misyoner çalışmalarının boyutları konusunda bir fikir edinmek mümkün olur.

Misyonerlik çalışmaları ve kalkınma yardımı faaliyetleri esas hedef itibarıyla, Hristiyanlığın ve Batı menfaat alanlarının geliştirilmesi ve genişletilmesi olarak pratiğe yansımış ve bu süreç içerisinde kaynak-

ların ellerinden alınmasına dönüşmüştür. Bu nedenle Hıristiyanlığın yayılması yerine İslamiyet daha çok gelişmiştir.

İnanç Sömürüsü

Dünya üzerinde bugün pek çok din varlığını sürdürüyor. Bu dinlerin hemen tamamında, inanç esaslarını insanlığa duyurmak ve bağlılığını artırmak gibi misyon bulunuyor. Elbette bu yönüyle bireylerin herhangi bir din ile tanışması, onu anlamlandırmaya çalışması ve bireysel tercihleri doğrultusunda her hangi bir dine mensup olması son derece doğal. Ancak özellikle yoksulluk ile mücadele eden coğrafyalarda, birtakım şahıs ve kurumların, bu doğal etkileşimin dışında bazı metotlarla bireylere ve toplumlara yaklaştıkları ve insanların mağduriyetleri üzerinden sürdürülen yöntemler geliştirdikleri görülüyor. Özellikle Afrika'da, gıda, eğitim ve sağlık ile ilgili konularda sürdürülen çalışmalarda, hizmet alımının bazı şartlara bağlandığı ve insanlardan bu hizmeti alabilmeleri için dinlerini değiştirmelerinin istendiği biliniyor. Gerek bireysel tanıklar, gerek medyaya yansıyanlar ve gerek istatistik verileri bu gerçeği kanıtlamaya fazlasıyla yetiyor.

İnanç konusu bir sömürü aracına dönüştürülmemeli, insanların mağduriyetleri ve ihtiyaçları konusunda gösterilecek duyarlılıklar belirli şartlara bağlanmamalıdır. Özellikle sağlık ve beslenme gibi hayati öneme haiz konular pazarlık malzemesi yapılmamalı, bu konuda sürdürülen çalışmalar tamamen insanlığın ortak sorumlulukları kapsamında gerçekleştirilmelidir.

Etnik Çatışmaların Körüklenmesi

Özellikle Afrika kıtasında sömürge hareketlerinin mirası olan etnik çatışmalarda, milyonlarca insan yaşamını yitirirken, yıllarca süren çatışmalar ülke ekonomilerinin

de çökmesine sebep oldu. Binlerce yıldır birlikte yaşayan farklı etnik gruplar, sömürge anlayışının bir gereği olarak karşı karşıya getirildi ve toplumların bir araya gelerek sömürge hareketlerine karşı mücadele etmeleri önlenmeye çalışıldı.

Bu durum istikrarın bir türlü sağlanmadığı kaos ortamlarının oluşmasına zemin hazırladı. Militarizmin körüklendiği, huzur ve barış ortamının baltalandığı, her gün binlerce insanın yaşamını yitirdiği bu kaos ortamları, herhangi bir ekonomik faaliyetin sürdürülebilirliğine imkan bırakmadığı gibi, mevcut kısıtlı kaynakların da silah alımına akıtılmasına sebep oldu. Silah ticaretinden milyarlarca Dolar gelir elde eden ülkelerin, stoklarının önemli bir bölümünü özellikle Afrika kıtasındaki etnik çatışmaların sürdüğü bölgelerde erittiği biliniyor.

Dünyanın pek çok ülkesinde, özellikle Afrika'da yaşanan etnik çatışmaların en acı örneklerinden biri, hiç kuşkusuz Ruanda'da yaşanan ve bir milyondan fazla insanın yaşamını yitirmesine sebep olan olaylardır. Ülkedeki iki etnik grup olan Hutular ve Tutsiler, Belçika'nın yıllar süren ayrılıkçı politikalarıyla karşı karşıya getirilmiş ve tarih boyunca aynı coğrafyayı paylaşan bu iki etnik grup bir birine düşman hale getirilmiş, giderek tırmanan şiddet olayları toplumsal bir faciaya ve toplu katliamların yaşandığı korkunç bir iç savaşa dönüşmüştür. Gerek bu ortamın hazırlanmasında sürdürülen politikalar, gerekse ölümlerin yaşandığı süreçte olaya müdahil olunması gereken durumlarda, başta BM olmak üzere uluslararası kurumların ve bölgede söz sahibi olan Fransa, ABD ve Belçika'nın büyük sorumluluğu bulunuyor. Benzer olaylar geçmişte olduğu gibi bugünde farklı coğrafyalarda devam ediyor. Nitekim bu yılın başında gerçekleşen bir referandumla iki ayrı

devlet olarak bölünen Sudan'da da benzer bir süreç yaşanmıştır. Birleşmiş Milletler ve ABD'nin, bu süreçte önemli bir rol aldığı ve bölünmeyi engelleyici değil destekleyici bir rol oynadığı görülüyor. Sürecin bölünme ile tamamlandığını, kuzey ve güney bölgeleri arasında yaratılan gerginliğin, planlandığı şekilde bölgeye zarar vermeye devam edeceğini görmek zor değil.

Eğitim İmkânlarının Kısıtlılığı

Toprakları sömürgeci güçler tarafından işgal edilen toplumlar, birçok haklarından olduğu gibi eğitim haklarından da mahrum bırakıldı. Bugün, gelişen teknoloji ve ekonomik koşullar, gelişmiş ülkelerde oldukça iyi şartlarda eğitim alınmasına imkân sağlarken, yoksul ülkeler, en temel eğitim imkânlarından dahi mahrum durumdadır. Gerek okul ve eğitim malzemesi gibi teknik imkânlardan, gerekse eğitim faaliyetlerini sürdürecektir olan kadrolardan yoksun olan bu ülkeler, ekonomik kalkınmada başrol oynayacak nitelikli insan gücüne de sahip değiller. Yeterli eğitim alma şansı yakalayan sınırlı sayıdaki genç ise, sahip oldukları bilgi ve birikimleri ülkelerinin kalkınması için harcamıyor. Gelişmiş ülkelere gelen cazip iş ve yaşam teklifleri bu noktada belirleyici oluyor.

Öte yandan zorlu şartlar altında yaşam mücadelesi veren yoksul ülkelere, binlerce yıllık geçmişi olan ve aynı zamanda birer geçim kaynağı olan zanaat ve meslek kollarının da gelecek nesillere aktarılma olanakları giderek azalıyor.

Sömürgeci Güçlerin Tarım Politikaları

16. Yüzyılda Amerika kıtasını işgal eden Batılı sömürgeci güçler, bu yeni kıtadaki zengin maden yataklarının işlenmesi için

işgücüne ihtiyaç duydular. Bu ihtiyacın karşılanması adına Afrika'daki sömürgelerinden yüz milyonlarca insanı ağır şartlar altında Amerika'ya götüren sömürgeci güçler, böylece Afrika kıtasındaki iş gücünü büyük ölçüde kuruttular, Yüz yıllarca devam eden bu düzen, 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Daha sonra görünüşte bağımsızlıklarını kazanan Afrika devletleri, sömürgeci güçlerin tarım ve enerji politikaları ile açlığın ve kuraklığın pençesinden kurtulamadılar. Kendi sanayi ve gıda sektörlerindeki ihtiyaca göre, Afrika'daki her bir ülkeyi belli bir tarım ürününü ekmeye zorlayan sömürgeci Batılı devletler, böylece hem Afrika ülkelerindeki canlı tarım hayatını kısırlaştırmış, hem de kredi ve teşvik konularında oynadıkları oyunlarla Afrika insanını kendisine bağımlı hale getirmiş oldu. Sömürgeci güçlerin bu politikaları çerçevesinde örneğin Nijerya Pamuk, Uganda Kahve, Senegal ise yerfıstığı ekmeye zorlanmış, çiftçiler bu yönde teşvik edilmiş ve verilen kredilerle elleri kolları bağlanmıştı. Sudan ve Etiyopya hayvan yetiştiriciliğinde dünyada 6 ve 7'inci sırada olup, önemli potansiyele sahiptirler. Avrupa ülkeleri ve ABD'nin ihtiyaç duyduğu ürünleri yetiştiren Afrika ülkeleri, verimliliğini giderek kaybetmiş ve kıtada yaşayan 1 milyardan fazla insan ciddi bir kuraklık ve açlık problemi ile karşı karşıya kalmıştır.

Uluslararası Finans Kurumlarının Uygulamaları

Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi uluslararası finans kurumları, özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerindeki uygulamalarıyla, dünya üzerindeki yoksulluğun kalıcı hale gelmesinde önemli rol oynuyorlar. Önce içinde bulunduğu ekono-

mik koşullar nedeniyle söz konusu kurumlardan kredi ve destek alamaya mecbur hale getirilen ülkeler, daha sonra, gelişmekte olan ülkelerin kendi ayakları üzerinde durabilecek seviyeye gelmesine engel teşkil edecek ağır kredi şartları ve tavizlerle uzun yıllar boğuşmak zorunda kalıyorlar. Uluslararası finans kurumlarının politikalarına ters düşecek uygulamalar sergileyen ülkelerse, kredi borçları ile tehdit ediliyor ve ekonomik yaptırımlara tabi tutuluyor. Gidererek artan faiz giderleri ile borçları, ödemesi zor rakamlara ulaşan ülkelerse, finans kurumlarının bu uygulamaları karşısında çaresiz kalıyorlar.

IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumların yöneticilerinin istisnalar dışında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri vatandaşlarından oluştuğu; diğer dünya devletlerine bu kurumların yönetiminde söz hakkı tanınmadığı biliniyor. Başta ABD olmak üzere, küresel güçler, bu kurumlarla dünya ülkelerini hegemonları altına almayı, kurdukları düzene ve politikalarının uyumlu bir parçası haline getirmeyi planlıyorlar.

Söz konusu kurumların, istihdamın daraltılması, tarım ve hayvancılığa verilen devlet desteğinin azaltılması ve yatırımların kısıtlanması gibi konularda uyguladıkları baskılar, ülkelerin kalkınmasında önemli bir engel teşkil ediyor. Örneğin çiftçilere verilen desteğin kesilmesi konusunda hükümetlere baskı uygulayan uluslararası finans kurumları, ödeme imkânlarına bakmaksızın çiftçilere yüksek faizli krediler sunuyor ve borçlarını geri ödemekte zorlanan çiftçilerin topraklarına el koymak suretiyle tarım faaliyetlerine ciddi bir darbe vurmuş oluyorlar.

Küresel Şirketlerin Uygulamaları

Uluslararası düzeyde faaliyet gösteren ve temel politikalarını her zaman daha fazla kar etme kaygısı ile şekillendiren küresel şirketler, bu politikalarının yön verdiği uygulamalarıyla dünya üzerinde büyük ihlallere sebebiyet veriyor ve kalkınmanın önünde büyük bir engel teşkil ediyorlar. Yoksulluğun yaygın olduğu ülkelerde “istihdam imkânı yarattığı” söylemi ile düşük ücretli işgücünden sonuna kadar faydalanan küresel şirketler, üretimlerini de yine o ülkelerde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmeleri zarara uğratacak, hatta iflasa sürükleyecek şekilde piyasaya sürüyorlar. Büyük finansal imkânlara sahip olan dev şirketler, kendilerine karşı; fiyat, ürün arzı, üretim hızı gibi pek çok konuda rekabet şansı olmayan işletmeleri piyasadan kısa sürede siliyor ve milyonlarca insanın geçim kaynaklarını böylece kurutmuş oluyorlar. Öte yandan, dünyanın dört bir yanındaki kazanımlarının neredeyse tamamını merkezlerinin bulunduğu ülkelere taşıyan küresel şirketler, yaygın söylemlerinin aksine, faaliyette bulundukları ülkelerin kaynaklarını hızla sömürmeye devam ediyorlar.

Buna karşın, büyük ekonomilere sahip Batı Avrupa ülkelerinde ve ABD’de yatırım yapmak, şube açmak ya da ihracatta bulunmak isteyen şirketler, gerek söz konusu ülkelerin, gerekse o alanda faaliyet gösteren dev şirketlerin müdahaleleri ile karşılaşılıyor ve önlerine çıkartılan pek çok bahane ile engelleniyorlar.

Söz konusu uygulamaları hayata geçirebilmek için, toplumların yaşam tarzlarına da müdahale eden dev şirketler; aynı zamanda küresel bir yıkıma da sebebiyet vermiş oluyorlar. Örneğin dünyanın dört bir yanındaki şubeleriyle dev bir gıda im-

paratorluğu haline gelen fast-food firmaları, bu beslenme şekline hiç alışık olmayan toplumların yeme-içme alışkanlıklarına müdahale ederek bu alışkanlıkları kökünden değiştirmek için akıl almaz yöntemlere başvuruyorlar. Benzer bir yaklaşımda giyim sektöründe moda aracılığı ile uygulanıyor. Böylece temel ihtiyaçlarını bile karşılamak-tan yoksun toplumlar, ihtiyaçları olandan çok daha fazla giyim malzemesi almaya şartlandırılıyor. Benzer örnekleri diğer pek çok alanda görmek mümkündür.

Öte yandan uluslararası kurumların ve devletlerin desteklerini arkalarına alan küresel şirketler, ürünlerinin satışını artırmak için bu mercilerin imkânlarını da sonuna kadar kullanıyorlar. Örneğin salgın hastalıklarla ilgili yürütölen korku politikalarına bizzat Dünya Sağlık Örgütü (WHO) yöneticileri de dâhil olabiliyor ve böylece bazı ilaç firmaları kısa sürede milyarlarca dolar'lık aş ve ilaç satışı gerçekleştirebiliyor. İlaç firmalarının, sadece 2009 yılında Domuz Gribi sürecinde gerçekleştirdikleri cirolar, temel sağlık imkânlarından yoksun ölkelerin bu alandaki sorunlarının önemli bir bölümünü çözmeye yetecek miktarlara ulaşmış durumda.

Bir başka örnekte ise, küresel bazda faaliyet gösteren tohum firmalarının, bizzat devlet destekli politikalarla, herhangi bir ölkede yetişmekte olan tohumları önce satın aldıkları, daha sonra binlerce yıldır serbestçe ekilip-biçilen tohumların patentlerini alarak çiftçilere yüksek meblağlarla sattıkları ve kendilerinden alınmayan tohumların kullanılmasının yasal suç teşkil edeceğini dikte ettikleri biliniyor.

Para Piyasasındaki Uygulamalar

Gelişmiş ölkeler, uluslararası şirketler ve bankalar, her gün dünya ekonomisini belirleyen uygulamalara imza atıyorlar. Faiz

işlemleri, ulusal para birimlerinin değerlerinin düşük tutulması ve borsa üzerinde yapılan spekülasyonlarla, her gün milyarlarca Dolar'lık kazançlar sağlarken, bu rakamlar, yoksul ölkeler için oldukça hayati rakamlara tekaböl ediyor.

Öte yandan para piyasalarındaki dalgalanmalar, ücretli çalışan milyonlarca insanın işine son verilmesine ve yoksulluğun çok kısa süre içersinde hızlı bir artış göstermesine sebebiyet veriyor. Örneğin geçtiğimiz yıllarda yaşanan ekonomik kriz, özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ölkelerdeki milyonlarca insanın işini kaybetmesine sebep oldu. İstatistikler, 2010 yılı sonunda dünyadaki işsiz ordusunun 200 milyona ulaştığını gösteriyor.

Sosyal Adalet

Dünya nüfusu son elli yılda yaklaşık iki kat artmış olmasına rağmen, aileler düzeyinde yapılan harcamalar yaklaşık dört kat artmış, Tüketicinin teşvik edilmesi, Teknoloji, sanayi, ticaret, turizm ve diğer pek çok alanda sağlanan ilerleme, insanlığın ortak menfaatlerinin gerçekleştirilmesi için değil, dünya nüfusunun küçük bir kısmını oluşturan mutlu bir azınlığın refahının devamı için kullanılıyor. Söz konusu alanlarda katedilen mesafenin doğal bir sonucu olarak, her gün milyonlarca yeni ürün piyasaya sürölüyor ve bu ürünlerin tüketilmesini teşvik etmek için yüksek bütçeli reklâm filmlerine ihtiyaç duyuluyor. Daha fazla tüketimi teşvik etmeyi amaçlayan ve insanların bilinçaltlarına hitap eden reklâm filmleri için dünya üzerinde bir yılda harcanan rakam bugün 1 trilyon Dolar'a yaklaşmış bulunuyor ki, bu da dünya üzerinde hayatını devam ettirecek temel besin maddelerine ulaşmakta sıkıntı yaşayan yüz milyonlarca insan olduğu düşünöldüğünde, dehşet verici bir büyüklüğe tekaböl ediyor.

Tüketim çılgınlığı özellikle gelişmiş ülkelerde kendini gösteriyor. Yapılan araştırmalar, dünya nüfusunun yaklaşık % 10'una sahip olan Kuzey Amerika ve Batı Avrupa devletlerinin, dünya üzerindeki harcamalarının yaklaşık % 60'ını gerçekleştirdiğini, buna mukabil dünya nüfusunun % 40'ına sahip olan Güney Asya ve Orta Afrika ülkelerininse, harcamalarının yalnızca % 3'nü gerçekleştirdiğini gözler önüne seriyor. Dünya nüfusunun % 20'sinden daha azına sahip olan gelişmiş ülke kategorisinde yer alan devletler, aynı şekilde, dünya üzerindeki ferdi harcamaların yaklaşık % 80'ini gerçekleştiriyorlar.

Gelir Dağılımındaki Adaletsizlik

Dünya nüfusunun sahip olduğu toplam servetin insanlar arasındaki dağılımında uçurum giderek büyüyor. Bugün dünya nüfusunun % 0,5'ini oluşturan 2,4 milyon kişi, dünya varlığının % 35'ini elinde bulunduruyor. Bu grupta yer alan insanlar en az 1 milyon Dolar servete sahipken, bugün günlük geliri 1 Dolar'ın altında olan 1 milyardan fazla insan hayatta kalma mücadelesi veriyor.

Yanlış ve Tarafli Devlet Politikaları

Dünya üzerindeki pek çok ülkede ve özellikle despot yönetimlerde, halkın menfaatleri hiçe sayılıyor ve yönetici elitlerin çıkarları, devlet politikalarında belirleyici oluyor. Bu durum vergilerin artırılması, sürekli yeni vergilerin devreye sokulması, özel mülkiyetin gasp edilmesi, rüşvet ve yoksulluklarla halkın kazanımlarının peşkeş çekilmesi ve yatırımların minimize edilmesiyle gelişmişliğin engellenmesi gibi durumları da beraberinde getiriyor. Bu durumun yaşandığı pek çok ülkede, halk yoksullukla mücadele ederken, devlet yöneticileri milyarlarca Dolar'lık servetlerini artırmaya devam ediyorlar.

En Az Gelişmiş Ülkeler

Birleşmiş Milletler 1971 yılında, "En Az Gelişmiş Ülkeler" şeklinde bir tanımlama yaparak, bu tanımlamaya uyan ülkelerin yapısal güçlükleri bulunduğu gerekçesiyle kalkınma sürecinde uluslararası toplum tarafından özel bir yaklaşıma tabi tutulması ve bu ülkelere karşılıksız yardım yapılması gerektiğini açıkladı. Böylece dünya kamuoyunda, söz konusu ülkelerin nasıl bu tanımlamaya uygun hale geldikleri tartışılmaksızın, acınacak durumda oldukları için yardım edilmesi gerekli ülkeler oldukları anlayışı oluşturulmaya çalışıldı.

Bugün dünya üzerinde 48 ülke "En Az Gelişmiş Ülke" statüsünde kabul ediliyor. Bu rakam yıllardır neredeyse hiç eksilmiyor. 1971 yılında 25 ülke bu tanıma uyar-ken zaman içinde uygulanan yanlış politikalar nedeniyle bugün 48 ülke bu tanıma uymaktadır. Yani BM'nin bu uygulaması, söz konusu ülkelerin kalkınması noktasında herhangi bir işlev taşıyor. Öte yandan bu ve benzeri uygulama ile BM ve küresel güçler, dünya kamuoyunda kendisini temize çıkartmış oluyorlar.

En Az Gelişmiş Olarak Tanımlanan Ülkelerden Birkaç Örnek

Angola (GSMH: 380 \$), Sahip olduğu zengin kaynaklar nedeniyle 15. yüzyılda Portekiz tarafından işgal edilen Angola, yaklaşık 500 yıl boyunca sömürüldü. Zengin altın, elmas, petrol, fosfat, uranyum, demir, linyit, bakır ve boksit madenlerine sahip olan Angola, sahip olduğu kaynaklara el konulmasaydı; bugün beklide dünyanın en zengin ülkelerinden biri olacaktı. Portekiz'de 1974 yılında meydana gelen Karanfil Devrimi'nin ardından 27 yıl sürecek bir savaşın içine sürüklenen Angola'da mil-

yonlarca insan yaşamını yitirdi, bir o kadarı da göç etmek zorunda kaldı. Bugün Angola dünyanın en fakir ülkelerinden biridir.

Sudan (GSMH: 290 \$), Köklü geçmiş ve sahip olduğu medeniyet birikimi ile Afrika kıtasının en önemli ülkelerinden biri konumunda bulunan Sudan, sömürgeci güçlerin müdahaleleri sonucunda bugün dünyanın en fakir ülkeleri arasında bulunuyor. Sahip olduğu doğal kaynaklar ve son derece stratejik konumu nedeniyle sömürgeci güçler tarafından işgal edilen Sudan, bu yıkıcı süreç sonunda bugün tarihsel konumundan oldukça uzaklaşmış bulunuyor.

ABD ve BM'nin yoğun çabası sonucu gerçekleştirilen referandumla 2011 yılı başında ikiye bölünen Sudan, referandum öncesi Afrika Kıtasının yüzölçümü bakımından en geniş topraklarına sahipti. Sudan'ın kuzey kesiminde yaşayan Arap kökenli Müslümanlarla, güney bölgesinde yaşayan Afrikalı Hristiyanların yıllar süren ayrılıkçı politikalarla karşı karşıya getirilmesi ile çıkan iç savaş, ülkenin bölünme sürecini hazırlarken, küresel güçler özellikle güney kesimindeki zengin petrol rezervlerini ele geçirmenin hesaplarını yapıyor. Dünyanın en zengin petrol rezervine sahip, Sudan bugün en az gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alıyor.

Nijer (GSMH: 200 \$), Yüzyıllar boyunca Fransa tarafından sömürülen Nijer, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olmasına karşın, bugün insanların karınlarını doyurmakta dahi zorlandığı bir ülke konumunda. Fransa'nın Nijer ile yaptığı bağlayıcı antlaşmalar, Nijer'in sahip olduğu petrolün kullanımını nerdeyse tamamen Fransa'ya bırakıyor.

Yemen (GSMH: 280 \$), 1. Dünya Savaşı sonrasında küresel güçlerin Ortadoğu politikaları çerçevesinde kukla yönetimlere

terk edilen Yemen, sahip olduğu sosyal-kültürel-ekonomik zenginliklerinden uzaklaştırılarak istikrarsızlaştırıldı ve yoksullaştırıldı. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki İslam coğrafyasında 2011 yılı başlarından bu yana devam eden "demokrasi hareketleri"nin sürdüğü ülkelerden biri olan Yemen, yıllardır küresel güçlerin himayesinde varlığını sürdüren diktatörlük rejiminin politikaları altında eziliyor. Yemen'in sahip olduğu zenginliklerse, küresel güçlere ve seçkin bir azınlığın milyarlarca Dolar'lık servetlerine ekleniyor.

Ruanda (GSMH: 230 \$), Sömürgeci güçler tarafından göz ardı edilen Orta Afrika coğrafyasında yeralan ve işgal edildiği 19. yüzyıla kadar farklı etnik grupların bir arada yaşadığı Ruanda, yüzyıldan fazla süren sömürge hareketi sonunda dünyanın en fakir ülkelerinden biri haline geldi.

Yüzyıldan fazla süren Belçika sömürgecinde, sahip olduğu bütün zenginliklerine el konulan Ruanda'da, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürdürülen politikalar, ülkedeki iki etnik grup olan Hutular ve Tutsilerin karşı karşıya gelmesine sebep olmuştu. Ülke üzerinde hedefleri olan ABD, Belçika ve Fransa gibi ülkeler tarafından körüklenen etnik çatışmalar bir soykırıma dönüşmüş ve olaylar 1 milyondan fazla insanın hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreçte başta BM olmak üzere, herhangi bir müdahalede bulunmayarak olaylara çanak tutan uluslararası kurumlar ve devletler, bugün Ruanda'nın içinde bulunduğu durumun da hazırlayıcısı olmuş oldular.

KISACA ÇÖZÜM ÖNERİLERİMİZ Kurumların Yeniden Yapılandırılması

Devlet yapılarının güçlendirilmesi için personel kaynaklarının geliştirilmesi, serbest piyasa ekonomisinin gerektirdiği yeni

kurumların oluşturulması, finans sektörünün kurumsal yapılarının iyileştirilmesi, yargı sisteminin geliştirilmesi ve polis, jandarma gibi kentsel ve kırsal güvenlik sisteminin oluşturulması ve organizasyonların yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç vardır.

İstihdam

İşsizlik konusunda ise aile işletmeleri, bölgesel gelire dönüşebilir hizmet sektörleri oluşturulması, yardım kuruluşlarının ihtiyaçlarının bir kısmını bölge üretimine endeksleyerek ilave istihdam alanları açmaları, meslek edindirme kursları ile işsizlik problemlerine pratik çözüm yolları bulunmalıdır.

Eğitim

Yoksullukla mücadele eden ülkelerde, öncelikle eğitim kurumlarının felç olması, eğitici kadroların yeterli seviyede olmaması, okullaşma oranının çok düşük olması, ülkelerin geri kalmasına zemin hazırlamaktadır. Çare okulların yaygınlaştırılması, okul eğitim araç-gereçlerinin temin edilerek ve eğitim faaliyetlerini yürütecek kadroların yetiştirilmesi ile herkesin yeterli eğitim imkânına kavuşması için çaba sarf edilmeli. Eğitim kurumları, bireylerin özgürce düşünebileceği ve edindikleri birikimi kendi coğrafyalarının kalkınması doğrultusunda kullanabilecekleri bağımsız yapılar olmalıdır.

Güvenlik

Güvenlik önemli bir problem alanıdır. Bu sahada gerek emniyetin gerekse Silahlı Kuvvetlerin atıl eğitim kapasiteleri, öncelikle eğitimcilerin eğitilmesi maksadıyla kullanılabilir. Polis ve kırsal güvenlik birimleri ıslah edilerek, mal ve can güvenliği emniyeti sağlanmalıdır.

Hayvancılık

Sudan, hayvancılık, Senegal ve Nijerya balıkçılık potansiyeli açısından Dünya'nın sayılı ülkelerinden biri olmakla birlikte, verimsiz yetiştirme teknikleri, nesil ıslahlarının yapılmaması, ürünlerin gelişmiş ürünlere dönüştürme sistemlerinin yokluğu ve pazarlara ulaştırma mekanizmalarının olmaması nedeniyle, ülke içindeki açlığa çare getirmede bir fonksiyon icra edemediği gibi uluslararası pazarlara çıkarak ülke ekonomilerine de katkı sağlayamadığı, yukarıda belirtilen olumsuzlukların giderilmesi ile ülke ekonomilerine katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Tarım

Bugün özellikle Afrika kıtasında yüz binlerce insanın yaşamına mal olan kıtlık probleminin nedeni, açlık ve yoksulluğun temelinde tarım üretiminin diğer bölgelere ulaştırılamaması, kuraklığın yol açtığı tarımda verimsizlik ile küçük ölçekli tarım işletmeciliğinin gelişmemişliği ve kırsaldaki yaygın ziraat bilgisizliğidir. Çare ise, bu nedenle mahalli özelliklere göre kolay gıdaya dönüşebilecek, muhafazası kolay ve dayanıklı bahçe tarımı anlayışının geliştirilmesi ve mahalli sulama (kuyu sulamacılığı/sondaj) imkânlarının ucuz yöntemlerle çözümlenmesi, tarıma elverişli bölgelerde nehir imkânları ile sulama tekniklerinin geliştirilip, tarımın kullanımına verilmesi ve pazarlara kolay ulaşım sisteminin kurulması önem kazanmaktadır.

Sağlık

Sağlık sisteminin yetersizliği, yaygın hastalıklar temelde içme ve kullanma suyu ve gıda hijyeninin olmamasından kaynaklanmaktadır. İçme suyu; şehirlerde hijyen tedbirleri olmayan su sistemlerinin kul-

lanılmasından ve kırsalda ve hatta birçok şehirde, hijyen alt yapısı olmayan kuyulardan temin edilmektedir. Bu nedenle kolera, sıtma gibi hastalıklar ile yetersiz beslenme nedeniyle tüberküloz hastalıkları yaygın bir hal almaktadır. Ayrıca AIDS/HIV bilinen nedenlerle nesillerin sağlığını derinden etkilemektedir. Ayrıca, sağlık sistemini işletecek doktor, hemşire, ebe ve laborant gibi ara eleman yetersizliği ile hastane ve sağlık dispanserlerinin yetersizliği had safhadadır. Özellikle kırsal kesimdeki doğumlarda çocuk ve anne ölümleri çok yüksek orandadır. Yukarıda belirtilen hususların giderilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması ile sağlık sistemi de işler hale getirilmelidir.

Göçmenlerin Problemleri

İç savaşlar nedeniyle bölgede çok sayıda göçmen alanları ve göçmen kampları bulunmaktadır. Ayrıca yerinden edilenler büyük bir yekûn tutmaktadır. Örneğin Sudan'da 5,5 milyon kişi yerinden edilmiş, bunlardan 600 bin kişi Uganda, Çad, Etiyopya, Kongo ve Kenya'da sığınmacı ve barınmacı olarak yaşamaktadır. Bunun aksine yaklaşık 300 bin kişi Eritre, Uganda ve Etiyopyadan Sudan'da sığınmacı durumundadır. Görüldüğü gibi durum oldukça karmaşıktır. Problem uluslararası boyuttadır. Göçmenlerin problemleri de acilen çözüm beklemektedir. Burada asıl görev Birleşmiş Milletlere düşmektedir. Göç konusu karmaşık ve çok boyutludur. Ama çözülemeyecek problem de değildir.

Afrika Siyasi ve Ekonomik Örgütleri

Afrika ülkeleri arasında çeşitli alanlarda işbirliğini geliştirmeyi hedefleyen kuruluşlar ise, Afrika Birliği (AfB) ile Afrika'da Güvenlik, İstikrar, Kalkınma ve İşbirliği Konferansı, (CSSDCA), Afrika'da Gelişme İçin

Yeni Ortaklık (NEPAD) ve Afrika Ekonomik Topluluğu (AfET) kıtadaki tüm ülkelerin katılımına açık, kalkınmayı ve ticareti desteklemek amacıyla kurulan bankalar, Afrika Kalkınma Bankası ve Afrika İhracat-İthalat Bankası, Afrika ülkeleri arasında bölgesel işbirliğini geliştirme ve kalkınmayı hızlandırma, yoksulluğu ve yolsuzluğu azalmak için yukarıdaki kuruluşlara çok iş düşmektedir. Bu kuruluşların, daha aktif olarak sömürgeciliğin, iç çatışmaların ve ırk ayrımcılığının sona erdirilmesi için yoğun çalışmalar yapmalı ve bu hedefler doğrultusunda mesafe alınmasına katkı sağlamalıdır.

Sonuç

Afrika ile Türkiye arasındaki ilişkiler 20. yüzyıla kadar oldukça canlı idi. Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisini yitirmesi ve yıkılmasına kadar Afrika'nın kuzey kesimleri çoğunlukla ya Osmanlı hâkimiyetine girmiş yâda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi üstünlüğünü kabul etmiştir. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı donanmasının Akdeniz'de Avrupalı güçlere üstünlüğünü pekiştirmesi sonucunda bugünkü Tunus, Cezayir, Mısır gibi ülkeler Osmanlı İmparatorluğu'nun idari birimleri haline geldi. Yine aynı yüzyılın ortalarında bugünkü Sudan'ın Kızıldeniz sahilineki Sevakin adası merkezi olduğu Habeş Eyaleti, Aden Körfezi'ni kontrol edecek stratejik öneme haiz olduğu için Osmanlı İmparatorluğu'nun etkinliğini o dönemde Doğu Afrika'ya kadar götürmüştür. İlişkiler 1584 yılında Portekizlilerin işgal tehdidine karşı Osmanlı'dan yardım talebinde bulunmasıyla daha da güçlenmiş, denizci Ali Bey talebi karşılamak üzere görevlendirilmiştir.

Kıta üzerinde hala canlı olan Osmanlı izleri Türkiye Cumhuriyeti'nin Afrika ile yaklaşmasını kolaylaştırmıştır. Görev

yaptığım, Sudan'da yapmış olduğumuz görüşmelerde 1960 yılına kadar Sultan Abdülhamit Han adına hutbeler okunduğunu bizzat oranın insanından duymuşuzdur. Bu da Türklerin Afrika'da, şuurlarında ne kadar derin bir etki bıraktığını göstermektedir.

Afrika, 21. yüzyılda büyük dönüşüm sürecine girerek geçmişte çoğu iradesi dışında kaybettiği değerlerini yeniden kazanmaya başlamıştır. Hâlbuki sömürgecilik sonrasında, kıta, birbirleriyle irtibatsız ve etkisi azaltılmış bağımsız ülkelere ayrılmıştı. Bunun sonuncunda 20. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmesi, durma noktasına gelmişti. 1960'lı yıllarda ise kıta genelinde veya bölgesel anlamda ve farklı alanlarda bütünleşen ortak girişimler ciddi kalkınma hamleleri için fırsatlar sunmaya başladı. Zamanla iç savaşları da geride bırakmaya başlayan kıta ülkelerinde yapılan araştırmaların sonuçları, bu durumun müspet anlamda yeni bir şekillenmeyi de beraberinde getireceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Afrika dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de pek fazla tanınmamaktadır. Kıtada dünya siyasetinde söz sahibi, gelişmelere yön verebilecek, ekonomik gelişmişlik seviyesi yüksek ülkenin olmayışı insanların dikkatlerini bu kıtadan uzak tutmuştur. Buna ek olarak, Türk yazılı ve görsel medyası daha çok Afrika ülkelerindeki şiddet ve doğal afetleri, onu da batı kaynaklı olarak sunmaları ile Afrika kıtasının olumsuz imaja sahip olmasına ve Türk müteşebbislerimiz için gidilemeyecek kıta imajı yaratılmıştır.

Sömürgecilik yapan ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'nin Afrika ile iyi ilişkiler geliştirme konusunda daha şanslı olabileceği düşünülebilir. Dönemin en büyük emperyalist güçleri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Anadolu'yu kendi aralarında paylaşma çabalarına karşın verilen kurtuluş savaşı birçok

Afrika ülkesine umut vermiştir. Kurtuluş savaşının başarıya ulaşmış olmasının bir diğer önemi ise Afrikalı sömürgelerde var olan emperyalist ülkelerin güçlüğü ve yenilmezliği düşüncesinin yıkılmış olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı sonrası dünyayı paylaşmaya kalkan sömürgecilere karşı Türkiye'nin verdiği tepki, Afrika kıtası başta olmak üzere birçok üçüncü dünya ülkesindeki bağımsızlık hareketlerinde tetikleyici rol oynamış, Atatürk'ün emperyalizm karşısındaki duruşu da birçok Afrika ülkesine örnek olmuştur. Bugün bile Tanzanya ile bazı Afrika ülkesinde okutulan lise ders kitaplarında Türklerin Afrika ile olan yardımsever ve sömürge amaçlı olmayan ilişkileri öğrencilere öğretilmekte ve anti-sömürgeci mücadelenin öncüsü olarak Türkiye gösterilmektedir.

Afrika'da sömürgeci geçmişe sahip İngiltere, Fransa ve Almanya ile birlikte ABD ve Çin günümüzde Afrika'daki en önemli aktörlerdir. Bunlara son yıllarda ticari ilişkiler geliştirmeye çalışan Brezilya ve Hindistan da katılmıştır. Özellikle yakın gelecekte sahip oldukları enerji kaynakları ve değerli madenlerden ötürü Afrika'nın büyük güçlerin güç mücadelesine sahne olacağı düşünülmektedir.

Afrika kıtası Türkiye için önemlidir. Günümüz itibari ile önemli görünmese de yakın gelecekte Afrika'nın dünya siyasetinde farklı bir konumda olacağı birçok uzman ve stratejist tarafından dile getirilmektedir. Afrika kıtası dışında yaşayan genç eğitimli Afrikalı sayısı çok fazladır. Kıtadaki şartlar düzelme gösterdiğinde bu yetişmiş beyin gücünün ve sermayenin de kıtaya dönmesiyle birlikte var olan potansiyel değerlendirildiğinde Afrikalı ülkeler büyük bir sıçrama yaparak dünya siyasetindeki ve ekonomisindeki konumlarını daha avantajlı duruma getirecekleridir.

Görev yaptığım ve birkaç kez gittiğim Afrika ülkesinde, bir kıtayı tanımak için yeterli olmamakla birlikte, yapmış olduğumuz projeler çerçevesinde, olumlu ve sorunlu yönleriyle bölge hakkında birinci elden bilgi sahibi olmamı sağladı. Afrika kıtasında, tarihte sömürgeci olmayan, Afrika'daki halka, din, dil ırk farkı gözetmeksizin hizmet götüren tek ülkenin Türkiye ve Türk halkı olduğu tek güvenilir dost ve kardeş Türkler olduğu tarafımıza ifade edilmiştir.

Bölgesel bir güç olmanın ötesinde küresel güç olma hedefi olan Türkiye'nin bu kıtayı daha fazla önemsemesi, çok boyutlu, tutarlı ve kıtadaki her ülkenin ihtiyaçları için farklı programlar ve stratejiler ortaya koyması gerekmektedir. Afrika'nın bilimsel zeminde sosyo-politik, kültür, dil, din ve ekonomik parametrelere göre, ciddi bir incelemeye tabi tutulması ve Afrika'da yapılacakların verim ve etkisinin artırılabilmesi için, gecikmeden araştırma sistematığının oluşturulmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Cengiz Orhunlu, 1996, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Ahmet Kavas, 2006, Osmanlı-Afrika İlişkileri, Tasam Yayınları, İstanbul
- Yoksulluğa Sebep Olan ve Kalkınmayı Engelleyen İhlaller, Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, (UHİM), 2011, Rapor No: 5 İstanbul
- Somali'deki Açlık Kader mi? Sömürge mi? Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, (UHİM), 2011, Rapor No: 6 İstanbul
- Henry Kissinger, 2006, Diplomasi, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Hasan Öztürk, Afrika Vizyon Belgesi, Bilgesam Yayınları, Rapor No: 16, İstanbul
- Ahmet Kavas, 2011, İç Savaşlardan Bütünleşme Hareketlerine ve Kalkınma Hamlelerine Afrika'nın Yeniden Dönüşümü, Avrasya Etüdleri Dergisi, Afrika Özel Sayısı, No:40 2011-2 Ankara
- Esat Öz, 2005, İmparatorluk ve Özgürlük: Amerikan Emperyal Siyaseti ve İdeolojisi Üzerine, Siyaset ve Toplum, C.1, No.2
- Turan Can, 2008, Güzel İnsanların Ülkesi Sudan, Türk Yurdu Dergisi, Cilt 28, Sayı 250 Ankara
- African Statistical Yearbook 2011, African Union, African Development Bank Group and Economic Commission for Africa, Tunis- Addis Ababa-Etiyopya, 2011
- Turan Can, 2008, Osmanlı'nın Kızıldeniz'deki Kültür Mirası ve Sevakin Adası, 2023 Dergisi, Sayı 85 Ankara
- Afrika'da Türkiye ve Türk Algısı, Mısır, Fas, Senegal ve Tanzanya, Bilgesam Yayınları Rapor No: 39, 2011 Ankara
- Can Altan, 2003 Afrika Ülkeleri ve Kuruluşları, Ankara
- TİKA, Afrika Kalkınma Yardım Stratejisi, Afrika Raporu, (Yayınlanmamış)
- İlkay Ata, 2008, Çin Afrika İlişkileri: Üçüncü Dünyanın İşbirliği, Stratejik Analiz Dergisi Temmuz 2008 Ankara
- Mehmet Özkan, 2008, Turkey Discovers africa, Implications and Prospects, Policy Brief, SETA, Eylül 2008 No.22. Ankara

Kitabiyât

Erol Cihangir

Ruslarda Kur'an ve İslâm günümüze kadar üzerinde hiç durulmayan konulardan birisidir. Bu durum Batıda İslâmın yüzyıllardan beri tartışma konusu olduğu halde, Rusya ölçeğinde ele alınmaması oldukça anlamlıdır. Rusların İslâmı ilk temasları, İslâmı ilk kabûl eden Hazar İmparatorluğu ve onun ardılı olan Bolgar Hanlığı sayesinde olur. Müslüman Bolgarlar zamanında Rus-Türk ilişkileri o kadar derinleşir ki İbn-i Fadlan 921'de yaptığı seyahat izlenimlerinde birbiri içine geçmiş bölge halklarını tarif ederken "Türk mü, Slav mı oldukları zorlukla anlaşılır" diyecektir. Başlangıçta İslâma Batılı Haçlıların zihniyetiyle yaklaşan Ruslar, Çar 3. İvan zamanının da Rus fetihlerinin Doğuya doğru genişlemesiyle Rusya belli bir ölçüde kendini İslâm devleti olarak kavramaya ve kendine yabancı olan bu dünyayı tanımak zorunda kalacaktır.

1647'de ilk Rusça Kur'an tercümesiyle başlayan bu tanıma çabaları, Rus edebiyat, kültür, tarih ve fikir dünyasında derin izler bırakacak olan A. Nikitinden ve S. Perezvetov, K. Leontiev, İ. Buninden başlamak üzere, Puşkin, Tolstoy, Dostyevski, Lermontov ve Gogolla zirveye, Gonçorov, Turgenyev, A. Tolstoy, V. Solovyev, A. Yakuboviç ile devam edip A. Ahmatova, Gumilyev ve Turbetskoyla kemâle ulaşacaktır.

Hinterlandında barındırdığı İslâm dünyasıyla, yüzyıllardır birarada yaşayan, bir yanıyla Rus tarihiyle paralel bir tarihi ve toplumsal kaderi paylaşan müslüman, İslam ve Kur'an Rusların nazarında ne anlam ifade ediyordu? Rus coğrafyasında Türk ve müslüman halklar hariç tutulduğunda, İslâm ve Kur'an-ı Kerim'in nasıl algılandığı, algılandıysa bunun Rus zihin haritasında nasıl ve ne şekilde tezahür ettiği memleketimizde üzerinde hemen hemen hiç durulmayan konulardan birisi olmuştur. Oysa diğer yanda Batı dünyasıyla konuyla ilgili olarak iyi kötü bir literatür oluştuğu dikkâte alındığında, konunun Rusya tarafının bu şekilde boş kalması da ayrıca dikkât çekici bir husustur.

Sözün gelişi Batıda İslâmı seçen (ihtida etmiş) bazı kimselerle, İslâmı olumlayan bir takım çalışmalar özellikle memleketimizde uzun süreli gündem oluştururken, aynı şeyin Hindistan'da bir Budistin, Lübnan'da bir Maruninin, Rusya'da bir Ortodoksun ihtida etmesi veya islâm hakkında iyi şeyler söylemiş olmasının pek bir anlam ifade etmemesi ve bunun da bir açıklamasının olmaması da gerçekten düşünmeye değer bir başka husustur. Kanaatimizce bunun iza-hı, Batı karşısında yenilen İslâm'ın Batı'nın üstünlüğünü peşin peşin kabullenmekten kaynaklanan Batı tarafından takdir edilmekle, kendi varlık alanının meşrulaşacağı zehabıyla, kendini şuuraltında inandırma

çabasıdır. Bu zehaptan (aynı psikoloji) hareketle, islâma geçen birinin veya İslâmın olumlanması üzerinden, kendinin (İslâm) Batı'dan bir alınmış rövanş duygusuyla tatmin olma, üçüncüsü en iyi niyetli bir yaklaşımla, Batının İslâmı olumlaması yahut ihtida edenin İslâmla şereflenmesi değil, İslâmın şereflenmesi gibi sakat ve çarpık bir ruh halinin tezahürü olarak algılanmasıdır. Pek tabii olarak anlaşılacağı üzere, bütün bu şuurlatında yatan psikolojik tepkilerin temelinde Batı'nın iktisadi, siyasi, teknik ve kültürel yönden geliştirdiği hakim ideolojiyi, mağluplar dünyasına dikte ettirmesi, İslâm dünyasının da bu yenilgiyle beraber, Batı'nın üstünlüğünü kabul etmesi gerçeği yatmaktadır. Nitekim uzun yıllardan beri Batı'nın "gelişmiş", Doğu'nun "geri kalmışlığı" tezinin son yıllarda özellikle ülkemizde Batıyla olan ilişkilerde adı sık sık telaffuz edilen "medeniyetler buluşması", "dinlerarası diyalog" gibi bir takım yeni temalarla geliştirilerek, bu yönde bir takım polemiklere yol açan çabalara girilmesi Avrupa-merkezci tarihin başarısı karşısında, yenilgiyi kabullenme, varlığını devam ettirmede Batı'nın inayetine sığmama psikozunun sadece bir boyutunu teşkil eder.

Konu İslâm ve İslâm dünyası olduğunda, İslâm dünyasının önemli bir tarihi boyutunu hristiyan (Katolik)-İslâm ilişkileri oluştururken, diğer yarısını da İslâm-Ortodoks (Rus) oluşturduğu dikkate alındığında tabii olarak Rusların islâm algısı daha da bir önem kazanır. Ancak, bu Ortodoks-Rus unsuru bugüne kadar gözardı edilmiştir.

Başlangıçta pagan bir kültür ve inanca sahip olan doğu slavlarının (Ruslar) İslâmla olan ilk temasları, Hazar İmparatorluğundan başlamak üzere (7. ve 10.yy) Bolgar Hanlığı, ardılı Altınordu, Kazan hanlığı

ve Timur-Moğol istilâ devirlerinde başlar. Özellikle Gümüş Bolgar devleti zamanında İslâm-Ortodoks (Türk-Rus) ilişkileri o kadar derinleşir ki, ünlü Arap seyyahı İbn-i Fazlan 921'de İdil boyuna yaptığı seyahat intibalarında o havalide yaşayan kabile ve halkların birbiri içine girmiş hallerinden bahsederken; "Türk mü, slav mı oldukları güçlkle anlaşılır" diyecektir.

Doğu slavlarının dönemin sosyal, siyasi ve askeri yönden güçlü devleti Bizansla kuracağı münasebetler, Bizans açısından doğudan gelen bozkırlı-İslâm kavimlerinin engellenmesinde bir bariyer oluşturacağı gibi, doğu slavları açısından da aynı şekilde birinci dereceden yüzyüze gelecekleri bu bozkır gücü karşısında eriyip yok olmak için kendilerine hami olacak güçlü bir devletin hinterlandına girmekle, Rusların ortodoks inancı benimsemelerinde belirleyici siyasi bir tercih olur. İlginç olan, Ruslar ve Rus devleti için olduğu kadar, Rus milli kimliğinin teşekkülünde ve daha sonraları devletin uluslararası ilişkilerinde bu inanç sistemi (Ortodokslik) belirleyici en önemli unsur olmaya devam edecektir.¹

Bizans vasıtasıyla hristiyanlığı (ortodoks) kabûl eden doğu slavların (Ruslar), İslâma bakış biçimleri 3. İvan (Korkunç İvan) dönemine kadar bilinen Batılı haçlı zihniyetinden farklı değildir. Rusyanın imparatorluk idealinin gerçekleşmesinde Batı yolunun kapalı olması karşısında, yönünü doğuya çevirmesi, Rusyanın belli bir ölçüde islâm dünyasının içine girmesi, kendine yabancı olan bu dünyayı tanımak zorunda bırakacaktır. Keza bu tanımda Kiev Rusyasının Osmanlı-Kırım ve İran'la kurduğu diplomatik ilişkilerin de rolü vardır. Bu dönemde müslüman-Türk doğusunun önemli bir kısmının (I.Petro ve II. Katerina döne-

¹ Konu hakkında daha teferruatlı malûmat için, Bknz., George Vernadsky, Rusya Tarihi, 2009, İst.

mi) Rus egemenliği altına girmesi, Rusyayı ister istemez kendini bir islâm ülkesi olarak görmesini de gerekli kılmış ve ister istemez bu dünyayı tanımaya ve tanımlamaya yöneltmiştir. Bu dünyanın en bariz hususiyeti ise, bozkır hayat tarzı ile, inanılan Kur'an ve islâmdır.

Kur'an ilk olarak (bazı bölümleri) 12.yy başlarında İspanya'da latinceye tercümesiyle başlayan çalışmalar, Rusya'ya oldukça geç bir zamanda intikal ederek Fransızca baskısından 1647'de ilk defa tercüme edilir. Özellikle Kazan Hanlığının yıkılmasına müteakip Orta-Asya yolunun açılması, başlarda ağır cezalar gerektiren (önce İdil boyu, daha sonra tedrici olarak Türkistan Müslüman Türkler) zorla din değiştirme çabaları, II.Katerina döneminde taktik bir değişikliğe gidilerek, müslüman halkların merkezi Rus devleti tarafından nasıl "yönetilebileceği" üzerine yoğunlaşır. Rus oryantizminin öncülüğünde başlatılan bu hareket sonucunda, daha önce hrisityanlaşmış müslüman-Türk oryantistler tarafından Kur'an basan matbaalar kurulur ve dini eğitim serbest bırakılır.

Gerek oryantist çalışmalar, gerekse sömürge idaresinde (merkezden uzakta) çalışan Rus misyonunun müslüman-Türk toplumu arasında geçen uzun mesai yılları, zaman içinde resmi misyondan ayrılarak, Rus fikir, tarih ve kültür hayatında derin izler bırakacak, yeni bir estetik üslup ve retorik geliştirecek bir vadiye girer. Rus edebiyat ve toplumsal düşünce tarihinde olduğu kadar, dünya edebiyatında da haklı bir üne sahip olan Nikitin, Tütçev, Perestvetov, Leontiev'den başlayıp, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Lemantov, Gogol, Goncorov, Ahmatova, Turbetski ve Gumilyev'le zirveye ulaşan bu isimler üzerinde islâm ve Kur'an-ı Kerim bariz bir tesir bırakır.

Kendilerini üne kavuşturan pek çok şiir, deneme, araştırma ve benzeri edebiyat mahsullerinde Kur'an ayetlerini ve Hz. Muhammed'in hayatını şiirleştiren, hadisleri prolog olarak kullanarak zaman zaman Islâmın ve müslüman hayatının içine giren, kimi zaman kıyısında kalan Rus entellektüel hareketi, sonuç olarak geçmişte olduğu gibi, günümüz Rusyasının ortodoks olduğu kadar, aynı zamanda Türk ve müslüman Rus kimliğinin şekillenmesini de sağlayacaktır.

Rusya'da din ile siyaset atbaşı gider. Islâm ve Islâm dünyasıyla ilgili motifler, özellikle Kiev sonrası Moskova Rusyasının imparatorluk yoluna girmesiyle; Türk-Islâm, Rusya-Doğu bağlamında olduğu kadar, Batıyla olan ilişkilerde daima bir arkaplan ve doğulu bir fon olarak yer alır.

Rus edebiyatına Islâm motiflerinin girmesi, Batıda olduğu gibi, doğunun ve islâmın oryantist bir anlayıştan hareketle, doğuyu tanımlama ve yorumlama, hatta dönüştürme çabası yönünde Islâm dünyasının merkezlerinden Medine, Kudüs, İstanbul, Kahire ve Tahran, Kırım ve Kafkasyaya yapılan seyahatler, yahut askeri seferler bu çabalara önemli ölçüde malzeme sağlar. Rus keşfiyatında öncü isimlerden biri olan Afanasi Nikitin'in "Üç Denizin Ardına Seyahati" bu çabaların ilk örneklerindendir.

18.yy'a gelindiğinde Islâm, Rus kamuyu ve fikir hayatında daha ciddi bir olgu olarak karşımıza çıkar. Zira, Batı'nın sömürgecilikte atağa geçtiği bu dönemin en önemli hedeflerinden biri, Islâm Ortadoğusu olduğu kadar, aynı zamanda Islâm Orta Asyasıdır. Daha önce Ruslar tarafından radikal bir redde dayanan Islâm olgusu, zamanla Rus sanatkâr ve mütefekkirleri tarafından daha mutedil bir yaklaşıma ve onu anlamaya yönelecektir. Sözün gelişi önceleri keskin bir Islâm karşıtı olan Leontiyev, bu

dönemden sonra Türkleri (müslüman) Ortodoksluğun hamisi olarak görmekle, şöyle diyecektir; *“Türkiye’de (Osmanlı) yaşarken korkunç bir şeyi keşfettim...Doğu’da Ortodokslik ve Slavlıkla ilgili pek çok şey, sadece Türkler sayesinde ayakta kalabilmiştir. Türklerin önleyici koruması olmasaydı, liberal Avrupanın yıkıcı etkileri üzerimizde daha derin etki bırakırdı”* (s,43)

19. ve 20.yy’da klâsik haç-hilâl söyleminden ayrılan Puşkin, Tolstoy, Bunin, Helebnikov gibi tanınmış Rus entelektüelleri, islâmı içselleştirerek, ona Rus usulü bir yorum getirmeye ve Rus toplumu adına ondan bazı çıkarımlara ulaşmaya çalışırlar. Mesela, Puşkin için Kur’an, Muhammed (s.a) ve İslâm bir ilham kaynağıdır. Puşkin Kur’ana duyduğu hayranlığı, “Kur’an Taklitleri” (Fatîha, El-Müdesir, El-Kadr, El-İnşirah sureleri gibi) adıyla bir dizi şiirle ifade ederken, Gogol, İslâm medeniyetinin fetihlerle parlayan bir mucize olduğunu dile getirir.

Rus edebiyat ve fikir hayatında İslâm, peygamberin (Hz. Muhammed) hayatı, Kur’an ve müslümanların (özellikle de Türklerin) hayat tarzı hiç kuşkusuz Tolstoy, Dostoyevski ve Lermantov için ayrı bir anlamı vardır. Bu ayrıcalığı meselâ, ünlü şair Lermantov, yakından tanıdığı Kırım müslüman Tatar hayatını doğrudan şiirlerine yansıtırken, subay arkadaşlarıyla özel bir “müslüman-doğu edebiyat mahveli” oluşturarak gösterirken, Tolstoy, bu yolda gerçek anlamda müstesna bir isim olacaktır. Tolstoy’un Kafkasya, Kırım seyahatleriyle, daha sonraları neredeyse daimî olarak ikametgâh seçtiği Kazan civarında içiçe yaşadığı Kazan Türk-müslüman hayatı Tolstoy’u derinden etkileyecektir. Başlangıçta (Hacı Murat romanında) müslümanların hayat karşısındaki duruşlarını, vatan ve hürriyete olan düşkünlüklerini büyük bir

hayranlıkla yazılarına döken Tolstoy, daha sonraları bu hayat uslubunu belirleyen asıl kaynağa inerek, geliştirmeye çalıştığı yeni bir (Rus-müslümanlığı) tasavvufi anlayışı, Kur’anî bir temele dayandırarak, müslümanca bir hayat tarzını kendi nefsinde yaşamaya başlar. “Muhammed’in Kur’ana girmemiş sözleri” (Hadis) başlıklı çalışması, 1904’te İslâm reformist akımının önde gelen isimlerinden Muhammed Abduh’la mektuplaşmaları, sonrası müslümanlara ve islâma karşı her yerde, her zaman müsamahakar tavır sergilemesi, Tolstoy’un Ortodoks kilisesi tarafından aforoz edilmesiyle sonuçlanacak, ancak o bu karar karşısında büyük bir tevekkülle, kiliseye; *“beni iyi niyetli bir müslüman olarak kabul edin”* deme cesareti gösterebilecek alicenap nadir Rus entelektüellerinden biri olacaktır.

Dehanın bir başka ismi olan Dostoyevski’ nin islâma olan ilgisi, islâmı içselleştirmekten ziyade, İslâmı ve müslüman hayatına dair yaptığı müşahedelerin, Rus hayatında nasıl tezahür edebileceğine yönelik endişeleri taşır. Dosto’nun bu endişeleri, kendisinin o yıllarda radikal bir anti-batıcı tepkiyle geliştirdiği Asyacılık (doğu) teziyle yakından ilgili olup, İslâm ve müslümanlara ilişkin tesbitleri, takdir ve gıpta etme seviyesinden öteye geçemeyecektir. Fakat yine de siyasî mücrim olarak cezasını çektiği Omsk’tan, Kırgız topraklarına (Semey) sürgüne giderken, kendisine son derece yabancı olan bozkır-müslüman dünyayı daha yakından tanımak için kardeşine yazdığı mektupta kendisine acilen bir Kur’an göndermesini” isteyecektir. Bozkır ve göçebe hayatının basit, sade ve gösterişsiz hali Dostoyevski’yi oldukça etkilemiş olmalı ki, “Suç ve Ceza”nın ünlü kahramanı Raskolnikov’un çektiği ruhî ıstırapların ancak göçebe, çoban Türk hayat tarzıyla,

bir hayat sürerek kurtulabileceğini, günahlarından ancak böyle arınabileceğini söyler. Bu arada diğer meslekdaşları gibi, Hz. Muhammed'in de Hz. İsa gibi Allah'ın elçisi olduğunu dile getirir.

20.yy Rus toplum ve kültür hayatında yeni bir dönemle, İslâm, müslüman dünya ve Kur'an farklı bir bağlamda ele alınmaya başlayacaktır. "Gümüş Çağ Edebiyatı" adı verilen bu dönemde Asya-bozkır-İslâm dünyası yeniden tanımlanma ve anlamlandırma çabasına girildiği görülür. Bu tanımlamada yüzyıl başlarında (20.yy) Ruslara karşı gelişen Batı ırkçılığının da etkisiyle² Rusya doğuyu (Asya) doğru çıktığı bu keşifte, pan-Moğolizm ve İskitçilikten mülhem "Avrasyacılığa" ulaşacaktır. Batıya karşı geliştirilen bu tavır Asyanın manevî direnç ve tabiliğin sembolü olarak "kurtarıcı göçebe" (bozkır kavimleri) ruhunda ifadesini bulan, kurtarıcı "bozkır göçebe Mesihî", ahlâken çökmüş Batı uygarlığına ve Rusyaya hayat verecek yegane itici güçtür. (s,113)

Rus düşünce hayatında 20.yy'ın Avrupa merkezci sosyal, siyasi ve kültürel baskı ve hakim şartları karşısında İslâm ve Türklük, çürümüş batı burjuvazisi ve haçlı ruhuna karşı durabilme kabiliyetine sahip bir güç ve bir medeniyetin olduğu kadar, Rus milli uyanışının da sembolü olur. Dolayısıyla bir yandan İslâma, Kur'ana ve Hz. Muhammed'e, diğer yandan Atilla'dan Kırız çadırlarına, bozkırlardan çoban hayatına atıfta bulunmakta bir beis görmezler. Bu

durum, ünlü Rus filozof ve şairlerden Solovyov tarafından "...pan-Moğolizm, yabancı bir isim de olsa, kulaklarımı okşuyor" derken, diğer taraftan aynı Solovyov, Allah'a olan hasbi iman konusunda, "... müslümanların ideali, tıpkı Muhammed gibi, "ben kalbimi Allah'a verdim" diyebilen ve gerçek hazzı sadece Allah ile rabita kurarak hissedebilen kişidir. Ve Kur'an, müminlerin teminatı olarak sadece Allah adına hayır işlediklerinin ifadesidir" (s,103) diyebilmektedir. Burada daha da ilginç olan husus, Dostoyevski'nin "Büyük Engizatör Hakkında Efsane"sinde gerçek inançtan uzaklaşan insanlığı bekleyen ve Doğu'dan gelecek Deccal dediği "sarı istilâ"ya işaret etmesidir. Doğu'dan gelecek olan bu "sarı istilâ" gerçek dine yabancı "sarı pozitivizmin" temsilcisi olan Çin'dir. Çin dünyasıyla, bozkır ve İslâm dünyasını özel bir ihtimamla birbirinden ayırtetmekte oldukça titiz davranan Tolstoy'dan, Dostoyevski'ye, Turbetski'den, Gumilyev'e kadar önde gelen pek çok Rus düşünürünün belki de en önemli vasıflarından biri budur. Meselâ, bu konuda Gumilyev, hiç bir tevil yoluna sapsaksızın, bozkırların kadim pastoral hayat tarzını alt üst eden, eşyanın tabiatını bozan Çinliler için kullandığı tabir "Sarı Haçlılar" olacaktır.³ 17.yy'a kadar Türk-Tatar egemenliğinde kalıp, Timur'un Altın Ordu Hanlığını yıkmasıyla bağımsız bir devlet olabilme gücünü gösteren Moskova knezliği, Osmanlı Türkiyesinin Batıyla olan mücadelesi ve atayurtla (Türkistan)

² 18.yy'dan itibaren Batı Avrupa karşısına bir güç olarak çıkmaya başlayan Rus olgusu, Avrupanın diplomatik ve akademi çevrelerinde ciddi bir problem olarak gelmeye başladığında, özellikle Rusların Avrupalı (aryen bir ırk) olup olmadıkları tartışmaya açılacak, ırkçı tezlerin hakim olduğu bu dönemden itibaren Rusların arien olamayacakları, damarlarında bol miktarda Asyalı barbar kanı taşıdıkları iddiasıyla İskit yahut Mogol melezi olarak kabul edilecektir. Bknz, Marlene Laruelle, "Rusların Turancılık Meselesi, Terc. Derya Aydın, Turan Derg., S.15, 2012, İst.

³ (Daha teferuatlı malûmat için, Bknz., L. N. Gumilyev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, C.I, 2003, İst.) Batı pozitivizmi ve liberalizmiyle Çin dünyası arasında metaforik bir ilişki kuran Rus mütefekkirlerinden Merejkovski, Çin'in Batı Avrupadan tekrarlamakta olduğu dünya görüşü hakkında şöyle diyecektir. "Çin'in manevi temeli Lao-Tszi ve Konfüçyus öğretileri –tam anlamıyla pozitivist, tanrısız, toprağa bağlı ve göğü (semavi) olmayan bir dindir" (s,107). Batı'dan ve batı menşeli her türlü tehlikenin önlenmesiyle, ebedi kurtuluşun ancak bozkır göçebeleri sayesinde gerçekleşebileceğini, söyleyen İvanov, Atilla üzerinden şöyle seslenecektir "Onların cennetini çiğne Atilla/ ve senin kandillerin/ Senin bozkırlarının çiçekleri/ Filizlenecek yeni bir hayat olarak boşlukta" (s,114)

bağlarını koparması sayesinde sınırlarını Doğuya doğru genişletme imkânına sahip olur. Rusların, Batı Avrupaya doğru giriştigi bir kaç atak, çoğu zaman Osmanlı engeliyle akamete uğratıldığında, bataklıklar üzerine kurulan Petrograd, Rusya'nın Batılı olma sevdasının sevimli bir hatırası olarak kalmaktan öteye geçemeyecektir. Batılı sınıflandırmalarda Ruslar, zaman zaman Türklerden daha aşağıda yer alırlar.⁴ Ruslara karşı bu Batılı tavrın, özellikle 1853 Kırım harbinde müşahhas bir düşmanlık şeklinde tezahür etmesi (Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifakı) Rus toplumsal ve siyasi hayatını derinden etkileyerek, kendilerini yeniden sorgulamaya ve bu "dünya adası"nda madden olduğu kadar, manen de yerlerinin neresi olduğu ve "kim" oldukları cevabını aramaya itecektir. Arayışlar pek tabii olarak birtakım fikri ayrılıkları getirirse de, ekseriyetin fikri Rusya'nın yerinin aslında Batı olmamakla beraber, tam doğu da olmadığı, ama nihai olarak doğulu ve ortodoks oldukları kadar, islâm'da oldukları noktasında düğümlenir. Keza aynı dönem, islâm dünyasına yönelik Batılı saldırılarının da yoğunlaştığı dönemdir. Bu "doğucu" tavrı "*bütün medeniyetlerin eşit olduğunu ve hiç bir medeniyetin diğerinden ileri veya geri olmadığını*" söyleyen, bu konuda özellikle Danilevski'nin başını çektiği anti-Batıcı grup, İslâm doğusunun batı saldırıları karşısında ayakta kalmasının insanlık tarihi için bir lütûf olduğunu, Greko-Romen dünyasının Doğuya yönelişine en büyük engel teşkil ettiğini" söyleyeceklerdir. (s,109) Batının ekonomik, siyasi ve kültürel yönden baskın gücü karşısında Rus aydınları içinde başlangıçta ortaya çıkan fikir akımları arasında anti-batıcı tavrı, as-

lında İskitçilik, Asyacılık ve Doğuculuktan yola çıkarak, sömürgeci, liberal ve ırkçı Avrupaya karşı geliştirilen bilinçaltı tepkinin, Ekim devrimiyle intikamını aldığı bir başka ifade biçimidir. Nitekim sosyalist gerçekçiliğin meşhur şairlerinden Mayakovski bile geç bir zamanda kaleme aldığı şiirlerinde; "*Eğer bugün ben, kaba Hun/ Eğilmek istemiyorsam karşınızda.../ Kahkahalar atacağım ve neşeyle,/ Tüküreceğim suratınıza/ Ben, umursamaz sözcüklerin müsrifi ve mirasyedis*" (s,115) derken, Rus milli kimliğinin, Asyalı özünü, bir anlamda sosyalist devrimin evrensel başkaldırısıyla ilişkilendirir.

Rus düşünce tarihi, Batı'dan dışlanmakla islâma ve bozkır dünyasına vurgu yapar. Bu vurgu Leontiyev'den başlamak üzere, Turbetskoylar ve Gumilevler (klasik Avrasyacılar) tarafından sistematik hale getirilerek, günümüzde neredeyse tamamen siyasallaşmış olsa da (neo-Avrasyacılık) Atlantikçi dünya karşısında Rus ve Turan dünyası için hâlâ geçerliliğini koruyan bir dünya görüşü olacaktır.⁵ Bu anlamda Rus fikir hayatının islâma olan ilgisi, bir takım kişisel manevî ve felsefî arayışlar dışında, islâmı seçmekten ziyade, birincide kendi imparatorluk coğrafyasında yaşayan müslüman halkları "Büyük Rusya" ideali çerçevesinde bir bütün olarak muhafaza edebilmek, ikincide Atlantikçi Batı saldırganlığı karşısında müttefik bir miğfer oluşturabilecek İslâm dünyasını kendi saflarına çekme gayesine maruf çabaları içerir. Nitekim Rusyanın yalnızlığının farkında olan ünlü şair Voloşin "*Rusyanın Bizansla, Osmanlıyı, İslâmla, Hristiyanlığı birleştireceğini, Bizans ve İslâmın izdivacından Rusyanın yeni bir misyonla yeniden doğacağını*" (s,151)düşünür.

4 Batılı akademisyenlerin ırk tasnifinde Ruslar, gerek melezlikleri, gerekse çok eski bir köle sınıfının kalıntıları oldukları iddiasıyla Türklerden aşağıda, Çinlilerle-Moğollar arasında bir yerde yer almaktadırlar. Bknz., Marlen Laruelle, a.g.m., Turan Derg., S.15, 2012, İst.

5 Rus düşünce tarihinde, bozkır haklarının (Turanlılar) Rus ve Batı tarihine tesirleri hakkında en teferruatlı malûmat için, Bknz., N. S. Turbetskoy, "Rus Kültüründe Turan Unsurları Üzerine", Terc. Arif Acaloğlu, Turan Derg., S.10, 2010, İst.

Bunun dışında, inanç ve imam bazında islâm ve Kur'ana yaklaşımda (Hz. Muhammed (s.a.) hadisleri ve Kur'an ayetleri) yapılan atıflarda, Hz. Muhammedle-Hz. İsa, Kur'anla-İncil arasındaki benzerliğine sık sık yapılan vurgular, semavî kitapların birbirinin tamamlayıcısı olduğu dikkate alındığında hiç te şaşırtıcı olmasa gerektir. Zira, şiir ve denemelerinde en çok atıf yapılan Kur'an ayetleri arasında "Fatiha" suresinde Allah'ın mutlak kudret sahibi, alemlerin rabbi olduğuna dair tevhid anlayışı, "Kadr" suresinde kutsal kitabın indirilişi ve ruhaniyeti, Şems suresinde alemlerin yaratıcılığı, Haşr suresinde kıyamet günü, v.b. ayetler, tek Tanrı inancı taşıyan bütün dinlerin temel düsturlarından olup, hristiyan birisi için yabancı söylemler değildir. Bu arada zaman zaman çok eski müslüman kimliklerini (büyük ataları müslümanken, daha sonra hristiyanlaşan) hatırlayan Puşkin, Ahmatova, Dostoyevski, Gumilyev, Hlebnikov gibi bazı isimlere rastlanırsa da, en hüsnî niyetli değerlendirmelerde, bu isimlerin Batılı-hristiyanî bir kültür ikliminin çocukları olarak, dünyevileşmiş ve tahrif edilmiş bir kitabın çelişkilerle dolu kilise vaazlarıyla, imanla-inkar, isyanla-tevekkül arasında çırpınan, şahsî bunalımlarla, entelektüel ıstırapları yansıttığı da bir başka gerçek olarak karşımıza çıkar.

Tutçev'den, Slovyov'a, Şuf'tan, Ahmatova' ya, Ellis'ten, Yakuboviç'e Nikitin'den, Bunin'e, Berdyaev'den, Danilevski ve Mayakovski' ye kadar Kur'an ayetler ve Hadisler, göçebe müslüman kabile hayatının tabiliği, bozkırın vahşi asaletinin saflığı, İslâm ülkelerine yapılan seyahat intibaları, doğunun engin tasavvur gücünün oluşturduğu zengin kültür ve edebiyat geleneği, kuzeyde sıkışıp kalmış slav dünyasında bıraktığı izler, bir yandan felsefede tasavvufî yeni düşünce arayışlarına, edebiyatta "Sebk-i Hindi"⁶ dediğimiz doğu tarzı şiir akımlarının doğmasına yol açarken, (Hafız Geceleri, O. Mandelştam, N.Gumilyev) diğer yandan Rus zihninde İslâm yeniden anlam kazanarak, Rusyanın "dünya adası"ndaki konumunu, millî kimliğinin teşekkülüyle, bir anlamda Rus rönesansına, zemin hazırlayacaktır. Nitekim devrimin ilk yıllarında Sovyet Kızılordu nezdinde gazeteci olarak İran'a (Güney Azerbaycan) gönderilen Hlebnikov "...ah müslümanlar, işte aynı Ruslardır ve islâm'da pekalâ Rus olabilir" diyecektir. Ne var ki, tam da bu aşamada -belki de olgunlaşmadan, erken sayılan bir tarihte⁷ vuku bulan Sovyet devrimi, farkına varılmasa da bu rönesansı engelleyecek, hâtta dünya gerçekliğinden seksen sene koparacağı gibi, herhangi bir medeniyet teşekkülü de gerçekleştirilemeyecektir. Bu hususta ihti-

6 Hint üslubu ya da Hint tarzı anlamına gelen "Sebk-i Hindi" İran'da ortaya çıkmış, ancak Safeviler dönemindeki dini baskı nedeniyle İran'dan Babür imparatorluk sarayına giden İranlı şairlerce Hindistan'da geliştirilmiştir. Hint Edebiyatından da etkilenecek, Fars, Hint ve Türk şairleri üzerinde etkisini gösteren bu şiir tarzı, 17. yüzyılda bütün özellikleri ile Divan edebiyatında da etkisini gösteren söz konusu üslubun anılan yüzyılda edebiyatımızdaki belli başlı temsilcileri ise Na'îli, Neşati, İsmetî, Şehri ve Fehim, Nefi (bazı özellikleriyle) 18. yüzyılda Nedim ve Şeyh Galip'dir. Bu üslupta kısa fakat özlü anlatıma önem verilmiş, sözü uzatan edebî sanatların kullanımından kaçınılmış, mürsel mecaz, kinaye, telmih vb. yoğun anlatımı sağlayan sanatların kullanılması yoluna gidilmiştir. Söz konusu sanatların kullanılması, şiirde anlamın derinleşip zenginleşmesini sağlamış ve tasavvufa önemli bir yer verilerek, tasavvuf çekici bir konu haline getirilmiştir. Ancak, "Sebk-i Hindi" şairleri için tasavvufî ilgi, şiirde işlenen bir konu olmakla beraber, mutasavvif şairlerde olduğu gibi gaye değil, daha ziyade önemli bir araç olmuştur.

7 Sovyet ihtilâlinin, sanayi devrimini ve doğal olarak millî demokratik devrim aşamasını gerçekleştirilemediğinden hareketle, devrimin bir müddet sonra yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı tartışmaları bilindiği gibi Sovyet liderlerinden Lenin'le, Troçki arasındaki en önemli ihtilâf konularından biri olacak ve daha sonraları Stalinist diktatörlük döneminde rejim muhalifi, aydın ve siyasi önderlerin tasfiyesinde (Troçkist) gerekçe olarak kullanılacaktır.

yatlı olmak kaydıyla⁸ belirtmek gerekirse, yukarıda mezkur satırlarda da bahsedildiği gibi-Sovyet devrimi, yozlaşmış, sömürgeci batı uygarlığına karşı, doğunun bir nevi intikamı ve doğulu yeni bir uygarlık kurma iddiası taşıdığını da hatırlatmak gerekir.

Hesapçı, materyalist, indirgemeci, ırkçı ve sömürgeci Batı felsefi temellerine tersinden bir yaklaşımla karşılık (alternatif) geliştiren Sovyet ideolojisi, ne yazık ki Batının tuzağına bir defa daha düşerek, Rus tefekkür hayatının yüzyıllar içinde oluşturmaya çalıştığı estetik, kültürel ve sosyal birikimi kendi varlık alanından çıkararak, rejimin felsefesini oluşturan günlük sıradan hayatın maddi gerçekliğine feda edecektir. Doğu ve İslâm, tıpkı batılıların yüzyıllardır empoze ettikleri biçimiyle, geri kalmışlığın, cehaletin adı olmakla, bunlara karşı girişilecek mücadelenin adı da adeta “Sovyet cihadına” dönüştürülerek, geçmişe ait kutsal olan her şeye karşı korkunç bir yıkım ve katliam başlatacaktır.

Devrimin bu yıkıcı etkisi, Rus yazarlarının eserlerine yansımakta gecikmeyecek, edebî eserlerde kullanılan semboller ve temalar, siyasî rejimin bakışına paralel olarak, eski dünyanın kutsalları ve değerlerinin yıkımında kullanılacaktır. Yeni Sovyet yazarlarının (meselâ, Blok ve Mayakovski) eserlerinde yoğun bir şekilde görülen bu sembolik değişimi Mayakovski; “...*düşündüm!// Cebrail koralının korosunda gider/ Yağmalanmış Allah ceza kesmeye/ Sokak ise çömelir ve bağırır:/ Hadi gidelim kafa çekmeye*” mısralarıyla dile getirir. (s, 176)

Avrupayı alt üst eden siyasî karışıklıklar ve klasik imparatorlukların tarihten çekilme sancıları arasında gerçekleşen Rus devrimi-

nin toplum ve aydın üzerinde yarattığı ağır travma karşısında, bu eseri kaleme alan sayın Asif Hacı şü tesbitte bulunur: “*Mayakovski ve Blok gibi birçok şair ve edebiyatçının dünya görüşünde gelecekle ilgili güven ve karamsarlık, öfke ve coşku, kararlılık ve şaşkınlık gibi birbirine tezat teşkil eden duyguları bir araya getirmiş, bunun sonuçlarından olmak üzere, dünyanın bütün manzarası parçalanmış, yapı çökmüş, bir çok edebî değer ve sembol alay konusu olmuş, Sovyet ateizminin temelleri belirmeye başlamıştır*” (s,177)

Kutsallıktan arındırılmış, batılı bir form olarak gelişen Sovyet rejiminin Rus düşünce hayatının seksen yıl sonra girdiği ikinci bir travma yaşadığı 90’lı yılların hemen ardından, genel bunalıma çare olarak, yeni nesil Rus entelektüellerinin 1920’li yıllarda tam da olgunlaşma aşamasında mülteci konumuna düşen “Avrasyacılık” metinlerini bulup çıkarmaları, Rusya’nın kaderinin bir defa daha doğuda olduğunu anlamaları da oldukça ironik bir durumdur.

Doğu (bozkır) dünyası ve İslâm aslında Rusya’ya yeni bir medeniyet teşekkülünün kapılarını açabilirdi. İskitçilik, Doğuculuk ve Avrasyacı tarih felsefesinin teşekkül devrinde alınan mesafeler, bu oluşuma önemli malzemelerini sağlamış, hatta ağır hasarlı dönemin (1920) başlarında bile bu gelenek devam etmiştir.

‘90’lı yıllarda Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan toplumsal ve siyasî buhran, Rus toplumunu yeni arayışlara sürüklerken, tıpkı işin başında olduğu gibi, yeniden İslâmı tanıtmaya ve onu yeniden tanımaya zorladığı görülmektedir. Bu defa İslâm dünyasının tartışmasız biçimde

8 “İhtiyatlı” olmayı özellikle belirtmemizin sebebi, her ne kadar Rus entelijansiyası batı uygarlığına karşı olsa da, netice itibarıyla doğucusundan, slavofiline, batıcısından, sosyalistine, anarşistine ve komünistine kadar bir şekilde “lineer gelişmeci” ve “indirgemeci” mantığıyla, Decart ve Newtoncu Batı felsefi çizginin belirlediği, kanunlar ve ilkeler çerçevesinde “karşıtlık” kurmuşlardı. Pek tabii olarak, anti-kapitalist Sovyet devriminin hemen hemen bütün argümanları da malûm olduğu üzere kapitalizmin sosyo-ekonomik tahlilinden yola çıkan Marksist-sosyalist devrim ideolojisine dayanıyordu. Yani, menşee olarak bir batılı ideolojiydi.

Atlantikçi eşkıya medeniyetin hegemonyası altında olduğu dikkâte alındığında, Rusya'nın kendi açısından işe Gaspıralı'nın cedit hareketiyle başlaması isabetli bir giriş olmakla beraber, eksiklik, hâтта yer yer tarihî sapmalar gösterdiğini de belirtmeliyiz.

Başta ifade ettiğimiz gibi, Kur'an-ı Kerim, islâm ve doğu'nun Rus edebiyatında nasıl algılandığı bugüne kadar üzerinde hiç çalışma yapılmamış, bakir konulardan biri olmuştur. Elbette bunun siyasî, sosyal ve kültürel boyutları da vardır ve bunlar müstakil olarak üzerinde çalışılması gereken birbirinden önemli konulardır. Ancak,

kıymetli araştırmacı Asif Hacılı hocanın yapmış olduğu bu çalışma, sahasında bir ilk olduğu kadar, Türk okuyucusu ve münevverine birinci elden bir kaynak sunması hasebiyle, her şeyin fevkindedir.

Yayınevi olarak Asif Hacılı hocayı bu çalışmasından dolayı tebrikle, bu eserin hazırlanmasında yaptığı katkılardan dolayı Arif Acaloğlu'ya teşekkür eder, okurlarımıza Rusya, Asya bozkır ve İslâm dünyasıyla ilgili, popülizmden uzak, ciddi yeni eserlerle yolumuza devam edeceğimizi bildirir, saygılarımızı sunarız.

Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihinde¹ Kerim Ağa Fatih² ve Hacı Seyid Abdülhamid'in Nesilleri

Çev. Muhammet Kemaloğlu

8. yüzyılında Araplar, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Şeki bölgesi hilafete dâhil edilmişti. Arap hilafeti zayıflayıp parçalanınca 10.yy'da Şeki'de bağımsız bir Hanlık kuruldu ve ilk başlarda komşu Şirvanşahlar devletine bağlı olan Şeki Hanlığı, 14.yy'ın ilk yarısında bağımsızlığını kazanmıştır. 1551 yılında Safevi Şahı Tahmashab'ın, Şeki'nin bağımsızlığına son verip, Safevi Devletinin idaresi altına almış, Safevilerin yıkılmasından sonra yönetim Nadir Şah Afşar'a geçmiştir. Nadir Şah'ın halka ağır vergiler yüklemesi ve valilerin baskıları karşısında Nadir Şah, Şeki ayanlarının isteği üzerine Hacı Çelebi'yi vekil tayin eder. O dönemde Şirvan ve Doğu Gürcistan'da İran aleyhine isyanlar coğaldığından İran Şahı Nadir Şah, Hacı Çelebi'yi cezalandırmak için 1744 yılında başarısızlıkla sonuçlanacak olan birkaç sefer düzenler. 1746 yılının Mart ayında çıkan kıtlık ve kaleden meydana gelen durum sebebiyle Hacı Çelebi, Nadir Şah'ın hâkimiyetini tanıması üzerine Nadir Şah Hacı Çelebi'yi affederek, onu yeniden Şeki'ye hâkim tayin eder. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesiyle iyice zayıflayan İran devleti tamamen çökmesi üzerine 1743'te temelleri atılan Şeki Hanlığı, kesin olarak bağımsızlığını kazanır ve Hacı Çelebi, kendini bağımsız Han ilân eder..

Anahtar Kelimeler

Şeki Hanlığı, Safevi Şahı, Hacı Çelebi

Okurlara sunduğumuz “Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi”, “Şeki Hanları ve Onların Nesilleri” adlı eserler Azerbaycan'ın 18. ve 19.yy'lara ait önemli kaynaklardan biri sayılır.

“Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi” ilim alemince 1858 yılından itibaren bilinmektedir. Aynı yıl Akademik Bernard Dorn³, Azerbaycan Türkçesinde yazılmış bu eserin aslını “El-İntihabat-ül-Behiyye” adlı

külliyat topladığı tarihi eserler arasında Petersburg'da yayınlatır. Altmış altı yıl geçtikten sonra, bu eserin aslı ve Rusçaya çevirisi “Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti” tarafından yayınlanmıştır. Fakat esefle belirtmek gerekir ki, her iki yayında eserin gerçek müellifini belirtmemek affedilmez bir hata olmuş ve eseri başka bir kişinin, bu eserle hiçbir alâkası olmayan bir kişinin adı ile yayınlatmışlardır.

¹ Azerbaycan Ansiklopedisi, Nesriyat-Poligrafya Birliğı,Bakü, 1993,Yayın sorumlusu:Rıza Asgeroğlu, Korektor: N.Hüseynova, 2.Basım, "Azerbaycan Ansiklopedisi" NPB.B. 1993, 32s. Şeki Hanlığı'nın tarihini anlatan bu kitapçıkta verilmiş eserler Azerbaycan'ın XVIII-XIX. Yüzyıllar tarihine dair önemli kaynaklardan sayılır. Vaktiyle toplam üç bin nüsha ile basılan bu kılavuzun tekrar yayını geniş bir okuyucu kitlesi için tasarlanmıştır. 0503000000-77 27-91,M-657 (07) – 93,ISBN5-89600-007 – 4, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi, 1958, © "Azerbaycan Ansiklopedisi" yayınevi, Polikrafiya Birliğı. Bazı değişikliklerle tekrar baskı, 1993, Из Истории Шехинского Ханства, На Азербайджанском Языке, «Издательско-Полиграфическое Объединение «Азербайджанская Энциклопедия»,Баку 1993,ИБ 77.

² Kerim Ağa Fatih (? – 1858) – Kerim ağa Şekhanov, kısa müddet Şeki hanı olmuş Feteli Han'ın oğludur. “Şeki Hanlığının Tarihinden” Red., F.Babayev. Bakı, 1958, s. 15-17.

³ Alman doğu bilimcisi.

Bernard Dorn yukarıda gösterdiğimiz külliyyatının 13. sayfasında eseri hakkında şöyle diyor: “1858 yılında bu eserin yazarı hakkında Hanıkov bana şöyle yazmıştı; Küçük Şeki Tarihi’nin müellifi benim dostum, nesilden nesile Şeki kadısı olan Hacı Abdüsselim Efendi’nin⁴ oğlu Hacı Abdüllatif Efendi’den başka kimse olamaz. Şimdi bu adam altmış yaşındadır, Arapçayı iyi bilir, Fars şiiriyle de oldukça meşgul olmuştur. 1845 ve 1846 yıllarında o, İstanbul, Mısır ve Mekke’ye gitmiş, oradan Suriye, Bağdat, Kerbela, Hemedan, Tahran, Tebriz ve Şuşa yoluyla vatanına dönmüştür. 1848 yılında, Dağıstan seyahatine çıkmış ve o zamandan beri Nuh’da kendi ailesiyle birlikte yaşamıştır. Bu hoş yüzlü ihtiyar, Türkçe ve Farsçayı güzel konuşuyordu. Ben de 1848 ve 1849 yıllarında iki defa misafiri oldum”⁵

Buradan anlaşılıyor ki, B. Dorn’u bu hataya sevk eden maruf⁶ oryantalist ve özellikle Kafkasya uzmanı olan N. Hanıkov’un verdiği bilgiye dayanıyordu. Bizce, eserin el yazması B. Dorn ve N. Hanıkov tarafından derinden tetkik edilmemiş ve bu da böyle bir hatanın meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu müstesriklerin ardından körü körüne giden Prof. N. İ. Aşmarin (1928-1950) ve bunu 1926’da yayını için tercüme eden A. Dadaşov⁷ aynı hatayı tekrarlamıştır. N. İ. Aşmarin kitabın mukaddimesi yerine yazdığı 24 satırlık makalede N. Hanıkov’un B. Dorn’a yazdığı bilgiden başka esere hiç-

bir şey ilâve edememiştir. Bu ise eserin N. İ. Aşmarin tarafından sadece tetkik olması, belki sadece okunmadığına bile delalet eder. Bu hata ilk defa Salman Mümtaz’ın⁸ “Maarif İşçisi” dergisinin 1929 yılı 2. ve 3. nüshalarında yayınlanan “Tenkit ve Endişeler” adlı makalesinde ortaya çıkarılmıştır. S.Mümtaz inandırıcı delillerle ispat etmiştir ki, bu küçük, fakat oldukça değerli eserin yazarı Hacı Çelebi soyundan olup, Şeki’nin son Hanı-Feteli Han’ın oğlu, Fatih mahlâsı ile şiir yazan Kerim Ağadır.

Şeki Hanlığı Bayrağı

S.Mümtaz bu eseri tetkik ve başka kaynaklara müracaat ederek şöyle bir sonuca varır: “Feteli Han, ünlü Hacı Çelebi Han’ın sonuncu, Hasan dedenin torunu ve Muhammedhüseyn Han Müştak Tehellüslü’nün oğludur. Muhammedhüseyn Han’ın üç oğlu vardı ki, onlar da Muhammedhasan Han, Feteli Han ve Selim Han’dır. Muhammedhasan Han ile Selim Han’ın her birinin üç oğlu olduğu halde, Feteli Han’ın sadece bir oğlu vardı ki, o da Türkçe ve Farsça şiirleri ile Han olan Kerim Ağa Fatih’tir”

Bu sözlerin gerçek olduğunu yazarın kendisi tarafından hazırlanan ve eserin sonuna eklenen sülale tablosu ile eserde belirgin bir şekilde ayrı ayrı cümlelerle bunu tasdik etmektedir. Gerçekte, yazar, Doğu âdetinin aksine, gerek eserin başında, gerekse sonunda kendi adını yazmaz, fakat

4 S.Mümtaz, “Tenkit ve Endişeler”, “Maarif İşçisi” Dergisi, N 2-3 (43-44), Bakü, 1929.

5 Abdüllatif Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi için “Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане”, II, M.-L., SSCB BA Yayıncılık, 1937, s.25,26,28,29,32,34 sayfalara ve S.Mümtazın yukarıda belirtilen maddesine bakınız.

6 Arif olan.

7 Abdüllatif Efendi, “Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi”, Azerbaycan’ı Tetkik ve Tettebu Cemiyeti, Bakü, 1926.

8 Salman Memmedin oğlu Asgerzade (1884-1941 Şeki) - görkemli edebiyatşünas-alim. Salman Mümtaz 1884 yılında Şeki’de doğdu. İki yaşında annesi Zehra Hanım’la Aşkaba’ta gitti. Azerbaycan’da Halk Cumhuriyeti kuruluncaya kadar burada yaşadı. Salman Mümtaz küçük yaşta evin geçimini sağlamaya başladı. Kardeşleriyle birlikte dayılarına ticaret işlerinde yardım etti. Gittiği tek okul mollahane oldu. Orda da toplam üç ay okudu. Arap, Fars, Urdu dillerini tek başına, Rus dilini ise dükkanlarına gelen subay eşleriyle konuşarak öğrendi. Türk dillerine büyük ilgisi vardı. Özbek, Kırgız, Türkmen dillerini biliyordu. Edebiyat gizemli bir alem gibi onu kendisine çekiyordu. Salman gençken, “Molla Nasreddin” dergisinde “Hortdanbey”, “Serçegulubey” ve başka imzalarla çeşitli şiirler, makaleler yayınladı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü’ye göçtü. 1918 yılında Mümtaz efendi, Enver Paşa ve Nuri Paşa’nın Azerbaycan’a gelişlerine şiir ithaf etti. Azerbaycan SSC döneminde “Azerneşr” de çalıştı. Klasik şairler hakkında eserler yazdı. 19 Haziran 1937 yılının Salman Mümtazı “Burjuva-Milliyetçi, Pantürkist” gibi düşüncelerinden dolayı tutuklandı. Sonra, SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Filolojisinin, Tarih, Dil, Edebiyat Enstitüsü’nden çıkarıldı. İşten çıkarılmasına rağmen Nadir el yazmaları, kitapları toplayıp-arastırıyordu. Uzun yıllar yorulmak bilmeden çalıştı. Elde ettiği el yazmaları “Kitabhaneyi-Mümtaziyye”sini almıştı. Salman Mümtaz yine vaktinin büyük bir kısmını orada geçiriyordu. 1937-1938 yılları arasında Azerbaycan’ın birlerce aydını, özellikle Hüseyin Cavid, Mikail Müşfik, Yusuf Vezir Çemenzemlini, Ali Nazmi, Ahmet Cevat ve başkaları yabancı devletlere casusluk ve “Pantürkizm”le suçlanarak 8 Ekim 1937 yılının akşamı saat 11’de Buynakskide-25 (şimdiki Şeyh Şamil sokağı) tutuklanıp, 21 Aralık 1941’de idam edildi. Salman Mümtaz’a, 16 Kasım 1956 SSCB Yüksek Mahkemesi tarafından yeniden yargılanarak, ölümünden sonra beraat verildi.

o, Salman Mümtaz'ın dediği gibi, "eserin içinde bu hususu anlatmak için, bazı yerlerde yeterince bilgi vermiştir". Meselâ, 19. Sayfada; "Benim babam Feteli Han, Muhammedhasan Han'ın kardeşidir. Onun annesi Areş sultanının⁹ kızıdır. Areş sultanı Melik Ali'nin oğulları o vakitte Areş'de büyük, sikkeli ve güçlü beyler imiş ki, Feteli Han'ın annesinin kardeşleridir. Muhammedhasan Han, Feteli Han'ın akrabalarının çokluğundan ve kendisi de Hüseyin Han'ın azimli oğlu olduğundan, ihanet edip Feteli Han'ın gözlerini çıkartıp evinde tutsak edeceğinden endişe ediyordu" 21. sayfada: "Şeki halkı, büyük-küçük toplanıp, benim babam Feteli Han'ın isminde birleşip, yeminler içerek, katı bir ittifakla, hicri tarihle, 1209'da Han seçerler. İki üç ay hanlık yapar". Yine orada; "Mustafa Han bakar ki, istediği olmaz ve Feteli Han'ın yanını adam gönderir ve dostluk kurar ki, oğlunu da göndersin, bir süre yanında kalsın. Ben küçüktüm. Babam beni Şirvan gönderdi".

Nihayet, yazar sonunda kendisi hakkından şöyle yazar; "Selim Han biraz mücadele eder, bunu başaramaz Kızılbaş tarafına kaçır. Nebolsin General bu ilin sorumluluğunu yine Feteli Han'a verir. Ama Hoylu Cafergulu Han, Şeki vilayetini padişah-alampenahdan istemiş, padişah da ona vermişmiş. Sonra hicri 1221'de Cafergulu Han padişahın emri ile Şeki vilayetinde Han oldu. Ben de Cafergulu zamanı geldim". Yukarıda gösterilen deliller eserin yazarının Kerim Ağa Şekihanov Fatih olduğunu ve yüz yıldan beri eseri sayılan Hacı Abdüllatif Efendi'nin eserle hiçbir alakası olmadığını göstermektedir.¹⁰

Eserin önemine gelince, yukarıda belirttiğimiz gibi Kerim Ağa Fatih'in yazdığı bu

eser, 19.yy'da Azerbaycanın farklı bölgeleri hakkında yazılmış hacim itibarıyla küçük, fakat oldukça değerli tarihi vesikalardan biridir. Bu eser Şeki'nin 18. Ve 19.yy'lar arası siyasi tarihine ait ilk kaynaklardan biridir. Nuha'nın eski dönemine ait olan bölüm rivayet ve efsaneye dayandığı halde, eserin diğer bölümlerinde 18.yy'ın ikinci yarısı ve 19.yy'ın birinci çeyreğinde Şeki'de yaşanan tarihi olaylar hakkında çok ilginç ve Şeki Hanlığı tarihini tetkik edenler için oldukça değerli bilgiler sunmaktadır. Şeki'nin, Hacı Çelebi soyundan son Han'ın oğlu olan Kerim Ağa bütün siyasi olayların şahidi olarak, sarayda olan mücadele ve entrikaların iç yüzünü biliyordu. Bu olaylarda hayatî menfaati ve onlarla yakından ilgili olmasına rağmen yazar, saray darbelerini, hanlık için yapılan kanlı mücadeleleri, hatta babasının kendi kardeşi tarafından kör edilmesini tarihçiye has bir soğukkanlılık ve tarafsızlıkla tarif etmiştir. Bu eserin tarihi öneminden başka, filoloji açısından da önemi vardır. "Şeki Hanları ve Onların Nesilleri" eseri ilk defa 1930 yılında Azerbaycan İlmî Araştırmalar Enstitüsü'nün Tarih-Etnografya bölümü tarafından yayımlanmıştır. Bu yayının temelini ünlü araştırmacı Salman Mümtaz'ın bulduğu el-yazması oluşturuyordu. Salman Mümtaz kitabın mukaddimesinde elyazması ve yazarı hakkında şöyle bilgi veriyor:

"1909 yılında Şeki'de, Şekli Hacı Yakup Efendi Efendizade'nin kütüphanesinde edindiğim bu tarihçe, gelecekte yazılacak Azerbaycan tarihinin Şeki kısmı için önemli bir vesika ve değerli bir materyal niteliği taşımaktadır. Müsennifi¹¹ hakkında, Hacı Yakup Efendi'nin, ister Calutlu¹² Molla Abbas'ın verdikleri bilgiler birbirlerine uy-

⁹ Areş sultanlığı Safeviler devrinde kurulmuştur. Arazisi önceleri Şirvan Beylerbeyliğine bağlı idi. 1795 yılında ise sultanlık kaza gibi Şeki hanlığına katılmıştır. Burayı "Sultan" unvanını taşıyan feodal hakimler idare ediyorlardı. Sonraları Safevi-Osmanlı savaşlarında elden ele geçen Areş sultanlığı hayli zayıfladı ve XVIII. yüzyılın 50'li yıllarında Şeki Hanlığı'nın vassalına dönüştü. 1795 yılında sultanlık ortadan kalkarak Şeki hanlığına katıldı. Çarizmin 1873 yılında Kafkasya'da hayata geçirdiği idari reforma göre Yelizavetpol ilinin içerisinde Areş kazası oluşturuldu. Areş kazası 1929 yılında kaldırılarak 1930 yılından Ağdaş bölgesi oluşturulmuştur. Bölgenin merkezi XVI. Yüzyılda kurulmuş 1900 yılından şehir statüsü taşıyan Ağdaş şehridir. Areş sultanları: Melik Ali, Melik Alimuhammed Han, Melik Ali Hüseyin Han.

¹⁰ Сегаль. «Елизаветпольская губерния». Тифлис, 1902, с. 11; В. П. Левнагов. «Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке», Баки, Азербайжан SSR EA Наşриyyatı, 1948, С. 7; А. Б. Шукүрзаде, О6 авторстве «История Шекинских ханов», Баки, Азербайжан SSR EA-нын "Мәрузәләри", 1951, N 1, с. 43-45.

¹¹ Suniflandran, Kitap yazar, yazar.

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti Oğuz iline ait köy.

gun ve mutabıktır. Onlara göre bu tarih-
çenin müsennifi Seyyid Hacı Abdülhamid
Efendi'dir ki, hicri 1210 yılına (1795-96)
yılında Şeki şehrinde dünyaya gelmiştir.
İmam Hacı Muhammed Efendi ile Müder-
ris Hacı Abdullah efendilerden de zamanı-
nın ilmini öğrenmiştir. Eğitimini bitirdikten
sonra seyahate çıkmış, Mekke, Medine, Mı-
sır, Kahire, İskenderiye, Şam, İstanbul, Trab-
zon şehirlerini dolaşarak, Tiflis'e gelmiştir.
Bir süre Kazak, Gence şehirlerinde yaşadık-
tan sonra, iki yıl da Şamahı kentinde otur-
muştur. Seyidlerin şecerelerini tahkik eden
komisyonunda da Komisyon Başkanı ol-
muş, kırk yıldan fazla şeriat mahkemesinde
yine birinci hâkim görevini ifa ile mahkeme
yönetmiştir. Bu hizmetlerine karşılık, Çar
hükümeti tarafından üç altın saat, bir altın
enfiyeden, bir cevahirli altın yüzük ve yılda
iki yüz lira ücret ile taltif edilmiştir. Seyid
Hacı Abdülhamid Efendi'nin biyografisi ile
tarihçesi de birbirleri ile rabitalı ve uyumlu-
dur. Müsennif sıradan bir efendi (insan) ve
maruf bir ruhani olmaktan haz almamış ve
bu sebeble de çıktığı seyahatlerle rahatını

13 Qızıyya, hekaya, nağil, rıvayat, Şiir şeklinde yazılmış uzun hikaye

14 Tarih - i Âlemârâ - yı Abbâsî, Türkmen İskender Beg Münşi (öl. 1633) tarafından yazılan eserin adıdır. Eser Safevîler'in kuruluşundan 1629'a kadarki olayları konu almaktadır. Bu eser Ali Ekber Genceli tarafından Türkçeye çevrilmiş fakat basımı henüz yapılmamıştır...

15 Safevî Devleti veya Devlet-i Safeviyye (Farsça: نادرشاهی, Azerice: Safavilər Dövləti) 1501 ve 1736 yılları arasında bugünkü Azerbaycan, İran, Ermenistan, Irak, Afganistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin doğu kesiminde varlığını sürdürmüş, tarihte ilk kez Şii Onikiciliğini resmi mezhep olarak kabul etmiş olan halkları yönetmiş ve Azerbaycan'ın varis olduğu hakim hanedanın devletidir. Safevî Devleti'nin kuruluşuna destek veren Türkmen boyları şunlardır; Şamlı, Afşar, Kaçar, Tekeli, Humuslu, Ustacılı, Dulkadırlı, Varsaklar. İsmail Safevî, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu olan Akkoyunlu Elvend Mirza'yı Şarur (Nabçıvan) yakınlarında yendikten sonra 1501 yılının Temmuz ayında Tebriz'de kendisini Şah ilan etti. I. İsmail, bütün Azerbaycan'ı imparatorluğa dahil edince Azerbaycan Türkleri ordunun esas nüvesini teşkil etmiştir. Bundan sonra tüm İran'ı ele geçirerek, Mayıs 1502'de resmen İran Şahı olan I. İsmail sonraki 250 yılda Orta Doğu'ya büyük etki yapacak bir Şii devletinin temeli atmıştır.

huzurunu bir kenara bırakarak, mevzu-ba-
his olan bu tarihçeyi yazmıştır”...

Şüphesiz ki, yayınladığımız bu eserler
bir dizi başka kaynaklarla birlikte Azerbay-
can tarihini daha derinlemesine inceleme-
ye katkıda bulunacaktır. **F. Babayev.** Kerim
Ağa Fatih'in eserini 1997 yılında Mehmet
Adilov “Şeki Hanlarının Şeceresi Hakkında”
adıyla “Tarih” gazetesinde (N 18) yayınlamış-
tır. Metinler arasında belli nüsha ve oku-
ma farkları vardır. **Redaksiyadan.**

Kerim Ağa Fatih

Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi

Nohu'da bir Keşiş varmış, ama hangi
tarihte olduğu belli değil, adına Kara keşiş
derlermiş. Nohu'da tanınan büyük biriy-
miş. Ve bir keşiş de Kiş köyündeymiş ve
o da tanınan büyük biriymiş. Kara keşiş,
Kişde'ki papazın kızını oğluna almak ister.
Kişde ki keşiş der ki, benim kızım beyaz su
ile perveriş bulup, siyah su olan yere kızımı
veremem. Sonra Kara keşiş der ki, Kiş çayı
bir arkla ben de evimin yanına ak sudan
getiririm. Kişde ki keşiş der ki, suyu getir,
sonra kızımı oğluna vereyim. Kara keşiş bu
sudan bir ark getirir. Sonra (Kişde ki papaz)
kızını bunun oğluna verir. Kara keşişin oğ-
lunun adı Candar'dır. Candar birkaç zaman
sonra müslüman olur, adına Alican koyar
ve Alican'ın oğlu Kutul Han'dır. Kutul Han'ı
İran Kralı'nın biri Şeki'de Han eder. Kutul
Han'ın oğlunun birinin adı da Şeki Han'dır.
Şeki Han'ın oğlunun adı Hasan Sultan'dır.

Gelesen-Göresen Kalesi

Hasan Sultan'ın Geziyyesi¹³ “Alem-Ara”¹⁴
isimli bir tarih kitabı vardır. O kitapta, Hasan
Sultan (ali) -Safevî¹⁵ Şahı Şah İsmail'e hiz-
met ederdi. Gürcü valisinin gücü ve kudreti
fazlaydı. Ama şaha bağlı olduğu için Hasan

Sultan'a gücü yetmezdi. Şah İsmail öldüğü yıl Gürcistan Valisi Levond Han askerleriyle geldiğinde, Hasan Sultan da ordu ile onu karşıladı. Savaştlar. Savaşta Hasan Sultan öldü. Sonra Şeki vilayetinin büyükleri Hasan Sultan'ın oğlu Derviş Muhammed Han¹⁶ kendilerine lider kabul ettiler. Ve Şah İsmail ölünce oğlu Şah Tahmasp¹⁷ İran'da şah oldu.

Derviş Muhammed Han babası gibi şaha biat etmedi. Şirvan vilayetine Şahın ordusu gelip savaştığında, Derviş Muhammed Han da askerleriyle gidip Şirvan'da Kızılbaş ordusuna gece baskını yaptı. Bu vakayı Şah Tahmasb'a Şirvan'daki askerlerin büyükleri bildirdiler. Şah Tahmasp, hicri 958'de ordu ile Areş bölgesine geldi. Şah, Areşe geldiğinde bu civarda olan hakimler çekindiler. Levond Han -Gürcistan valisi, Areş'de, Şahın hizmetine girip itaat etti ve Şah ona hil'at verdi ve barış yaptı. Şah, Derviş Muhammed Han'a ferman gönderdi, gel sen de itaat et, kendini harap etme, padişahın sana şefaati fazla olur. Derviş Muhammed Han ve Şeki'nin büyükleri yerlerinin sağlamlığına göre mağrurlanıp, bu isteği kabul etmediler. Şeki vilayetinin ileri gelenleri ve bir kısım taraftarı Kış kalesini berkitip burada kaldılar ve Derviş Muhammed Han'ın kendisi ile bir kısım ileri gelen de Gelesen-Göresen kalesine gittiler.

Gelesen-Göresen kalesi çok yüksek ve sağlam olduğu için onu hiç kimse alamamıştı. Ve bir kısım kişilerde Ebruz (Elbruz) dağı ki, Kafkasyadadır, onun eteklerinde sığındılar. Şah Tahmasp bu işten çok rahatsız oldu, Kızılbaş hanlarının bir kısmını Kış kalesini almaya görevlendirdi. Ve bir kısım hanları da Levond Han ile birlikte Gelesen-Göresen kalesinin üzerine gönderdi ve bir kısım hanları da Elbruz eteğinde olan Sığnak bölge üzerine gönderdi.

Kış kalesine giden hanlar kaleye top ve tüfek ile saldırdılar. Kale halkı gördüler (ki) neredeyse kale yıkılıyor. Kalenin yaharın (anahtarını) yanlarına alıp, padişahın huzuruna geldiler. Padişah bunlara şefaati etti ve hil'at verdi. Sonra padişah Kış kalesinin yıkılmasını buyurdu ve yıktılar. Ve padişah kendisi de orduyla sığınak tarafına hareket etti. Sığınak ehli padişahın geldiğini ve Kış kalesinin yıkıldığını görüp guruplar halinde padişahın huzuruna gelip, icz izhar ettiler.

Derviş Muhammed Han, bu kişilerin şaha gidip bağlılıklarını bildirmeleri ve kendilerinin de yalnız kalması üzerine, pişman olup bir gece 400 kişiyi yanına alarak, Gelesen-Göresen'den çıktı ki kaçsa bilsin. Bir kısım hanlar ki, Levond ile o havalide bekliyordu. Derviş Muhammed Han'ın gittiğini anlayıp yollarını kestiler. Biraz yol gitmeden bunlara ulaşp, savaştılar. Derviş Muhammed Han'ın pek çok adamı öldü, Derviş Muhammed Han'ın kendisi Şamlu Çerendab (Cerendab)¹⁸ Sultan'ın cariyesi Köse Pirgulu ile beraber gelip savaşmaya başladı. Köse Pirgulu buna onun başın kesip, padi-

¹⁶ Derviş Muhammed Han, 1524-1551 yılları arası Şeki hükümdarı. Şah İsmail'in ölümünden (23 Mayıs 1524) birkaç gün önce Erdebil'de iken Gürcistan'ın Kahet hükümdarı Levond Han'ın Şeki'ye gelmesi ve Şeki Valisi Hasan Bey'in öldürülmesi hakkında bilgi alan Derviş Muhammed, hükümet tahtına oturdu. Şirvanşahların çöküşünden hemen sonra Safevi Devletinin Şeki'ye saldırmasını Şah Tahmasp'ın kız kardeşi Perihan Hanım'la evlenerek kurduğu akrabalık ilişkisiyle engelledi. Derviş Muhammed Han'ın karısı Perihan Hanım 1543'te öldü. 1551 yılına kadar Safevilerle bağlı olarak Şeki'yi yöneten Derviş Muhammed Han, Şah Tahmasp'ın Şeki'yi idaresi altına almak için yaptığı saldırıda hayatını kaybetti.

¹⁷ 1. Tahmasp (Farsça: تهماسب; d. 3 Mart 1514 - ö. 1576), Safevi Devletinin 2. şahı ve Şah I. İsmail'in oğlu.

¹⁸ Tebriz'in Çerendab mahallesi de vardır.

şahın huzuruna getirdi. Şah buna çok para ve hil'at verdi ve Şeki vilayetini işgal etti. Buraya kadar ki olaylar "Alem-Ara" kitabında yazılmıştır.

Şeki Han Sarayı

Derviş Muhammed Han'ın oğlu Baki Bey o zamanlar çocuktur. Derviş Muhammed Han ölünce Şeki vilayetinden Hüseyin adlı reşit bir kimse şaha kulluk edermiş. Şah Tahmasp onu ferman vererek Şeki'ye melik eyledi. Melik Hüseyin can deyibdirler ve dahi (daha) Şeki vilayetinde Han yapmamış. Ve Melik Hüseyin can'ın oğlu-Melik Ziyaüddin Ahmet Yüzbaşı, onun oğlu-Melik Kasım Yüzbaşı, onun oğlu-Melik Ahmet Han'dır. Bu aileden daha birkaç kişi Şeki'de meliklik yaptılar. Bunlara Eskimeliklü derler.

Melik Ahmed Han ölünce çocukları kalır, Safevi Şahı bir adam gönderir ve Şeki bölgesinden (senelik) ne kadar eşya varsa şah adına evlatlarından alınmasını emreder. Muhassıl gelip, bunların kendilerini ve eşlerini darbedip, bütün mallarını alıp ve meliklik ünvanına son verip, yabancı bir nesilden bir meliki Şeki bölgesine fermanla melik tayin etti. O da Melik Hüseyin Sakidir. Bunlar da ardı ardına 2-3 defa meliklik yaptılar. Biri Melik Almerdan ve biri de Melik Necef'dir ki, bunlar da aynı soydandır. Son Melik Necef'dir (Nadir Şah zamanı). Baki Bey ki, Derviş Muhammed Han'ın oğlu idi, o zaman beylik olmayıp, onun oğlu Alican, onun oğlu Asker ve Asker'in oğlu Alahverdi, onun oğlu Alican ve Alican'ın iki oğlu olup; biri Kurban ve diğeri Ahmet'tir. Kurban'ın oğlu Hacı Çelebi ve Ahmed'in oğlu Hacı Şeyhali'ydi. Hacı Çelebi'nin, Melik Necef melik iken, Şeki'de halk arasında abru-devleti (Beyliği) varmış. Hacı Şeyh Gulu'nun (Şeyh Ali'nin) da devleti varmış. Ama Hacı Çelebi'nin¹⁹ sikkesi ve reşadeti ondan fazla imiş.

Melik Necef, Nadir Şah'a kendisinden tabii olduğunda, sünni ehline üzerine çok havale gönderirmiş ve o da sünni halkını çok incitirmiş. Sünni halkı bunun işinden tenge gelip [bıkıp, usanmak] Nadir Şah'a arz eylediler ki, Melik, Kızılbaş olduğu için bizi çok incitiyor. Kulluk dergar [gümrükçü] olunca Kızılbaş ehline göre bizden çok daha fazla alıyor, bizleri perişan ediyor. Biz de padişahın halkıyız. Allah aşkına bize bir çare söyle. Padişah onlara buyurur ki, siz Sünni ehlinden iyi bir adam kabul seçip onu sünni ehlinden vekil yapın ve benim yanıma gelsin. Bizde onu bir fermanla vekil tayin ederiz ki, melik ondan habersiz bir iş yapmasın. Sünni halkı Şah'ın emrine göre, meşveret ederler ki, Hacı Çelebi'nin geçmiş soyu çok büyük bir ailedir ve kendisi de reşittir ve iş bilen kişidir ona göre onu vekil seçelim. O zaman Hacı Çelebi de (henüz) hacca gitmemişmiş, adına Çelebi derlermiş. Halk bunu vekil edip, padişahın huzuruna gönderirler. Şah bir ferman verip, Şeki bölgesine onu vekil eder ki, Melik Necef, Onsuz halka sıkıntı yaşatmasın. Ferman alıp Şeki'ye gelir, adına Vekil Çelebi demişler. Melik Necef'in sünni ehlini haksız yere incitmesine izin vermiyormuş. Melik Necef bundan dolayı kalbi kinli, adavetli olup [düşmanlık], onu şahın yanında suçlu duruma, itibarsız hale getirmek için bahane arıyordu. Bundan bir kaç zaman sonra Melik, Şah'ın yanına gider. Şah'da İran-Harab'da imiş. Şah'a arz eder ki, emirlerinizi halka bildirmeme Çelebi izin vermiyor. Şah'ın emirlerini dinlemiyorlar. Ne kendisi kulak asıyor, ne halka izin veriyor. Şah sinirlenerek Çelebi'yi çağırır, Çelebi Şah'ın huzuruna çıkar. Şah'a Çelebi'nin geleceği belliymiş. Huzuruna ister. Melik de huzur varır. Şah, Çelebi'ye sinirlenerek, benim emirlerimin yerine gelmesine neden engel olursun der. Bunu öldürün! Çelebi'nin boğazına ip geçirirler. Bu durumda, ip bo-

¹⁹ Hacı Çelebi han1551'de Şekililerin Safevi Şahı I Tahmasp'a karşı isyanına liderlik yapmış, Derviş Muhammed Han'ın uzak halefi idi.

gazında der ki, benim suçum ne, haksız yere beni öldürüyorsun?

Şah, Melik der ki: Çelebi, Şah'ın emirleri yerine gelmesine izin vermiyor.

Çelebi, arz eyler ki, sana canım feda olsun. Şah'tan bir emir gelse Melik'de dört-beş emri de kendisi ilave ederek halka bildiriyor. Ben de diyorum ki, Şah beni vekil tayin etti. Şah'ın halkını boşuna boşuna perişan etmene razı olamam. Melik dolayısıyla yalan söylüyor. Halk padişah'a aittir. Melik bu sözlerden sonra çok korkar, Şah, melike çok öfkelenir, Çelebi'yi affedip, öncekinden daha fazla haklar verdi. Çelebi Şah'ın huzurundan çıkıp, fermanı alıp, Şeki'ye gitti ve (şah-red.) Melike de çok hakaret ederek Şeki'ye gönderdi. Şah, gece herkesi çağırdı ve emirlerini buyurdu ki, benden habersiz bir kimsenin nefes almaya birle haddi yoktur. Çelebi ne kadar cüret sahibi imiş ki, boğazında ip olmasına rağmen bu arzlarını bana söyledi. Hiçbir sözü yanlış değildi. Elbette bundan dolayı bir hata oluşacak. Benim kanaatimce hata olmaz.

Birkaç zaman sonra Melik, Hacı Çelebi'den yine kötü bir şekilde Şah'a bilgiler verir. Şah muhassıl göndererek ve Hacı Çelebiden yüz tümen²⁰ ceza alınmasını ister. Muhassıl gelip Hacı Çelebi'den parayı ister. (Çelebi-red.) Veremem, suçum nedir ki, ceza vereyim, veremem (der). Birkaç gün geçer. Sonra muhassıl der ki, parayı ver, yoksa zorla alırım. Hacı Şeyhali ki, Hacı Çelebi'nin amcasıdır: "Çelebi, Şah'ın kölesi ile tartışma, parayı ver". Hacı Çelebi vermez. Hacı Şeyhali çok zenginmiş. Oğluna der ki, git evimden para getir, cezayı verelim. Hacı Çelebi der: sen de verme. Hacı Şeyhali onun sözünü dinlemez. Getirir parayı verir. Muhassıl cezayı alır, gider. Şah'a burada olan her şeyi anlatır. Hacı Çelebi parayı vermiyordu, amcası verdi. Ona da izin vermiyordu. Amcası onun sözüne dinlemedi verdi.

Birkaç zaman sonra Melik Nefes, Şah'a, Hacı Çelebi'yi suçlayan açıklamalar yapar. Şah bir defa Hacı Çelebi'yi huzura ister. Şah'ın adamı gelir Hacı Çelebi'yi çağırır. Hacı Çelebi bilir ki, yine Şah benden şüphelenecek. Hacı Çelebi, her ne kadar Sünni ehlinin büyükleri ve yüzbaşları varsa toplar. Der ki, Şah beni çağırıyor, ama bu kez gidersem gelmeyeceğimi biliyorum. Ne dersiniz. Derler ki, sen gitsen biz Kızılbaşların hizmetlerine tab ve itaat etmeyeceğiz. Gitmene izin vermeyeceğiz.

Hacı Çelebi der ki: Peki şimdi ben ne desem yapacak mısınız?

Derler: Yaparız.

Bir gün sonra Hacı Çelebi Sünni ehlinin büyüklerini ve reşitlerini yanına alarak Melik Nefes ve bir kısım evlatlarını ortadan kaldırır (sayfa:15-16). Tamamen birleşerek, hicri takvimle 1156 da Hacı Çelebi'yi kendilerine baş seçip Gelesen-Göresen'e gittiler.

Bu olayı şaha arz ettiler. Şah, ordu gönderip, gelip Daşbulak köyünün [Hacı'nın ilçesine bağlı] yanında Kotandüzü denen yerde orduyu bırakıp, bir kısım zübde (seçkin) askerilerini alıp, Gelesen- Göresen'e tarafına gider. Çok büyük vuruşmalar olur. Her iki taraftan birçok kişi ölür. Hatta şahın önünde hizmetkârını vururlar. Şah'ın ümeraları arz eder ki, sana feda olalım ama bir kısım aç-yoksul, menfaatsiz adamlar için ordusu ne hakla kırdırıyorsun. Sonra Şah kabul eder ve ordusunun yanına döner. Bir zaman degleşib (bekleyerek) sonra gider, bir sonraki yıl yine gelir. Kısacası Hacı Çelebi, Şeki ehli ile üç yıl Gelesen-Göresen'de oturup, çok açlık ve tenglik çekerler. Sonra Şah tekrar çekip gider. Bunlar da Nohu'ya giderler. Şah gider, Horasan'da şahı öldürürler. İran'da karışıklık artar. Hacı Çelebi'nin itibarı artar. Tebriz'den ona bağlı olanlar bile vardı.

Nadir Şah öldükten sonra İran'da Emir Aslan komutan olur. O da yanına ordusunu

²⁰ İran Tümeni ya da Tomen'i İran'daki 10 Kuran (Riyal) karşılığına denk gelen para miktarı yerine kullanılan gayri resmi sözcük. Türkçe köken olarak on bin anlamına gelen bu sözcük 1798-1825 yılları arasında 10.000 dinar = 1 Tuman olarak kullanılan İran'ın resmi para biriminin adı idi. 1932 yılında 1 tuman yerine 10 riyal oranında riyal tedavüle kondu.

alır ve Şeki'ye gelir. Hacı Çelebi'nin büyük oğlu Hasan Ağa bir kısım askeri ile gidip, savaşa tutuşur. Hasan Ağa o savaşta ölür. Emir Aslan, Şeki vilayetini alamadan, dönüp gider.

Bir zaman sonra Hoylu Ahmed Han ve Karadağlı Kazım Han (ve kara) bağlı Penah Han ve Genceli Şahverdi Han haset ederler ki, Hacı Çelebi niçin bir böyle büyük olmak istiyor. Bunlar Gürcistan valisine kişi ve mektup gönderirler ki, biz ve sen de askerlerimizi alıp gidelim ve Hacı Çelebi'ye bir ders verelim. Vali büyük bir ordu toplayıp gelir. O, dört hana adam gönderir. Onlar da gelir. Vali onların dördü ile birlikte Hacı Çelebi'nin üstüne gelir. Hanları kendi yanında tutsak eder. Hacı Çelebi bunu duyunca ordusunu alıp Şemkir tarafında vali ile savaşa tutuşur vali çok kötü basılır, birçok kişiyi ölür ve dönüp gider. Hacı Çelebi o dört Han'ı da valinin elinden alıp, murahhas[azat] eder, kendi ülkelerine gönderir.

Sonra bir daha Gürcistan ordusu gelir Ganık çayı kenarında Hacı Çelebi Han ile savaşıyor, yine yenilip gider.

Hacı Çelebi Han 12 yıl hâkimlik yapar, hicri takvimle 1168'de ölür. Oğlu Ağakişi Bey de yerinde hâkim olur. Surhay Han'ın babası Muhammed Han'ın kızını alıp, beş yıl Şeki'de hanlık eder. Sonra Ağakişi Bey kızını alan Muhammed Han, Kumuk Han'ı ordusu ile Areşe gelir, Ağakişi Bey'e adam gönderir ki, kızımın kocası gelsin, görüşelim. Ağakişi Bey de bir kaç adam alıp gider. Areş sultanı Melik Ali Muhammed Han birleşir. Muhammed Han hicri takvimle 1172'de Ağakişi beyi öldürür. Ordusunu alır ve Nohu'ya gelir.

Hüseyin Han ki, Hacı Çelebi'nin büyük oğlu Hasan Ağa'nın oğludur, o zaman cahil oğlan imiş. Şeki beylerinin bir kaçını onu alıp Şirvan vilayetine kaçmışlar. Muhammed Han Nohu'ya gelir, Hacı Çelebi'nin çok varlığı ve hazinesinin olduğunu öğrenirler. Yerden çıkarırlar, Nohu'da zulümler yapıp, kırk gün Nohu'da kalırlar. Kırk gün sonra Şeki halkı dönüp, Hüseyin Han'ı Şirvan'da

getirir, Muhammed Han'ı kovar, Hüseyin Han'ı Şeki'de Han ederler. Areş sultanı Melik Ali Hüseyin Han'a kulak asmazlar. İki yıl Hüseyin (Han), Han olur. Sonra İran'da Afşar Feteli Han diye bir komutan varmış, Karabağ'a gelir. Melik Ali, Feteli Han (ın) yanına gider ki, Şeki'de onu Han etsin. Hüseyin Han bunu duyup, o da peşkeş ile serdarın yanına gider. Serdar, Feteli Han, bir kısım adamlarından ve büyüklerden, Şeki vilayetinin asıl beyzadesinin Melik Ali mi, yoksa Hüseyin Han mı olduğunu öğrenir. Söylerler ki, Hüseyin Han'dır. Onların çocuğu bunların cariyeleridir. Hep bunlara kulluk etmişlerdir. Sonra serdar Feteli Han, Melik Ali'ye nahoş olup [öfkelenerek] ki, ağanın karşısında niye dikleniyorsun (karşı geliyorsun), deyip, tutup Hanlığı Hüseyin Han'a verir. Hüseyin Han'a hil'at verip, ben de seni Han ettim der. Hüseyin Han, Melik Ali'yi alıp, Şeki'ye gelir ve Melik Ali'yi öldürür ve Şeki'de hâkim olur.

Hacı Çelebi'nin dört oğlu vardır: Hasan Ağa, Ağakişi Bey, Cafer Ağa ve Hacı Abdulkadir Han.

Hüseyin Han (ın) hanlığından birkaç yıl geçtikten sonra, bir kaç kişi Cafer ağayı tahrik ederler ki, sen Hacı Çelebi'nin oğlusun, Hüseyin Han torunudur. Niçin sen Han olmuyorsun da, o Han olabiliyor. Cafer Ağa da bundan dolayı Hüseyin Han'a düşmanlık eder ki, günden güne düşmanlık aralarında artar. Hüseyin Han ne kadar istese de bunu ıslah etmeye çare bulamaz. Sonunda iş çok sert olur. Hüseyin Han çare bulamaz Cafer Ağa'yı öldürür. Ve Hacı Abdulkadir, Cafer Ağa'nın kardeşidir, bu işten kinlenir, birkaç yıl sonra Şeki beylerinden ve Ermiş (Areş) beylerinden üstüne cem edip, kaçıp Areş'de, Kür kenarında Dardokkaz adlı bir ada var, orada bir katını senger yapıp[korunak], Karabağlı İbrahim Han da, o da bunlara yardım eder, orada dururlar. Hüseyin Han ile onun arasında birkaç mücadele olur. Ağakişi Han'ın oğlu Bala Hacı Han, o mücade-

lelerin birinde ölür. Hüseyin Han yirmi yıl Şeki vilayetinde hanlık eder. Birkaç zaman sonra Hacı Abdulkadir Bey, fırsat bulup Şeki ve Areş beyleri ile gidip, Hüseyin Han'ı Nuha kalesinde tutar, hicri takvimle 1194'de öldürür ve Şeki vilayetinde Han olur. Hacı Abdulkadir Han denilmiştir.

Birkaç zaman sonra Hüseyin Han'ın, Ahmet Ağa adında bir oğlu varmış, onu da öldürür. Muhammedhasan Hüseyin Han oğlu da Karabağ'da imiş. Oradan Car'a gelir. Car'dan askerleriyle gelip Hacı Abdulkadir Han ile savaşır yenilir gider. Hacı Abdulkadir Han üç buçuk yıl Şeki'de hanlık eder.

Azerbaycan Hanlıkları

Muhammedhasan Han sonra bir daha Car'dan askerleriyle toplanıp gelir. Hacı Abdulkadir Han ile savaşır. Bu defa Hacı Abdulkadir Han yenilir. Kacar, Şirvan vilayetinde Mustafa Han'ın babası, Ağası Han'ın yanına gider. Ağası Han, onu yakalayıp Muhammedhasan Han'a verir. Hicri takvimle 1198'de Muhammedhasan Han onu öldürüp, Şeki vilayetinde Han olur ve Muhammedhasan Han, Hacı Abdulkadir Han'ın yedi küçük oğlunu öldürür. Onun çocukları kalmaz.

Muhammedhasan Han bir iki yıl hanlık ettikten sonra, benim babam Feteli Han, Muhammedhasan Han'ın kardeşidir, onun annesi Areş sultanının kızıdır. Areş sultanı Melik Ali'nin oğulları o vakitte Areş'de büyük ve sikkeli ve güçlü beylermiş ki, Feteli Han'ın annesinin kardeşleridir; Muhammedhasan Han, Feteli Han'ın akrabalarının büyüklüğü ve çokluğu ve kendisi de Hüseyin Han'ın istegi (istekli) oğlu olması hasebiyle ihtiyat eder, harap eleye²¹, tutup Feteli Han'ın gözlerini çıkarıp, kendisi de evinde tutsak eder.

Birkaç yıl sonra Selim Han (Hüseyin Han'ın küçük oğludur), Muhammedhasan Han buna rütbe vermez, rütbesiz bırakır. Belki yok etmek niyetinde olur. Selim Han,

Muhammedhasan Han'ın kötülük niyetinden korkup Şeki vilayetinden beylerinden kendine bir kaç arkadaş edip, hicri takvimle 1199'da kaçıp, Car vilayetine gider. Hemen o yıl İran şahı Ağa Muhammed Şah askerleriyle Karabağ vilayetinin üstüne gelip, orada durur. Muhammedhasan Han, şaha kulluk etmek ve ihlas göstermekten dolayı Hacı Seyyid isimli bir büyük, külli ihtiyar çalışanı varmış, bunu padişahın hizmetlerine gönderir. Ağa Hacı Seyyid, Muhammedhasan Han'a çok kırgınmış. Ve (o) Şaha arz eder ki, her zaman Şeki vilayetinin sana kulluk etmesini istersin, ya Muhammedhasan Han'ı öldürmen gerek, ya da gözlerini çıkartmalısın. Şah kendi hanlarında ki, (Develi) Mustafa Han olabilir, serdar eder. On iki bin askeri verip, gönderir ki, git Şirvan vilayetini istila eyle. Muhammedhasan Han'ı tutup, gözlerini çıkartır, Tebriz'e götür (at) gitsin. Develi Mustafa Han askerleriyle ile Kür'den geçip, Şirvan vilayetine gelir. Şirvan Han'ı Mustafa Han, Fit dağı (Kırkotak) isimli sağlam bir yer varmış, kaçıp orada sığınak eder. Kızılbaş ordusu Şirvan'ın çöllerinden her geleni alıp götürürmüş. Muhammedhasan Han on iki yıl hanlık eder. O yılında hicri takvimle 1210'da, Selim Han Car'dan ve Avar'dan ordu toplayıp gelir. Göynük köyünün²² yanında savaşır. Muhammedhasan Han yenilir ve Nohu'ya gelir. Selim Han, Car ve Avar ordusu ile Nohu'ya gelir. Develi Mustafa Han ordusuyla Şirvan'dan Ağdaş gelir, birkaç gün Ağdaş'ta kalır, sonra Ağdaş'a bağlı Terkeş adlı köyün yakınlarında durur.

Azerbaycan Hanlıkları²³

Muhammedhasan Han, Ağa Muhammed Şah'a bağlı olduğundan ve adamının şahın yanında olmasından (emin), Develi Mustafa Han'dan dolayı gelir ve ne düşündüğünü bilmeden, gelip Nohu'dan çıkar gider ki, gidip Develi Mustafa Han'dan asker

²¹ İhanet edebilir.

²² Göynük Köyü, Azerbaycan Şeki iline bağlı, Kafkas dağlarının yamacında kurulmuş bir köydür.

²³ Azerbaycan'ın kuzey batısında yerleşmiştir. Bünyesinde Car, Balaken, Kateh, Tala, Muhah ve Cenik cemaatlerini birleştiren köyler dahil olmuştur. Bu Cemaat 1803'de Rusya tarafından işgal edilmiştir.

alıp, Selim Han'ı Şeki'den çıkarmak ister (çıkarabilir). Terkeş ayağında Develi Mustafa Han'ın ordusuna katıldığı gibi, Mustafa Han, Muhammedhasan Han'ı yakalatıp, bütün hizmetkârlarını soydurup, kendisinin gözlerini çıkarıp, birkaç Kızılbaş adına (adamına) verip, Tebriz'e gönderir.

Selim Han, Şeki'de Han olur. Birkaç zaman sonra Muhammedhasan Han'ın yedi küçük oğlunu öldürür. Selim Han da şaha itaat etmeyip, Kızılbaş askerinden ihtiyat bırakıp, şehri göçürüp, Gelesen-Göresen'e götürüp, orda sığınak yapar. Ağa Muhammed Şah o yıl Karabağ'ı alamayıp, birliklerin alıp, geri dönüp gider. Ve Develi Mustafa Han(1) da Şirvan'da öldürtür. Bir diğer yıl Şah yine gelip, ordusuyla Muhammedhasan Han'ı da Mugân'a bırakıp, kendisi kalan ordusunu alıp, Karabağ üstüneyür. Şirvanlı Mustafa Han'ı ve Genceli Cevat Han'ı şah yanında götürmüştü. O yıl, çok açlık oldu. Karabağ dayanamayıp, İbrahim Han evlatlarıyla Car vilayetine kaçtı. Şah, Karabağ'ı alıp gidip Şiş (Şuşa) kalesinde durdu (1211). Şiş kalesinde şahın kendi hizmetkârı ki, şah beni öldürebilir diye, bir gece şahı öldürür. Sabah olunca askerler bu geziyeni öğrenip bütün askerler birbiriyle tartışır-konuşur, çok büyük karışıklık olur, Kızılbaş ordusu tamam çekilip, gider. Ve Şirvanlı Mustafa Han oradan gelip, Muğan Muhammedhasan Han'ı da alıp, Şirvan geldi. Birkaç gün saklayıp, sonra Muhammedhasan Han'ı, Han etmek için alıp Şeki'ye geldi. Selim Han bunu öğrenip kaçtı. Muhammedhasan Han'ı, Mustafa Han getirip, bir daha Han yaptı. Mustafa Han ve Muhammedhasan Han ikisi dost olup dolaştılar. Sekiz yıl Muhammedhasan Han yine hanlık yaptı. Sonra Han ile araları bozulup düşman oldular. Mustafa Han, Selim Han'ı Karabağ'dan getirdi ki, gelsin Muhammedhasan Han'ı çıkarıp Selim Han'ı Han yapsın. Ve Muhammedhasan Han da

ordusunu alıp, Karabağ'a giderken, yolda işin yüzüne bakıp bildi ki, ülkede bunu istemeyen kişiler çok. Mustafa Han ile savaşamaz. Çaresizce ordusunu dağıtıp, bir kaç kişiyle Mustafa Han'ın yanına gider ki, belki yine benim ile dost olur da, hanlık bunda kalır ve Şeki'ye gelebilir. Gider gitmez Mustafa Han bunu yakalatıp Şirvan gönderir. Ve Selim Han'ı da yanında alıkoyar. Kendi beylerine birini Şeki'ye naib göndermek düşüncesindedir. Şeki halkı büyük, küçük yığılıp, benim babam Feteli Han'ın isminde birleşip, yeminler içerek, sağlam bir ittifakla 1219'da Han seçerler. İki-üç ay hanlık yapar. Ve Mustafa Han görür ki başarılı olamaz ve Feteli Han'ın yanına adam gönderir ve dostluk kurmaya çalışır ki, oğlunu da göndersin ve birkaç zaman benim yanımda kalsın. Ben de küçük idim. Babam beni Şirvan gönderdi. Ben gittiğimde Selim Han'ı, Mustafa Han Ağdaş'a gönderdi. Ağdaş'ta birkaç gün kaldıktan sonra Şeki beylerinden iki-üç kişi Selim Han'a söz verir. Selim Han da habersiz bir gece, atlar gelir. Feteli Han habersizdir, and içmişler. Nerden bilsin ki, birkaç bey ihanet ediyormuş. Selim Han'a söz veren beyin birine kalenin kapısını görevlendirir. Kapıda duran bey Selim Han gelince, kapıyı açıp kaleye sokar. Yukarıda yazılan tarihte Selim Han yine Şeki'de Han olur. Bir buçuk yıl hanlık eder. Ve (o) zaman, Karabağlı İbrahim Han döner, Rus ordusu onun ile savaşır, İbrahim Han öldüğünde Selim Han'ın kız kardeşi de orada ölür. Selim Han bu işten kinlenir, yakındaki Rus ordusundan birkaç asker öldürür. Selim Han'ın bu hıyanetinden yanında olan serdar valatebar öfkelenir oldu. Nebolsin General bir kısım Rus ordusunu Selim Han'ın üstüne gönderir. Selim Han savaşır, başarılı olamayınca çıkıp Kızılbaş tarafına kaçır. Nebolsin General bu vilayetin emrine gene Feteli Han'a verir. Ama Hoylu Cafergulu Han, Şeki vilayetin

padişah-âlem penahtan isteyip, padişah da ona vermişmiş. Sonra hicri takvimle 1221'de Cafergulu Han padişahın emri ile Şeki vilayetinde Han oldu. Ben de Cafergulu Han eyyam Şeki'ye geldim. Tehrireen fi 20 (zil ka'detü-l-Harem 1244 (24-Y-1829).

Hacı Çelebi Han
Hasan Ağa Ağa Kişi
Hüseyin HanBala Han
Mahmud Han
Muhammedhasan Han,
Feteli Han, Selim Han
Kerim Han
Abdullah Ağa, Hüseyin Ağa,
Abdülrahim Ağa Hacı Han
Haşım Ağa Selim Han

Şeki Hanları

Hacı Çelebi (1747-1755)
Ağakişi (1755-1759)
Mehmed Hüseyin (1759-1780)
Abdülkadir (1780-1783)
Mehmed Hasan
(1783-1795; 1797-1802)
Selim (1795-1797; 1802-1806)
Feteli (1802)
Caferkulu (1806-1814)
İsmail (1814-1819)

Hacı Seyid Abdülhamid;

Şeki Hanları ve Onların Nesilleri

Piran-i kühensal²⁴ seleflerin rivayet ve ihbaratlarından menkul olunubdur ki, 848 seneyi islamiyyeden mukaddemde Şeki vilayetinde müstakilen hakim ve Han olmayıp, ancak kendhuda ve riş-i sefid selah ve tedbirleriyle ümüratların dolandırıcılar. Haman tarihte Candar Kara Keşiş oğlu Müslüman olup, adını Alican koyubdur. O vakitlerde İran vilayetlerinin emirlerinin askerleri Şeki'de Han ve hakim olmadığın-

dan şebhun getirip, garet ve çok esir götürülmüş. Alican çok akil, kardan, şeci şahıs imiş. Nohu'nun ve Şeki'nin cemaatleri ittifak edip, İran garetgerlerinin şerlerinden emin olmaktan ötürü Alican'ı Nohu'da hakim-i zümde edip, Han tayin edibdirler ki, Şeki vilayetini muhafıza edip, ümüratlarını dolandırısın. Bu da ihsan surette dolandırıp. 861 (1456-57 senesinde vefat edip. Oğlu Kotul nam (adlı) onun makamında Han olup, vasıtalarla İran şahından hanlık fermanı da alıp, Şeki vilayetinde hanlık edibdir...²⁵ Senesinde vefat edip, oğlu Zeki Han adlı Han olubdur. Bu da... Senesinde vefat edip, oğlu Hasan Sultan onun makamında Han olubdur. Sonra Tiflis valisi Elvend han²⁶ ile Hasan Sultanın mabeyinlerinde adavet peyda olup, nice yıllar Elvend Han asker getirip, Hasan Sultan ile cenge gelip, İran şahı Şah İsmail Hasan Sultana iane edip, Elvend Han Hasan Sultan'a galib ola bilmeyip, müracaat edip. Şah İsmail'in vefatından sonra Elvend Han külli asker götürüb, Hasan Sultan ile cenge gelen vakitte Hasan Sultan da Şeki vilayetinin askerilerini cem edip, Elvend Han'ın karşısına çıkmış. Car vilayetinden Padar kendinin pişgahında cengleri vaki olup, Hasan Sultan maktul olup, askerleri da mağlup olubdur. Elvend Han da müracaat edip, Tiflis'e gidibdir. Hasan Sultanın naşını getirip, Daşüzle Han yerde defn edibdirler. Oğlu Derviş Muhammed Han atasının makamında 914 (1508-09) senesinde Han olup, İran şahı Şah Tahmasıp Şah İsmail oğluna itaat etmeyip, temerrüt edibdir. Şah Tahmasıp, Derviş Muhammed Han'ın bu hareketinden gezebnak olup, İrandan asker getirip, Derviş Muhammed hana tenbih etmeye Şeki'ye gelibdir. Derviş Muhammed Han kaçıp miyani-kühde Gelesen-Göresen ile mövsum (han) olan vadide tahassun edibdir. Nohu ve Şeki adamlarının bazısı

²⁴ Kocaman.

²⁵ Elyazmasında burada ve birçok başka yerlerde tarih gösterilmemiştir.

²⁶ Levond Han olmalıdır.

Gelesen-Göresen ve bazısı Nohu'dan yuharıda Kiş kalesine gedibdirler. Şah Tahmasıp her gün o kalenin üste asker gönderip, ahirülemr Kiş kalesini feth ettirip, kaleyi dağıtırıdır. Derviş Muhammed Han bu haleti görüp, Gelesen-Göresen'den firar edende şahın adamlarının elinde giriftar olup; başın kesip, şah huzuruna getiribler. Şeki helayigi de istiman edip. Şah af eleyip, buyruk veribdir, her kese (kes) gelip, makamında sakın olublar. Derviş Muhammed Han'ı n oğlu Bağ Bey de şah huzuruna gelip, şah öldürtmeyibse de, hanlık hükümetini de Bağ Bey'e vermeyip.

Nohu adamlarından Hüseyncan adlı bir şahsi müntehib edip, meliklik fermanı veribdir ki, Şeki'nin ümratlarını dolandırır. Melik Hüseyncan da... Senesinde vefat edip, oğlu Gayım Yüzbaşı, Şah'ın emriyle meliklik edibdir... senesinde Melik Gayım vefat edip, oğlu Melik Ehmed adlı Nohu'da melik olup, Şeki vilayetinin hükümetin dolandırır. Şahın fermanı ile mezkürülesami malikler nice yıl ki, meliklik edibler. Şeki vilayetinin harac ve tövcilerin şaha vermeyibler. Şah o yılların dahodunu, mezkür Melik Ahmed'den istedibdir, vermeye kudreti olmayıb. Şah, Melik Ahmed'in ihtiyarın katletdirib Nohu eşhaslarından Hüseyngulu adlını melik tayin edip, ferman veribdir... senesinde Melik Hüseyngulu vefat edip. Evvelki meliklerin neslinde Alimerdan adlı şah fermanı ile melik olup, Şeki vilayetinin hükümetini dolandırır... senesinde melik Elimerdan vefat edip, onların neslinden Melik Necef fermanı ile Nohu'da melik olup, reiiyetlere zulüm ve teeddiler edibdir. Reiiyetler bunun zulmünden şaha şikayet dilekçesi gönderibler. Şah emriyle Nohu eşhasları fövge mezkür Derviş Muhammed Han'ı n nesli ve nesebinden Çelebi adlını özlerine vekili-zübde edip. Şah da Çelebiye vekillik ferman veribdir ki, Melik Necef üste bahıcı

ola. Melik Necef onun marifetiyle ümüratları dolandırıp, bir kaç zaman o hal üzere güzzeranları olup, ahırda Melik Necef Çelebi'nin kelamına guş vermeyip, helayige zulüm ve siteme şuru edibdir. Çelebi de helayigi üstüne cem edip Melik Necef'i katlettiler. Be'de helayig Çelebi'yi Han nasbedibdirler. Çelebi Han'ı n nesli beledir ki, Çelebi Han bini kendhuda Gurban, bini Alican, bini Asger bey, bini Alican bey, bini Bagi bey, bini Derviş Muhammed han.... İran şahı Nadir şah Çelebi Han'ın o hareketlerin ve emellerin eşidir, asker götürüb, Hacı Çelebi hana tenbih azmiyle Şeki vilayetine gelibdir. Hacı Çelebi Han da Nohu'nun adamların götürüb Gelesen-Göresen dağının eteğinde Gavan ile Han yerde nüzul edibdir. Hacı Çelebi Han'ı n adamları geceler gelip, miyani-meşelerden tüfeng atıb, şahın ordusuna hasar veribdirler. Nadir şah oradan intikal edip, Nohu'yu yandırıp, bir saheti-vesiede mütemekkin olup bir kaç kere Gelesen-Göresen'e asker gönderip, galib ola bilmeyip, müracaat edip, İran tarafına gedil, Muğan (adı) ile Han yerde nazil olup, sakın olubdur. Hacı Çelebi Han da adamları ile Gelesen-görecenden gelip Nohu'ya. Nadir şah Muğan'dan asker gönderibdir ki, Nohu'yu garet edip, Hacı Çelebi Han'ı tutup götüreler. gelip gece Nohu'nun bir tarafın garet edip, Hacı Çelebini duta bilmeyib, dönüp gedibler. Bede Hacı Çelebi han, oğlu Hasan ağası şah huzuruna gönderibdir ki, garet mallarını ve esirlerini tevegge ede. Şah da tene ve serzenişle emvali-menhubelerini Yağma edilmiş mallarını verdirip ve esirlerini murahhas edibdir. Bede Nadir Şah Horasan'a gedib, orada maktul olup, İran sahipsiz kalıp, Hacı Çelebi Han da asker götürüb İran'a-Tebriz'e dek gedibdir ve garet edip, dönüp gelibdir. İran'da Emir Aslan serdar şahlık ümüratların dolandıran olup, asker götürüb Şeki üste gelibdir ki, Hacı Çelebi hana tenbih ede.

Hacı Çelebi Han oğlu Hasan Ağa'yı askerle o serdarın önüne cenge gönderip. Hasan Ağa cengde maktul olup, o serdar dönüp İran'a gedibdir. Ondan bir müddet sonra Hacı Çelebi Han azarlayıp, vefat edibdir, 1168 (1754-55)-ci senesinde. Sonra üç nefer oğlu: Ağakışi han, Hacı Ebdülgadir Han, Cafer Ağa ve bir torunu Hüseyin Han, davada maktul olan Hasan Ağa'nın oğlu Galib'dir.

Şeki Hanlığı Arması

Hacı Çelebi handan sonra oğlu Ağakışi Han Nohu'da Han olup, Kumuk Han'ı Muhammed Han'ın kızını alıbdır. Muhammed Han ile Hacı Çelebi Han'ın arasında biraz adavet varmış. Muhammed han, o mügedmededen bir kaç yıl sonra Ereş mahalına gelip, Ağakışi han'ı öz huzuruna teklif edip ve katlettiler. gelip Nohu'yu zabtedip ve Hacı Çelebi han'ın medfunat paralarını çıkartır. Bu halde Hacı Ebdülgadir Han hacca gitmiş imiş ve Cafer Ağa da mütevari olup gizlenip imiş ve Hüseyin Han da Muhammed Han'ı n siteminden firar edip, Şamahı Han'ı Ağası handan istimdad edibmiş. Ağası Han'ı n Hüseyin hana asker vermeyin Muhammed Han eşidib, Nohu'dan firar edip, Kumuk'a gedibdir. Hüseyin Han da gelip amcasının mesnedinde Han olubdur, 1184 (1770-71) senesinde. Cafer Ağa da zavireden çıkıp, hanlık iddiasına düşübdür. Hüseyin Han Cafer ağanı katlettiribdir. Hacı Ebdülgadir Han Mekke'den gelip bu haleti görende üç nefer beylerle Nohu'dan firar edip, gedib Kür kenarında Dardoggaz ile Han olan makamda sakin olubdur. Etraf ve eknafdan üstüne (başına) külli adam cem olup, adını Hacı Han tesmiye edibler. Hüseyin Han oğlu Muhammedhasan Han'ı barışık üçün amcası Hacı Han'ı n yanına gönderibdir. Bu da Muhammedhasan han'ı yakalatıp Karabağ Han'ı İbrahim han'a gönderip ki, helak etdire. İbrahim Han Muhammedhasan han'ı

mahfide gizledib, gömleğini kana bulayıp, Hacı hana gönderibdir ki, katlettirmişim. Hacı Han kaç zaman orada kalıp, sonunda Nohulu Hacı Resul beyi bir deste adamla gizlin Nohu'ya gönderibdir. Beğteten Nohu kalesine dahil olup Hüseyin hanla ceng edip, Hüseyin Han'ı mecruh eleyib, kaleyi zabtedibdir. Hacı hana adam gönderip. Bu da gelip Hüseyin Han'ı boğdurup öldürür, 1198 (1783-84) senesinde, Nohu'da Han olubdur. Bir müddet hanlık edip.

Mezkur İbrahim Han Muhammedhasan Han'ı zühura çıkarıp Car vilayetine gönderip. Car vilayetinin eşhasları asker götürüb, Muhammedhasan Han'ı Nohu'ya getiribdiler. Hacı Han firar edip Şirvan'a gedibdir. Muhammedhasan Han Nohu'da Han olup, asker götürüb, Hacı Han'ı tutmaya Şirvan'a gedib ve Hacı Han'ı tutup, katle yetirip, dönüp Nohu'ya gelip, hükümete meşgul olubdur....senesinde Muhammedhasan Han Nohu'da müstakilen Han olandan sonra kardeşi Feteli han'ın gözlerin çıkartıp kör eleyibdir. Ahır kardeşi Selim Han Feteli'ye olan siyaseti görüb, mütevehhiş olup firar edip. Müddeti-mütemad Car'da galib, Car'dan ve Avar'dan asker cem edip götürüb, Nohu'da Han olmağa. Muhammedhasan hanla cenge gelip, Göynük geryesinin şerg cenubunda davaları vage olup. Muhammedhasan Han mağlup olup, firar edibdir. Bu halde da İran serdarı Diveli (Develi) Mustafa Han külli askerle Şeki'ye gelip, Haçmaz²⁷ mahalında, Hacı Pir Ehmed çimeni ile Han yerde nüzül edip, mütemekkin olubdur. Muhammedhasan Han o serdarın yanına istimdada gedibdir. O serdar Muhammedhasan Han'ı dutdurub, gözlerin çıkartdırıp, Karabağ'a Ağa Muhammed Han huzuruna gönderibdir. O serdarın özü de dönüp İrana gedibdir. Selim Han 1210 (1795-96)-cu senesinde gelip Nohu'da Han olubdur. Ağa Muhammed şah aynı yıl Şişe kalesini feth ede bilmeyib, Mu-

²⁷ Xaçmaz, Azerbaycan'da şehir.

hammedhasan Han'ı da götürüb İrana aparıdır. Ağa Muhammed şah bir kaç müddet kalıp, Muhammedhasan Han'ı da mahpus götürüb, Şişe kalesi üste külli askerle hareket edibdir. Karabağ'da Ağa Muhammed şah katl olunub, Muhammedhasan Han bisahib galib. Şirvanlı Mustafa Han Muhammedhasan Han'ı Şirvan'a aparıp, külli askerle Muhammedhasan Han'ı getirip, Nohu'da Han naspedip gedibdir. Selim Han da tab getirmeyib, kaçıp Karabağ'a, kayınbabası İbrahim Han'ın yanına gedibdir. Bir kaç yıl müddeti-medid Muhammedhasan Han Nohu'da halık edip, ahırda Mustafa Han Şirvani ile Muhammedhasan Han'ın aralarında adavet peyda olup, Şirvanlı Mustafa han, Muhammedhasan Han'ın kinesin Karabağ'dan Selim Han'ı aparıp götürüb, Muhammedhasan hanla cenge gelip.

Muhammedhasan Han'ın tab ve tavanı olmayıb eczle Şirvanlı Mustafa Han'ın yanına gedibler. Mustafa han, Muhammedhasan Han'ı ve Selim Han'ı götürüb Şirvan'a aparıp, Şirvan beylerinden Şeyh Eli beyi gönderibdir ki, gedib Nohu'da naib olup, halık ümratların dolandıra. Nohu adamları Şeyh Eli beyin gelmeyi mügeddemesin eşidib o işe razı olmayıb. Muhammedhasan Han (ın) kardeşi Feteli Han'ın Nohu'da Han olmağın eşidib, yoldan dönüp, Şamahı'ya gedib, o durumu Mustafa han'a melum edibdir. Mustafa Han Muhammedhasan Han'ı Şamahı'da saklayıp, kardeşi Selim Han'ı murahhas edibdir. Selim Han da Ereş mahalına gelip etraf ve eknaf vilayetten külli cemiyet üstüne (başına) cem edip, gece beğteten Nohu kalesine bilaceng dâhil olup, Feteli Han'ı ezl edip, Han olubdur. Bir kaç müddet halık edip ve Rusya devletine Selim Han tabî olup. Rusya imparatoru ona halık fermanı veribdir. O da ihlâsla itaat edirmiş. Bir kaç müddetin mürrurundan sonra Rusya askeri Karabağlı İbrahim Han'ı Karabağ'da katlettiribdir. Selim

Han İbrahim Han'ın o vakasından mütevehiş olup Rusiya devletinden rügerdan olubdur. Rusiya askeri Selim hana tenbih etmeye gelibdir. Selim Han firar edip, İrana gedibdir. Rusya asker generali Nohu'yu zabtedip, Feteli Han'ı Han nasbedibdir. O esnada İran Han'ı Hoylu Cafergulu Han İran şahından rügerdan olup, Tiflise gelip, Rusya imparatoru Nohu'nun Hanlığını Cafergulu'ya verdi. 7-8 il halık edip, vefat etdi. Oğlu İsmail Han Nohu'da Han olup üç yıldan sonra vefat etdi. Oğlu evladı kalmadı. Bundan sonra Nohu'da komutan tayin olundu, Han olmadı. Selim Han'ın evlatları İran'dadır. Bir oğlu Süleyman Han Karabağ'da vefat edip, evlatları oradadır. Adları namalumdur ve bir kızı da Nohu'da Mahmud ağa'da idi, Fehrennise hanım adlı. Muhammedhasan Han Hacı,Tahirhan'da (Heşterhand'a),(Acar, 2011:607-632) vefat edibdir, 1246 (1830) rebiyelevvel (Ağustos) ayında.

Nohu'da 3 oğlu: Abdulla Ağa, Abdürrahim Ağa ve Haşım Ağa namlar olup, Abdulla Ağa'nın iki oğlu olup: Hüseyin, Cafer Ağa namlar ve Haşım Ağa'nın da iki oğlu olup: Sadıg Ağa, Abdülhamid Ağa namlar ve 3 kız evladı olup. Abdülhamid ağanın bir kız evladı var imiş. O da Haşım Ağa oğlu Abdülhamid ağanın eşi olup. Feteli Han'ın, Kerim ağa²⁸ adlı bir oğlu var idi, vefat edib. 4 oğlu ve iki kızı kalıbdır: Abdülhamid Ağa, Mustafa Ağa (Hacı Seyyid Abdülhamid, 1930:9)²⁹, İsmail Ağa, Cafer Ağa namlılar ve Hacı han, Hacı Abdülkadir Han Hacı Çelebi Han oğlu kalmayıbdır. Bir kız Balahanım hanım adında Yelisulu Daniyal Bey'de idi. Onu terk edib Rum'a gedibdir ve Hacı Çelebi Han'ın oğlu Ağakişi Han'ın oğlu Bala Hacı handır. Bunun oğlu da Mahmud Ağadır. Mahmud Ağadan; Ağakişi Bey, Mirze Bey adlı iki oğlan ve iki de kız kalıb, Muhammedhasan Han'ın kızı Tutu Ağa, İsmail Han'ın eşi idi. İsmail handan bir kız var idi, İsgender

²⁸ Kerim Ağa "Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi" eserinin yazarıdır. Fatih müstear ismiyle şair yazarmış.
²⁹ S.Mumtazın yazdığına göre Kerim Ağa Fatih'in oğlu Mustafa Ağa şair olup, mahlası Şuhi imiş.

handa ve bir kızı Sekine hanım, o da Zaman Bey'de, Muhammedhasan Han reiiyyetzade³⁰ çok eş alıp. Heyrennisa hanım Tutu Ağa'nın anasıdır. Nuri hanım Abdulla Ağa'nın anasıdır. Cevahir hanım Abdürrahim Ağa'nın anasıdır ve Haşım Ağa'nın anası çoktan ve-

fat edibdir, adı bilinmedi. Feteli Han'ın eşi Hurşid hanım, Kerim ağanın anasıdır ve Selim Han'ın eşi Karabağlı İbrahim Han'ın kızıdır. İran'da vefat edib adı malum değildir (Qafqaz Arxeoqrafiya Komissionunun Aktları, III cild, s:333)³¹.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Ansiklopedisi, Neşriyat-Poligrafiya Birliğı, Bakü-1993, Yayım sorumlu: Rıza Asgeroğlu, Korektor: N.Hüseynova, 2.Basım, "Azerbaycan Ansiklopedisi", NPB,B.1993, 32s.
- Hacı Seyyid Abdülhamid,"Şeki Hanlarının Sülalesi",Bakü, 1930.
- Qafqaz Arxeoqrafiya Komissionunun Aktları, III cild, səh. 333.
- ACAR,Serkan , "Orta Çağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılma Meselesine Dair", Tarih İncelemeleri Dergisi,Cilt/Volume XXVI, Sayı/Number 2,Aralık/ December 2011, 607-632 .

³⁰ Bir hükümdar idaresinde olanlar, birinin idaresine bağlı olanlar. Devletin idaresindeki umum insanlar. * Sürü. Otlatılan hayvan sürüsü.

³¹ Selim Han'ın Karısı Tutu Beyim.

